מנדל בובה

פרקים בתולדות יהדות לטביה

מנדל בובה

פרקים בתולדות יהדות לטביה

(1651—1918)

עריכה: י. הר־אבן

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

הוצאת ספרים רעפים

©
כל הזכויות
שמורות למחבר
תל־אביב, תשכ"ה, 1965
Printed in Israel

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

דפוס „חרקל" בע"מ, תל־אביב

פרקים בתולדות יהדות לטביה

התוכן

הקדמה — מאת המחבר

פרק ראשון: האיזור הבלטי וקורותיו 15

א. לטביה
ב. הארצות הבלטיות
ג. כיבושי דנמרק בארצות הבלטיות
ד. ההתפשטות הגרמנית
ה. המיסדר הטבטוני
ו. תקופת מימשל פולין ושוודיה בליפלאנד
ז. לטגאליה תחת שלטון פולין
ח. הדוכסות הקורלאנדית תחת חסות פולין

פרק שני: ראשית התישבות היהודים בלטביה 31

א. מניין החלה ההגירה היהודית לקורלאנד וליפלאנד
ב. איסור על הימצאותם של יהודים בשטחי המיסדר הטבטוני
ג. „השאלה היהודית" לפני כניעת האיזור לפולין (1561)

פרק שלישי: תחת שלטון פולין (1561—1621) 35

א. תחילת ההגירה לריגה ולקורלאנד
ב. התנגדות העיר ריגה להגירת יהודים
ג. מקומם של היהודים בכלכלת האיזור
ד. תשלום „גלייט"
ה. סיכום תקופה — עד שנת 1621

פרק רביעי: ריגה וליפלאנד תחת שלטון שוודיה (1621—1710) 41

א. מספר היהודים בתחילת שלטון שוודיה
ב. היהודים בהתפתחות המסחר
ג. חוסר זכויות וסידור „בית־מחסה" ליהודים
ד. סיכום תקופת שוודיה

פרק חמישי : קורלאנד תחת חסות פולין 48

א. מחוז פילטן
ב. היהודים בדוכסות הקורלאנדית במאה ה־17
ג. עסקי חכירת מכס ורבית
ד. גזירות גירוש והטלת קנסות
ה. היתר־מגורים תמורת תשלום
ו. הקלות לבעלי מלאכה
ז. ניגוד האינטרסים בין האצולה והעירוניים בשאלת היהודים
ח. גזירות הדוכס קרל (1760)
ט. שינויים לטובה בזמן הדוכסים מבין בירון

פרק ששי : הפולמוס סביב שאלת זכויות היהודים בקורלאנד 64

א. חוברת ראשונה : בעד סובלנות לגבי יהודים בדוכסות קורלאנד וזמגאלן
ב. חוברת שניה : התנגדות למתן זכויות
ג. חוברת שלישית : תשובה מצד היהודים ע"י ד"ר לאכמן
ד. חוברת רביעית : כתובה על־ידי הכומר מיליך

פרק שביעי : השנים האחרונות של הדוכסות בקורלאנד 69

א. יחס סובלני ללא מתן זכויות
ב. בקשת יהודי מיטוי
ג. חיסול הדוכסות בשנת 1795
ד. הקהילות בקורלאנד

פרק שמיני : תחילת שלטון רוסיה בליפלאנד (1710) 74

א. המבנה הסוציאלי של העיר ריגה
ב. יחס הרוסים בשנים הראשונות לשלטונם
ג. חידוש ה„הרברגה" — 1722
ד. גזירת גירוש של יקטרינה הראשונה — 1727
ה. מספר היהודים בריגה בשנת 1728
ו. המשכת תשלום „גלייט"
ז. החיים הדתיים
ח. המצב בשנת 1742

פרק תשיעי : גירוש היהודים מליפלאנד ב־1743 85

א. פקודת הקיסרית יליזבטה על גירוש יהודי רוסיה
ב. תגובת העיר ריגה לפקודת הגירוש
ג. השפעת הגירוש על כלכלת העיר ריגה

פרק עשירי: שינויים לטובה בימי יקטרינה השניה 90

א. כוונות טובות והסתגלות למצב
ב. השתדלות העיר ריגה להחזרת היהודים
ג. סוחרי „רוסיה החדשה" בריגה
ד. ה„הרברגה" שוב במקומה
ה. התקנות של עירית ריגה משנת 1766
ו. „יהודי החסות"
ז. סכסוכים סביב בית־הכנסת וארגון העדה היהודית בריגה
ח. בחירת זקן העדה ותקנות־נוהג עבורו

פרק אחד עשר: אזרחי שלוק 109

א. פקודת יקטרינה השניה על הרשמת יהודים בשלוק
ב. תקנות שנת 1788 — הגדרת זכויות „יהודי החסות"
ג. מספר היהודים בריגה בשנת 1811
ד. התנגדות ריגה להתיישבות „אזרחי שלוק" בעיר
ה. תקנות שנת 1822

פרק שנים עשר: התאזרחות יהודי ריגה ויסוד הקהילה בשנת 1842 120

א. „חוקת היהודים" משנת 1835
ב. פירושי עיריית ריגה לחוקה
ג. הוראות הסנט משנת 1841
ד. פנייה שניה לסנט בגלל התנגדות העיריה והגילדות
ה. פנייה שלישית לסנט ותשובתו משנת 1845
ו. הקהילה הרשמית הראשונה משנת 1842
ז. חיים דתיים, השכלה, מס שחיטה; בנין בית־הכנסת הראשון

פרק שלושה עשר: קורלאנד תחת שלטון רוסיה 127

א. מספר היהודים ומצבם החוקי והחמרי
ב. שאלת היהודים בקשר לגביית כופר על אי־שירות בצבא
ג. החלטת הסנט משנת 1798
ד. הצעת יהודי מיטוי
ה. מתן זכויות בשנת 1799
ו. השפעת חוק 1804 של „הועדה לתקנת היהודים"
ז. גגישות שנות 1827—1835;
הסדר מעמד יהודי קורלאנד לפי חוק 1835
ח. חיסול חלקי של הקהילות בקורלאנד
ט. מספר היהודים בקורלאנד בשנים 1835—1850;
הגירת קולוניסטים לפלך חרסון ומצב התעסוקה

פרק ארבעה עשר: שינויים במצב החוקי והחמרי בסוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20 136

א. השינויים המדיניים והכלכליים ברוסיה בימי אלכסנדר השני
ב. הקלות במתן זכות ישיבה מחוץ לתחום המושב
ג. גידול במספר היהודים בריגה ובקורלאנד; חלקם במסחר ובתעשיה
ד. יחס מיוחד ל„בני שנות השמונים" והחוזר של סטוליפין משנת 1907

פרק חמשה עשר: הזרמים הלאומיים והפוליטיים בסוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20 143

א. התעוררות פוליטית וסוציאלית ביהדות רוסיה בסוף המאה ה־19
ב. תנועת חיבת ציון; מתישבים מריגה במושבה חדרה
ג. התנועה הציונית
ד. תנועת צעירי־ציון
ה. ה„בונד" ומהפכת שנת 1905
ו. פועלי־ציון
ז. התנועה הציונית־סוציאליסטית (ס"ס) והי"ס (סיימיסטים)
ח. פרעות והגנה עצמית

פרק ששה עשר: המאבק לשוויון לאומי ואזרחי 162

א. „אגודת להשגת שיווי־זכויות לעם ישראל"
ב. הוועידה בקובנה בשנת 1909
ג. הבחירות ל„דומה"; צירים יהודיים מקורלאנד בארבע ה„דומאות"

פרק שבעה עשר: תרבות, השכלה, עתונות 173

א. מצב ההשכלה של יהודי קורלאנד
ב. קשרי תרבות עם ליטא; בי"ס של תנועת־המוסר בגרובין
ג. ריגה: חברת מפיצי השכלה; בתי־ספר יהודיים וכלליים; סטודנטים בפוליטכניקום הריגאי; מוסדות ציבור וצדקה
ד. העתונות היהודית

פרק שמונה עשר: מלחמת העולם הראשונה 184

א. היחס ליהודים בתחילת המלחמה
ב. גירוש יהודי קורלאנד בשנת 1915
ג. ועד עזרה למגורשים; בני ערובה בריגה ובקורלאנד
ד. השפעת המלחמה על מספר יהודי לטביה

פרק תשעה עשר: לטגאליה 189

א. לטגאליה תחת שלטון פולין עד 1772
ב. הגירת היהודים לאיזור
ג. תחת שלטון רוסיה; גירוש מהכפרים
ד. מספר היהודים בלטגאליה ומצבם החמרי
ה. המצב התרבותי

נספח: ההיסטוריונים של יהדות לטביה 196

ראובן יוסף ווגדרבאר
ד"ר יצחק יפה
הרב לוי אווצינסקי
אנטון בוכהולץ

ביבליוגרפיה
מפתח־השמות

רשימת המפות

המיסדר הליבוני (טבטוני) בארצות הבלטיות
האיזור הבלטי אחרי הסכם השלום של שנת 1582
לטביה העצמאית
לטגאליה

הקדמה

המושג „יהדות לטביה" — „דאס לעטישע אידנטום" — הוא מושג חדש, שנוצר אחרי מלחמת־העולם הראשונה כתוצאה מהקמת המדינות הבלטיות העצמאיות ובתוכן גם הרפובליקה הלטבית.

אנשי הקהילה היהודית שנמצאים היו בתחום הרפובליקה הלטבית בעת ייסודה והתבצרותה של זו בתקופת הזמן שבין 1918—1920, ותושביו היהודיים של תחום זה שחזרו למולדתם לאחר יציאה שבתוקף גירוש או עזיבה־מרצון בתקופת מלחמת־העולם הראשונה, נתלכדו לחטיבה פוליטית אחת — בעלת אינטרסים וגורל משלה: הלא היא „יהדות לטביה".

עבר זמן רב עד שהמושג החדש הזה — „יהדות לטביה" — נקלט בתודעה וזכה בהכרת הכלל, גם בזו של החוגים העוסקים בחקר השואה של מלחמת העולם השניה. לא אחת הוזכרה יהדות לטביה בנשימה אחת עם יהדות ליטא, הקרובה אליה קירבה גיאוגרפית ואשר אף שימשה עריסה לחלק ניכר של יהדות לטביה, כפי שנראה להלן. ואין תימה בכך: השם „יהדות ליטא" נפוץ הרבה יותר בקרב יהדות העולם כבר בשל העובדה שהיא עתיקת־יומין ועתירת־יחש, גדולה במספרה פי כמה מיהדות לטביה, ומה גם ששלוחות חשובות לה בכמה מארצות התפוצה. יהדות ליטא היוותה במשך תקופה ארוכה י ח י ד ה אתנית שלמה — ולה תרבות יהודית שרשית, הכרה לאומית ומסורת כלכלית ותרבותית אחידה.

לא כן יהדות לטביה, שהיתה מורכבת מכמה חלקים בעלי עבר פוליטי ותרבותי השונים זה מזה: הרי יהדות קורלאנד עם מורשתה הדתית הקפדנית המעורה בתרבותה של גרמניה המערבית — מחד גיסא, והרי יהדות לטגאליה — חלק מתחום המושב הספוגה ממסורתה היהודית העממית של יהדות רוסיה — מאידך גיסא; והרי העיר ריגה, בה התגוררה כמעט מחציתה של הקהילה היהודית בלטביה, שכללה בתוכה יסודות משתי החטיבות הללו בנוסף על שכבה לא קטנה המושפעת מהתרבות הרוסית — ירושת העבר הלא רחוק מלפני קום המדינה הלטבית.

במשך עשרים שנות קיומה הקצר של הרפובליקה הלטבית הבלתי־תלויה, שלמעשה הפסיקה להתקיים בשנת 1940, היתה יהדות זו נתונה בתהליך של מזוג מלא הודות לאינטרסים משותפים — פוליטיים ולאומיים, תהליך שנפסק בעודנו באבו.

ברם, אם בחיים עדיין נפרדים היו זה מזה, הרי „במותם לא נפרדו", ואחד הוא גורל־הכליון שעלה בחלקה של יהדות זו, שהושמדה כמעט כליל בזמן הכיבוש הגרמני בשנים 1941—1944.

לתולדותיה של יהדות זו, „יהדות לטביה", מוקדשים הפרקים הבאים.

* * *

יהודי קורלאנד וליפלאנד לא היו גורם בעל משקל לא בהיסטוריה היהודית הכללית ואף לא בזו של יהודי רוסיה. מספרם לא עלה מעולם על מאה אלף נפש. מקום המצאם היה מחוץ לתחום המושב והם היו למעשה תלושים מהגוש היהודי הכללי ברוסיה. אין תימה, איפוא, שההיסטוריונים היהודיים מזכירים את גורלם של יהודים אלה זעיר פה זעיר שם, בשורות מעטות בלבד, ואף זאת, על פי רוב, מתקופת שלטונה של רוסיה באיזור.

למרות היותה קומץ לוקלי בממדיה ומצומצמת במספרה, יש ליהדות לטביה היסטוריה ארוכה ומיוחדת במינה. בכמה מקומות — בקורלאנד ובריגה — הופיעו יהודים והחזיקו מעמד מאות בשנים לפני שהאיזור עבר לשלטון רוסי.

בניגוד למצב־הדברים בשאר מקומות כבושים על־ידי רוסיה, מקומות בעלי אוכלוסיות יהודיות ניכרות, אשר בהם הגיעו היהודים על־פי־רוב להתבססות כלכלית ולהתארגנות מלאה מבחינה חברתית עוד לפני הופעתם של הרוסים באיזור, הרי בחלקי לטביה — למרות העובדה שליהודים היתה שם היסטוריה של דורות רבים — היה מספרם זעום, והם הגיעו לכלל התפתחות דוקא בתקופת השלטון הרוסי.

דברי־הימים של היהודים ברוסיה במאה ה־19 הם שרשרת ארוכה של הגבלות, תחבולות אין־סוף לצמצום מספרה של האוכלוסיה היהודית וכן עלילות דם ופרעות לעתים מזומנות: המאבק שאותו ניהלה יהדות לטביה באותו פרק זמן עצמו על זכויותיה האזרחיות היה מכוון ברובו — לא נגד השלטון הרוסי העליון, אלא נגד השלטון המקומי, ברובו גרמני־עירוני. מוזר הדבר, אך עובדה היא שבמאבקם הנחוש נגד ה„בירגרים" המקומיים צרי־העין, אשר נעזרו לא אחת על־ידי השלטונות־המקומיים, היו היהודים נהנים לפרקים מתמיכתו של השלטון העליון בפטרבורג.

ייתכן שבתמיכה זו בשאיפתם של היהודים להכות שרשים בבאלטיקום התבטאה התקוה הנסתרת שהיהודים ישמשו רוסיפיקאטורים באיזור, ועל ידי כך תוחלש שם ממילא ההשפעה הכל־גרמנית.

לעת כניסתה של רוסיה לאיזור, היו בקורלאנד כמה אלפים ובריגה

כמה מאות יהודים בלבד. לפי הספירה משנת 1897 היה מספר היהודים בליפלאנד ובקורלאנד 78,000 נפש, והאומדן של מספרם ערב מלחמת־העולם הראשונה הוא מאה אלף נפש בקירוב. יהדות זו היתה אחד המרכזים המשגשגים בהשוואה ליהדות תחום המושב.

שגשוג זה הגו תוצאה של התנאים הכלכליים המיוחדים באיזור, בשילוב עם יוזמה יהודית ואופי ומרץ שהתחשלו במאבק של דורות רבים על זכויות אלמנטריות ביותר.

תחושה של קרבה למערב בכלל ולתרבות הגרמנית בפרט — מצד אחד, ומידה של דביקות במסורת ובאידיאלים של האומה היהודית — מצד שני: „גורמים" אלה חברו יחד ויצרו במהלך העתים טיפוס יהודי מיוחד, מובהק, קורלאנדי־לטבי, שעל אופיו נרחיב את הדיבור באחד מן הפרקים הבאים.

* * *

ב„פרקים בתולדות יהדות לטביה" לא חידשתי ולא גיליתי מקורות חדשים. השתמשתי בחומר שעלה בידי להשיג. אין בנמצא ספר שיהא מוסר על סדרם את דברי הימים של יהדות לטביה עד ימינו אלה. את החומר החלקי והמפוצל שמצאתי ערכתי לפי תקופות האירועים ההיסטוריים. השתדלתי, במידת האפשר, לציין את המקורות על־מנת שכל הרוצה יוכל ללמוד, למלא ולהוסיף.

איני בטוח אם החומר אשר היה ברשותי הוא המלה האחרונה לחקר תולדות יהדות לטביה. רוב החומר בו השתמשתי הוא מלפני מלחמת העולם הראשונה. לא היתה לי גישה למקורות, אם כי חלק מהספר, — במידה והוא מסתמך על ספרו של ר. וונדרבאר, על מחקריו של ד״ר י. יפה, על ספרו של אנטון בוכהולץ, ועל המאמרים של ההיסטוריונים י. ברוצקוס וי. הסן, שנכתבו כולם על סמך מסמכים אוטנטיים, יכול להיחשב כמיוסד על בסיס מדעי מובהק.

נסיתי לברר אם בשנים האחרונות פורסם חומר ארכיוני חדש על־ידי אלו מוסדות מדעיים, במקומות הקרובים ללטביה של היום, אולם הדבר לא עלה בידי... ייתכן גם שחלק מהארכיונים הושמד בשתי מלחמות העולם.

גם לא מציתי את הנושא עד תומו: הגעתי עד הכרזת לטביה העצמאית בשנת 1918. פרק הזמן שמכאן ואילך, דהיינו עד לקץ קיומה של יהדות לטביה, הוא קצר למדי: בשנים 1941—1944 חוסלה יהדות זו חיסול גמור וסופי.

אבל 25 שנים אלה גדושות מאורעות רבים וגוריליים בתולדות יהדות זו: חיים יהודיים מלאי תסיסה בזמן לטביה הדמוקרטית — מאבקים, תקוות ואכזבות; הפיכה פשיסטית וצמצום זכויות היהודים; כיבוש רוסי, ומלחמת העולם השניה...

על חלק מתקופה זו ניתן בזמנו חומר בספר „יהדות לטביה", שיצא לאור בתל־אביב בשנת תשי"ג. שעת כתיבת תולדותיה של תקופה זו טרם הגיעה.

* * *

כגורם מדרבן לחיבור הספר שלפנינו שימשה ההרגשה, שאנו, הדור האחרון של יהודים שנולדו בלטביה, התחנכו בה, והוציאו בה את מיטב ימיהם — מחובתנו היא לעשות כמיטב יכולתנו כדי להשאיר לבאים אחרינו תיאור על דרך היסורים בה עברו אבות אבותינו. עלינו לספר על מידת העקשנות ומסירות־הנפש, שבהן הצטיינה מלחמתם על קיומם במשך מאות בשנים, בתנאים של לחץ ואיום מצד יריבים ואויבים שראו בהם, בצדק או שלא בצדק, רק נכרים ומתחרים...

ולקוראים היושבים בארצנו, ובעיקר לאלה שלא טעמו מעולם טעם גלות: אל נא תשפטו את אבותיכם לפי קנה־המידה של ימינו; אל נא תשכחו את התנאים, תנאי גלות קודרת ומחפירה שראשיתם בימי הביניים, בהם היו נתונים.

ייתכן שצורך ההגנה על עצם קיומם, תוך שמירה על דתם ולאומיותם, אילצם ללכת בדרכים, או לנקוט באמצעים, אשר בחלקם היו נראים היום גם בעינינו כפסולים...

* * *

ולבסוף חובה נעימה היא לי להודות לכל אותם המוסדות, הספריות והאישים, אשר העמידו לרשותי ספרים וחומר לצורך עבודתי.

במיוחד עלי לציין את עזרתו הרבה של יו"ר איגוד יוצאי לטביה ואסטוניה בישראל, ד"ר שאול ליפשיץ, שעודד אותי בזמן עבודתי וסייע להוצאתו לאור של הספר.

והוקרה מיוחדת מובעת לרעיתי, לידיה, שידעה ליצור בביתנו את התנאים הנאותים, כדי שאוכל להתמסר במשך חדשים רבים לעבודה זו.

מ. ב.

פרק ראשון
האיזור הבלטי וקורותיו

א. לטביה

השם „לטביה", במובנו הגיאופוליטי, הוא מונח חדש שהופיע רשמית בשנת 1918, בתום מלחמת העולם הראשונה, בעת שהוקמו, כתוצאה מעקרון ההגדרה העצמית למען האומות הקטנות, שלוש מדינות חדשות: ליטא, לטביה ואסטוניה.

שטחי לטביה צורפו: (1) משני הפלכים של רוסיה הצארית לשעבר: קורלאנד וליפלאנד ו־(2) משלושת המחוזות: ליוצין, ראזשיצה ודוינסק — אשר מפלך ויטבסק.

בזמן קדום היה השטח מאוכלס שבטים, שמהם התפתח העם הלטבי. אבל לא הרי גורלו של חלק זה באיזור כהרי גורלו של חלק אחר בו. במשך 700 שנה, לפני ייסוד הרפובליקה הלטבית, שלטו באיזור חליפות עמים ותרבויות שונות.

מאורעות היסטוריים, שעליהם נעמוד להלן, חלקו את השטח הנ"ל לשלושה איזורים שלכל אחד היתה היסטוריה משלו:

א) פלך ליפלאנד עם העיר ריגה בתוכה.

ב) פלך קורלאנד.

ג) שלושה מחוזות של פלך ויטבסק, הנושאים את השם לטגאליה.

כל שלטון באיזור הטביע רישומו בהתפתחות האוכלוסיה העיקרית — הלטים — והביא להגירה של אוכלוסיה זרה, שהשתרשה פחות או יותר במקום, ולכל שלטון היתה השפעה משלו על ההתפתחות ההיסטורית של היהודים במקום.

ליפלאנד וקורלאנד הן, מבחינת גודל השטח ומספר האוכלוסין, המהוות את חלק הארי של לטביה, כך ששאלת תולדותיהם של יהודי לטביה היא, בעיקרו של דבר, מחקר על קורלאנד וליפלאנד ובמיוחד על העיר ריגה, שבה התרכז רוב בניינם ומניינם של יהודי ליפלאנד.

את היהודים בלטגאליה, הודות להיסטוריה המיוחדת של האיזור, יש לראות כחלק בלתי נפרד של הגוש היהודי בתחום המושב של יהדות

רוסיה, וליתר דיוק — כחלק של יהדות רוסיה הלבנה. צירופם ליהדות לטביה — דהיינו ליהודי קורלאנד וליפלאנד — הוא תוצאה מהשתלבות האיזור ברפובליקה הלטבית, אחרי ניתוק של מאות בשנים.

לפיכך, אין ללמוד ולהבין כראוי את קורות יהודי לטביה ללא תיאור מוקדם — ולו גם בקוים כלליים בלבד — של הרקע, דהיינו, של המאורעות ההיסטוריים שבהם התנסה חבל־ארץ זה.

לתיאור מאורעות אלה מוקדש הפרק הזה.

ב. הארצות הבלטיות

לטביה, אסטוניה וליטא, הידועות בשם „הארצות הבלטיות", שוכנות בשפלת החוף הדרום־מזרחי של הים הבלטי.

המצב הגיאוגרפי של הארצות הבלטיות קבע את גורלו הפוליטי של חבל זה. שפלה בלתי מוגנת ע"י מעצורים טבעיים, אוכלוסיה מקומית מפוצלת לשבטים בעלי דרגת־התפתחות נמוכה בהרבה מזו של שכניהם — מצד אחד, ומצד שני — ערכו הכלכלי העצום של החבל כקו־מים כמעט יחידי (פרט לנתיב הקשה דרך ים הקרח הצפוני), המקשר ע"י המפרצים הפיני והריגא' את אירופה הצפונית־מזרחית עם העולם המערבי, — כל אלה הפכו פינה זו לנקודת־מוקד בה התנגשו האינטרסים של העמים הגדולים אשר מסביב.

המאבק על השליטה בארצות הבלטיות החל כבר בזמנים קדומים והוא נמשך, למעשה, עד זמננו אנו.

דנמרק וגרמניה ממערב, שוודיה מצפון, פולין מדרום ורוסיה ממזרח, הן הן שלחמו במשך דורות על השליטה בשפלת החוף של הים הבלטי. כתוצאה ממאורעות היסטוריים שנתרחשו במזרח ובמערב, או עקב העליות והירידות שחלו לסירוגין בכוחותיהם של העמים השוכנים בסביבה, בא כיבושו של חלק זה או אחר של החבל. מזמן לזמן התאחדו אמנם חלק מהיריבים נגד כוח חדש שנראה באופק, אך הם הצליחו לשמור על עמדותיהם משך תקופה קצרה בלבד. לבסוף נשארו רק שני יריבים עיקריים: רוסיה ממזרח, וגרמניה ממערב. דנמרק ושוודיה, ובמאוחר גם פולין, נאלצו זה כבר לנטוש את עמדותיהן בארצות הבלטיות. השליטה על החבל הבלטי היה שלב חשוב בשתי מלחמות העולם האחרונות בין גרמניה ורוסיה. ואם נזכור, שחלק מארצות המערב אינן מכירות עד היום דה־יורה בסיפוחן של

הארצות הבלטיות לרוסיה המועצתית, הרי נבין שהמאבק על חבל־ארץ זה לא פסק, למעשה, כפי שאמרנו, עד עצם היום הזה.

ג. כיבושי דנמרק בארצות הבלטיות

במאות השתים־עשרה והשלוש־עשרה היתה דנמרק אחת המעצמות האדירות במערב אירופה. היא שאפה להתפשטות ואף הצליחה לכבוש את החלק הדרומי של חצי האי הסקנדינבי ואת החלק הצפוני (בשנת 1219) של החבל הבלטי, היא „אסטוניה" והאיים דגו ואזל.

„המיסדר הטבטוני", שעליו ידובר להלן, שבאותה תקופה כבר תפס עמדות בחלקים הדרומיים של החבל הבלטי — בליפלאנד ובקורלאנד — ניסה לכבוש את אסטוניה מידי דנמרק, אך ללא הצלחה: העברתה של אסטוניה לידי המיסדר חלה רק בשנת 1346 — וזאת בתוקף שטר־מכירה.

האיים דגו ואזל נשארו בידי דנמרק עד שנת 1645, אשר בה עברו לידי שוודיה (אחרי מפלתה של דנמרק במלחמתה עם שוודיה בשנים 1643—1645).

לכיבושה של אסטוניה על־ידי דנמרק לא היה קשר ישיר עם המאורעות ההיסטוריים בלטביה, ולא היינו עומדים על פרק זה בהיסטוריה של הארצות הבלטיות לולא מאורע אחר: מכירת מחוז פילטן שבקורלאנד בשנת 1560 למלך פרידריך מדנמרק; שהרי ייתכן כי שאיפתה של דנמרק מאז המאה השלוש־עשרה להשתלט על חבל ארץ זה, ושליטתה בחלק ממנו עוד במאה השבע־עשרה (באיים דגו ואזל, כאמור), השפיעו על עיסקת־הקנייה של מחוז פילטן.

תולדות התישבות היהודים במחוז פילטן, לפני השתייכותו לדנמרק, ומצבו המיוחד של מחוז זה בתקופה שלאחריה קשורים עם תולדות התישבותם של יהודים בקורלאנד: מאורע שעליו נעמוד בפרוטרוט בפרקים הבאים.

ד. ההתפשטות הגרמנית

חדירת ההשפעה הגרמנית לארצות הבלטיות, ובעיקר ללטביה, החלה במאה ה־12. לחדירה זו, שגרמה בסופו של דבר לכבוש חלק הארי של החבל, נודעה השפעה מרובה בכל השטחים: המדיני, הכלכלי והתרבותי. אבל בעוד שכוח־ההשפעה הגרמני בשטח המדיני התרופף בתהליך המאורעות ההיסטוריים בארצות הבלטיות, נשארה ההשפעה התרבותית הגרמנית

במקום במלוא כוחה משך 700 שנה תמימות; יתירה מזו: השפעה זו עמדה בעינה גם בתקופת שליטתה של רוסיה הצארית בחבל, ואפילו בתקופת קיומה של לטביה העצמאית ראו התושבים הגרמניים את עצמם לא כמיעוט־לאומי במקום, אלא כאחד מעמי הארץ, שידו רב לו בפיתוח המדינה.

הצלחתה של החדירה הגרמנית לארצות הבלטיות היתה תוצאה של שני גורמים: החדירה הכלכלית של סוחרים, שפיתחו במידה רבה את החיים הכלכליים, על־ידי חילופי סחורות בין המזרח הבלתי מפותח והמערב שבו כבר פרחו המסחר והמלאכה — והחדירה של מיסדרי אבירים־נוצריים, שמטרתם היתה להכניס את האוכלוסיה המקומית, המפוצלת לשבטים עובדי־אלילים, תחת עול הדת הנוצרית: אם על־ידי הטפה, או, במקרים של התנגדות, על־ידי לחץ וכוח — כיד המסורת הידועה של מיסדרי האבירים, שייסודם והתפתחותם היו בימי מסעי הצלב ולאחריהם.

שני הכוחות הללו מילאו, חיזקו והשלימו זה את זה, ובסופו של דבר הצליחו להפוך את החבל הזה לפרובינציה גרמנית.

תהליך החדירה של הסוחרים והסחר הגרמניים לתוך החבל הבלטי הגיע לשיא לאחר שהחבל נכלל באיחוד־הערים הגרמני המפורסם של ימי הביניים: „הנזה". איחוד מסחרי זה, שקיבל את צורתו הרשמית בשנת 1241 על־ידי איחוד הערים ליובק, המבורג וברמן, הפך, עם הצטרפותן של רוב הערים הגרמניות בשפלת הים הבלטי והים הצפוני, לכוח כלכלי אדיר אשר שלוחותיו הגיעו עד ללונדון במערב, לברגן בנורבגיה — בצפון, ולנובגורוד במזרח. איחוד כלכלי זה קיבל במרוצת הזמן גם תוקף מדיני, שכן נכללו בו ערים שנודעה להן השפעה מדינית מובהקת, והוא תבע לעצמו מונופולין בענייני סחר בכל אותם השטחים בהם השכיל להקים לו סניפים; יתירה מזו: הוא ידע, כל־אימת שהיתה צפוייה סכנה לעמדותיו, להילחם, בעזרתן של מדינות אחרות, או בסיועו של „המיסדר הטבטוני", מלחמת התארגנות ותנופה כאחד.

„העצמה הכלכלית של הנזה התבססה על שליטה צבאית בים הבלטי ועל המונופולין בימים הצפוניים",[1] — הגדרה זו ממצה את מהות האיחוד, שהשתמש בכוח הזרוע ובכפייה כדי להשיג את מטרותיו, שלכאורה היו בעלות אופי כלכלי גרידא.

---

1. „לקסיקון מאייר", V, 1924, עמ' 1094.

הכוח הצבאי ש„הנזה" היתה זקוקה לו, סופק בארצות הבלטיות ע"י אותם המיסדרים שמטרתם היתה הפצת הנצרות בקרב האוכלוסין המקומיים.

הבסיס המסחרי הראשון של „הנזה" בלטביה הוקם במאה ה־12 (1184) ליד הכפר איקסקול (בו הוקמו מחסני הסחורות הראשונים), ששימש כתחנת־מעבר־וקשר בין המערב לבין המזרח הסלאבי.

ההטפה לנצרות החלה בלטביה בשנת 1184 ע"י הנזיר מינהרט שהשתכן באיקסקול. מינהרט ניסה להחדיר את הנצרות באמצעי שכנוע ובלי כפייה, אבל ללא תוצאות ניכרות. הוא מונה ע"י האפיפיור להגמון הראשון בחבל ארץ זה.

אחרי מותו של מינהרט (בשנת 1196) נתמנה לכהונה זו ההגמון ברטולד. השבטים המקומיים הרגישו שכוונת ההטפה הנוצרית אינה לשם שמים בלבד, אלא שטומנת היא בחובה מטרות שעבוד, והם התנגדו בכוח לחודרים הגרמניים. מאחר שהעמדות הכלכליות, אשר נתפסו כבר בינתיים על־ידי הגרמנים, נמצאו בסימן סכנה, יצא ההגמון ברטולד לגרמניה, ושם, בהסכמת האפיפיור, אירגן מסע־צלב בו השתתפו בעלי אחוזות, סוחרים וצבא שכיר. הללו הגיעו דרך הים לחופי לטביה, וכאן ניטשה מלחמה ביניהם לבין השבטים המקומיים. נוסעי הצלב נחלו אמנם נצחון (למרות נפילתו של ההגמון ברטולד בקרב בשנת 1198), אלא שעם צאתם של הלוחמים הזרים מן הארץ, חזרו בהם השבטים המקומיים מאמונתם החדשה.

בכיבוש מתוכנן של החבל פתחו הגרמנים בשנת 1200 ע"י ההגמון אלברט, שהועמד בראש מסע־צלב שני לארצות הבלטיות לאחר שקבל את הברכה להצלחת משימתו מפיו של האפיפיור אנוקנטיוס השלישי (1160—1216) ואת בירכת העידוד של מלכי דנמרק וגרמניה.

ההגמון אלברט מוצאו היה ממשפחה גרמנית בברמן; הוא היה מצביא ומדינאי כאחד. בשנת 1201 ייסד את העיר ריגה על שפת הנהר דוינה ועשאה מבצר ובסיס לפעולותיו. הוא הקים כמו־כן את „מיסדר אחי הסייף" הנודד (Schwertritter) — מיסדר־אח ל„מיסדרים הנוצריים הלוחמים", ובכוחו של זה, וכן בידיעתו להחריף את הניגודים הבין־שבטיים במקום, הצליח להטיל מרותו על החבל כולו. קרוב ל־30 שנה פעל אלברט בחבל (נפטר ב־1229), ואחרי מותו נמצאה בידי „מיסדר אחי הסייף" קורלאנד כולה: כולל חלקה המזרחי הידוע בשם זמגליה וליפלאנד (אסטוניה נמצאה, כאמור, תחת שלטון דנמרק).

השבטים המקומיים, שדוכאו מזמן לזמן באכזריות רבה, לא השלימו

עם השליטים החדשים, ובשנת 1237 פרצה התקוממות של הלטים, הליטאים והזמגלים. בקרב ליד שולו נחל „מיסדר אחי הסייף" מפלה צבאית ניצחת: הוא חוסל ושרידיו נבלעו בתוך המיסדר הטבטוני (Deutscher Orden), שלידיו מסר את כל השטחים שנמצאו ברשותו.

ה. המיסדר הטבטוני

בארצות הבלטיות פונה „המיסדר הליבוני". נוסד בסוף המאה ה־12 בא"י על־ידי נוסעי הצלב — תחילה לצרכים הומניטריים גרידא, כגון טיפול בחולים וכו', וכעבור זמן־מה הפך, באישור האפיפיור, למיסדר אבירי שהטיל על עצמו, בין היתר, את הלחימה בעובדי אלילים ובאוייבי הנצרות.

במאה השלוש עשרה, אחרי חיסול ממלכת הצלבנים (נפילת עכו 1291), העביר המיסדר את מרכז פעילותו לאירופה. למעשה היווה המיסדר כוח צבאי לשם הגנה על המלכים שלא יכלו להחזיק מעמד נגד השבטים הפראיים בסביבתם. כך נקרא, למשל, המיסדר ע"י המלך ההונגרי אנדראס (1211) להגן על טרנסילבניה. המיסדר פתח בשורה של פעולות, אך משלא נענה המלך לדרישות המיסדר באשר לריבונות על חלק מהשטחים שיודברו במלחמה — עזב את טרנסילבניה. כעבור זמן נקרא המיסדר ע"י קונראד, מלך מזוביה (צפון פוליז), להלחם נגד השבטים הפראיים. ראש המיסדר — הרמן פון זלצה — הבטיח הפעם לעצמו את הריבונות על השטחים העתידים להיכבש על ידו, וכך עברה לידי המיסדר פרוסיה המזרחית, שממנה החלה ההתפשטות הגרמנית גם בדרום הים הבלטי.

המיסדרים „אחי הסייף" ו„המיסדר הטבטוני" התלכדו לחטיבה אחת, והודות לכך הצליחו להשתלט על חלק הארי של הארצות הבלטיות, שהיוו המשך טבעי לפרוסיה המזרחית. המיסדר הטבטוני, בנאמנותו לעקרונות הקאתוליות, המשיך במסעותיו בכיוון מזרחה — אל תוך גבולות רוסיה, אלא שנחל מפלה מידי הנסיך הרוסי אלכסנדר נייבסקי, בקרב פיפוס (בשנת 1242), וכך הושם קץ להתפשטות המיסדר במזרח.

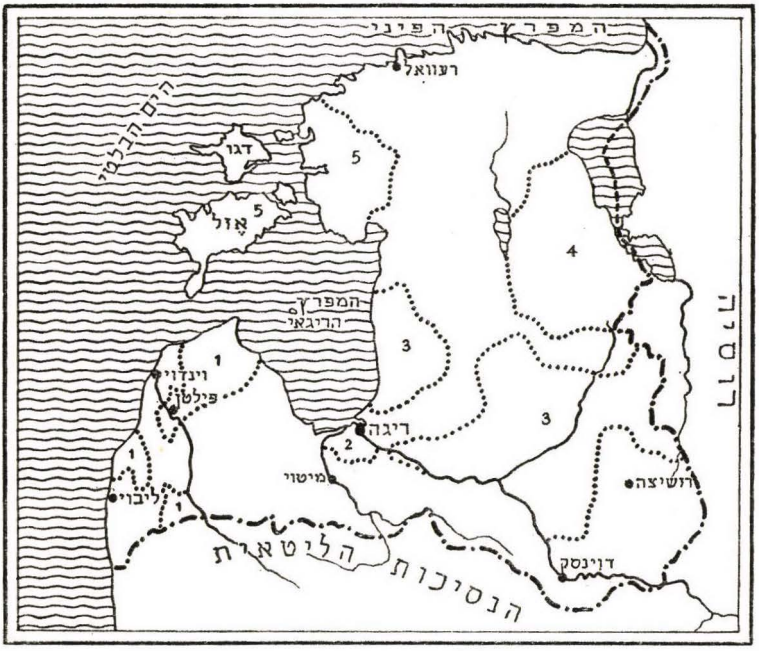
בשנת 1346 נמכרה אסטוניה ע"י ולדמר הרביעי, מלך דנמרק, למיסדר הטבטוני; השליטה על כל שלושת הפלכים: אסטוניה, ליפלאנד וקורלאנד, היתה מעתה בידי המיסדר הטבטוני.

במאה ה־14 היה המיסדר במלוא פריחתו (כולל חלקו הבלטי הידוע בשם „המיסדר הליבוני"), אם כי מבנהו הפנימי היה רופף למדי.

ההתנצחות שרווחת היתה בין הכנסיה לבין המיסדר, שכל אחד מהם

חתר לשליטה חילונית בלעדית על השטחים שתחת מרותם, גרמה לפיצול סמכות שניהם והחלישה את כוחו המדיני של המיסדר.

במרוצת הזמן התבלט גם צד שלישי — ולו אינטרסים מיוחדים משל עצמו: הערים. הודות למסחר ולתעשיה, שהתפתחו בערים, נוצר מעמד

המיסדר הליבוני (טבטוני) בארצות הבלטיות
(המחצית הראשונה של המאה ה־16)

מקרא: כל השטח היה תחת שלטון המיסדר הטבטוני, כולל אדמות ההגמונים:

1. אדמות ההגמון הקורלאנדי
2. אדמות העיר ריגה
3. אדמות הארכיהגמון מריגה
4. אדמות ההגמון מטרטו (דורפאט)
5. אדמות ההגמון מסאַרם

ה„בירגרים", דהיינו: תושבי הערים, שמטבע הדברים היו זקוקים לארגונים ומוסדות מיוחדים ועצמאיים משל עצמם. במריבות שהיו מתגלעות לעתים מזומנות, ביז ההגמונים לבין באי־כוח המיסדר, היו העירוניים נוקטים עמדה לטובתו של צד זה או אחר מן היריבים: הכל, כמובן, בהתאם לאינטרסים הפנימיים של עצמם באותה שעה.

ההגמונים בריגה, דורפאט, קורלאנד ואחרים, לא הסכימו להיות רק מנהיגים דתיים, אלא תבעו לעצמם גם שליטה חילונית. כדי לחזק את עמדותיהם חילקו הן ההגמונים והן המיסדר את האדמות בין האבירים ובין הפקידים שהיו תחת מרותם, ובכך הפכו הללו לוואסאלים של הכנסיה או של המיסדר. האדמות שנמסרו יחד עם תושביהם נחשבו כאילו נמסרות הן לרשות אחרת לשם ניצול בלבד, אבל במרוצת הזמן נעשו ה„פריצים" החדשים לבעלי האחוזות שחולקו להם, והתושבים המקומיים הפכו לצמיתים.

להלכה היתה ליבוניה מעצמה אחידה תחת חסותו של הקיסר הגרמני והיא נהנתה מתמיכה מיוחדת של האפיפיורים, שראו בה דוגמה של ממלכה דתית טהורה; היא אף פונתה על־ידיהם "Terra Mariana" — „המלוכה של הבתולה הקדושה", אבל למעשה היתה מפולגת בין שלושת המעמדות: ההגמוניות, המיסדר והערים, שכל אחד מהם פעל כיחידה עצמאית הנהנית משלטון מקומי מלא.

מזמן לזמן היו מתקיימות ישיבות ה„לנדטג" שבהן השתתפו באי־כוח ההגמונים והמיסדר ביחד עם הוואסאלים שלהם וכן באי־כוח הערים (האיכרים לא היו מיוצגים, שכן נחשבו למחוסרי זכויות). האסיפות האלה לא תרמו ליישוב הניגודים וההחלטות היו נשארות על פי רוב ללא תוצאות, שכן הן חייבו רק את אלה מהמשתתפים שהצביעו בעדן.

חלוקת האדמות לאבירים הפכה את ליבוניה לארץ פיאודלית טיפוסית. האבירים, דהיינו, הכובשים הזרים, היו לבעלי אחוזות נרחבות, ואילו עובדי האדמה, התושבים המקומיים, היו צמיתים המשועבדים לאדוניהם; בעד זכות הישיבה על אדמות הפריץ היו מחוייבים לעבד את אדמותיו של זה, למסור לו חלק גדול מן היבול בצורת מסים שונים, וכן להילחם תחת דגלו בעת הצורך וכיוצא בזה.

חייהם של הצמיתים היו קשים מנשוא. ה„פריצים" הגרמניים נהגו בהם ביד חזקה, הטילו עליהם ענשים אכזריים — בקיצור, דנום לעבדות ובערות מוחלטת.

ירידת המיסדר החלה במאה ה־15. שלוש סיבות היו לכך:

א) האיחוד של ליטא ופולין
ב) הניגודים בין הערים והמיסדר
ג) תנועת הרפורמציה.

בשנת 1386 חל איחודן של ליטא ופולין. הליטאים, שעד עתה לא עצרו כוח לעמוד נגד המיסדר, קיבלו תמיכה חזקה מצדה של ממלכה שהיתה באותה תקופה החזקה במעצמות הגובלות עם הארצות הבלטיות. כתוצאה מכך נחל המיסדר, שלא פסק ממסעיו נגד ליטא, למרות העובדה שתושביה של זו כבר קיבלו עליהם את הדת הנוצרית, מפלה ניצחת על־יד טאננברג (בשנת 1410).

בשנת 1440 התאחדו גם ערי פרוסיה הגדולות עם אילו אצילים מקומיים על מנת שישתחררו בכוחות משותפים משליטת המיסדר. מאחר שגם כוחותיהם המשותפים לא הספיקו להם כדי עמידה בפני המיסדר, הציעו לפולין שתקח אותם תחת חסותה בתנאי שתובטחנה פריבילגיות מסויימות הן לערים והן לאצילים. פולין נענתה להצעה.

במלחמת 13 השנים (1453—1466) ניסה המיסדר לשוא להחזיר לעצמו את השליטה על פרוסיה המזרחית, אך נאלץ היה להשלים עם הישארותה של זו תחת חסות פולין.

המיסדר הליבוני בארצות הבלטיות נשאר איפוא מנותק מעזרת המיסדר הטבטוני, והוא נאלץ היה לדאוג לשלמותו בכוחות עצמו.

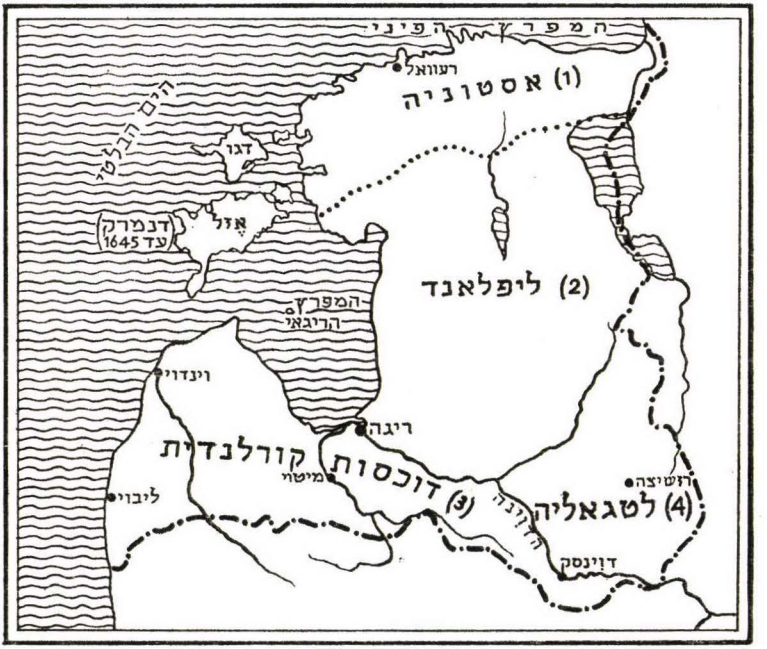
הניגודים הפנימיים במיסדר החריפו רב־יתר אחרי שתנועת הרפורמה התחילה גם היא חותרת לארצות הבלטיות (החל משנת 1521). תושבי הערים וגם חלק מהאצילים ראו בתנועה החדשה הזדמנות נוספת להשתחררות מעול ההגמונים השנואים עליהם. ההגמונים, אשר רוחם כבר נפלה בהם, שכן הרגישו כי עתידה התנועה החדשה לשים קץ לשלטונם — לא עצרו עוד כוח: באילו מקומות, כמו בריגה, למשל, כבר פתחה התנועה הפרוטסטנטית בשורה של מעשי הרס וחבלה נגד הקתולים.

נוצר מצב חמור ביותר: בו בזמן שהכוחות היריבים הפנימיים בליבוניה, דהיינו המעמדות והכנסיה, הלכו והרחיבו את פירצות האיבה והפירוד בינם לבין עצמם, הלכו האויבים החיצוניים והתעצמו. רוסיה, שוודיה ופולין, שכניה של ליבוניה במזרח, בצפון ובדרום, חיכו לשעת־הכושר.

בשנת 1558 הסתער הצבא הרוסי על טגאליה וליפלאנד וכבש את הערים ליוצין, ראזשיצה, דורפאט ואחרות. המיסדר פנה לעזרת המדינות שבמערב, אך הדיונים התנהלו בעצלתיים.

עקב פחדם מן הכיבוש הרוסי פנו האצילים האסטוניים למלך שוודיה בהצעה, שיקבל את אסטוניה תחת חסותו. בשנת 1561 נחתם הסכם בין האצילים ושוודיה, שלפיו עובר חבל־ארץ זה לרשות שוודיה לצמיתות.

המשא־ומתן שניהל ראש המיסדר, גוטארד קטלר, עם פולין הוכתר סוף סוף בהצלחה בשנת 1561, אבל במחיר שהביא לחיסול שלטון המיסדר בליבוניה: כל אדמותיו של המיסדר בחוף הימני של הדוינה עברו לרשות פולין; קורלאנד הוכרזה לדוכסות תחת חסות פולין ולדוכס הראשון נתמנה

האיזור הבלטי אחרי הסכם־השלום של שנת 1582

מקרא: אסטוניה — תחת שלטון שוודיה
ליפלאנד כולל ריגה — תחת שלטון פולין
קורלאנד — דוכסות קורלאנדית תחת חסות פולין
לטגאליה — תחת שלטון פולין

גוטארד קטלר. העיר ריגה נשארה עצמאית תחת שלטון ההגמון האחרון וילהלם פון ברנדנבורג עד שנת 1581, ואז עברה גם היא לרשות פולין.

הירושה הליבונית גרמה למלחמה בין רוסיה, פולין, שוודיה ודנמרק, שנמשכה 20 שנה. רוסיה לא הצליחה במלחמה זו להבקיע לה דרך לים הבלטי, ומצב־הדברים לפי חוזה השלום של שנת 1582 היה: אסטוניה שייכת לשוודיה, ליפלאנד כולל ריגה ולטגאליה — לפולין. ואילו קורלאנד הפכה לדוכסות תחת חסותה של פולין.

ו. תקופת מימשל פולין ושוודיה בליפלאנד

לא הרי גורלו של מחוז זה מבין המחוזות שעברו בשנות 1561—1582 לשלטון פולין כהרי גורלו של מחוז אחר.

שלטון פולין בליפלאנד נמשך קרוב ל־70 שנה. בתקופה זו נוהלה פולין בידי האצולה, שבחרה במלך, חקקה חוקים וכדומה, ולפיכך נקבעה המדיניות בפולין בהתאם לאינטרסים של האצולה. גם בשטחים החדשים שסופחו למדינה, דהיינו: בליפלאנד ולטגאליה, נתעצם מעמד האצולה המקומית, שנוספה עליה אצולה ממוצא פולני אשר הוענקו לה אדמות שקודם לכן היו בבעלות המיסדר.

מיד לאחר הסיפוח בשנת 1561 הכריז המלך זיגמונד־אוגוסט על „פריבילגיות של האצולה בליפלאנד". בתוקף זכויות אלה הוטלה העבדות על האיכרים. בעלי האחוזות — הפריצים — יכלו לקנות ולמכור את אכריהם כאוות נפשם, רכוש האכרים עבר לבעלות הפריצים, והם הם שהיו פוסקים בכל ענייניהם של עבדיהם.

מובן שהשלטונות השתדלו להגביר את השפעתה של הכנסיה הקתולית — היא הכנסיה הרשמית של פולין — וכמו כן להשליט את השפה והתרבות הפולנית בכל אתר ואתר.

הסכסוך בין פולין ושוודיה בדבר הבעלות על ליבוניה (במקרה זה השם כולל את אסטוניה וליפלאנד) התגלע לראשונה כבר בשנת 1600. מבלי להתחשב בעובדה שאסטוניה קבלה, לפי הסכם בין האצולה המקומית וממשלת שוודיה בשנת 1561, את חסותה של שוודיה (ראה עמ' 24), החליט הסיים הפולני בשנת 1600 שאסטוניה, כחלק של ליבוניה לשעבר, שייכת לפולין. החלטה זו באה בעקבות חלוקי דעות בין מלכי פולין ושוודיה שהשתייכו לאותה שושלת עצמה, היא שושלת „וזה": כל אחד מהם טען לזכות היותו מלך על שתי הממלכות — פולין ושוודיה כאחד.

המלחמה בין שתי הממלכות נפתחה ב־1600 ונמשכה קרוב ל־30 שנה. נצחונות ומפלות של שני הצדדים הביאו סבל והרס רב לאוכלוסיה.

בשנת 1621 נכנס הצבא השוודי עם המלך גוסטב אדולף בראשו לריגה, ובשנת 1629 נחתם הסכם שלפיו עוברת ליפלאנד לשוודיה, וזכויות פולין בחבל לטגאליה נשארות בתקפן.

שלטון שוודיה, ארץ שבה לא היתה קיימת עבדות ואשר השכלתה, בקנה־המידה של התקופה, היתה בעלת רמה ראוייה לשמה, הביא לשינויים ניכרים במצב הפנימי של ליפלאנד: מצב האכרים הוטב בהרבה ואורגנו בתי־ספר (נוסדה האוניברסיטה בדורפאט), שבהם למדו, בין היתר, גם ילדי האכרים; באותה תקופה תורגם התנ"ך לשפה הלטית, ושופרה מערכת המשפט.

החלטת ממשלת שוודיה להגביל את סמכויות האצולה, ועל־ידי כך להגביר את כוחה של המדינה, וכן לשפר את המצב הפיננסי על־ידי העברת חלק גדול של הקרקעות לבעלות הממשלה — עוררה התנגדות גדולה מצד האצולה הליפלאנדית. בהסתמך על ה„פריבילגיות", שהוענקו לה ע"י המלך זיגמונד־אוגוסט (ראה עמ' 25) שיגרה האצולה משלחת מיוחדת (בראשה עמד יוהאן פטקול) למלך בשטוקהולם כדי להגיש לו עצומה. רק כעבור שלושת רבעי שנה הציע המלך למשלחת להעביר אליו פרטים מלאים על מצב העניינים. המשלחת מסרה על הצעת המלך ב„לנדטג", שמקומו היה אז בוונדן.

על סמך החלטת הלנדטג נשלחה לשטוקהולם עצומה נוספת — ושוב באמצעות משלחת שבראשה עמד פטקול — אבל זו הואשמה בבגידה במלכות. פטקול הצליח לברוח; מאז הפך לאויבה המושבע של שוודיה. במשך שנים ניהל מו"מ עם סקסוניה, דניה, פולין ורוסיה, עד שהשכיל ליצור ביניהן ברית־של־איחוד מכוונת כל־כולה נגד שוודיה. אין ספק שתכנית־„איחוד" זאת, שיסודה בידיעה לנצל ניגודים ותככים, קיימת היתה במוחו של פטקול גם קודם־לכן, אך יחד עם זאת ברור, כי רגש־הנקמה שחילחל בתוך־תוכו בשל העוול שנגרם לו על־ידי שוודיה, הוא־הוא ששימש לו דחיפה אחרונה למימוש התכנית הלכה למעשה.

כך נפתחה „המלחמה הצפונית", שנמשכה 21 שנה. המלך הצעיר של שוודיה קרל ה־12 היה מצביא כשרוני ובעל מרץ רב. במהירות יוצאת מהכלל הסתער על חלקים שונים של החזית ונחל נצחונות מזהירים. כתוצאה מנצחונות אלה יצאה סקסוניה בשנת 1706 מהמלחמה, ומסרה

את פטקול, שנאסר עוד קודם לכן על ידיה, לידי השוודים, והללו הוציאוהו להורג באכזריות רבה.

אולם לבסוף השתנה המצב לרעת השוודים. בשנת 1709 נחל הצאר הרוסי, פיוטר הראשון, נצחון מזהיר על השוודים על־יד פולטבה.

במידה שהדבר נוגע לארצות הבלטיות הרי שהמלחמה נסתיימה זמן קצר לאחר הנצחון על־יד פולטבה. ריגה, וכן הערים הראשיות באסטוניה, נכנעו לרוסיה בשנת 1710.

חוזה השלום, המסיים את „המלחמה הצפונית", נחתם רק בשנת 1721: לפיו עברו אסטוניה וליפלאנד לשלטון רוסיה.

ז. לטגאליה תחת שלטון פולין

למעלה מ־200 שנה נמצא חבל זה מנותק לחלוטין מכל יתר חלקי לטביה ונתון תחת שלטון פולין: עובדה זו היא שגרמה לכך שיהא רישומן של התרבות הפולנית ושל הכנסיה הקתולית ניכר כאן במיוחד. אחדים מבני האצולה הגרמנית, שישבו במקום מאז ימי המיסדר, אף עברו לדת הקתולית והסתגלו לשפה הפולנית ויחד עם האצילים הפולנים, שהושבו על אדמות המיסדר, היו למעמד אחד שניהל עתה את החבל אשר נקרא Ksienstwo Inflantckie. דיכוי האכרים על־ידי האצולה הגיע לשיא, הבערות של האוכלוסיה, פרט לשכבה הגבוהה ביותר, היתה שלימה, והדת הקתולית כפתה על האכרים את שלטונה. הישועים היו הראשונים שהוציאו ספרים בשפה הלטגאלית: בעלי תוכן דתי, כמובן. השפעת התרבות הפולנית הורגשה בחבל זה זמן רב גם לאחר שלטגאליה, בעקבות החלוקה השלישית של פולין, עברה (בשנת 1772) לרשות רוסיה.

ח. הדוכסות הקורלאנדית תחת חסות פולין

כפי שהוזכר (עמ' 24) הפכה קורלאנד בשנת 1561 לדוכסות. הדוכס הראשון היה ה„מגיסטר" האחרון של המיסדר הליבוני, גוטארד קטלר, שנחשב מאז לוואסאל של המלך הפולני.

תפקיד לא קל נפל בגורלו של הדוכס הראשון. חלקים של הדוכסות לא היו ברשותו במלוא המובן של מושג זה: מחוז גרובין היה ממושכן לפרוסיה ואילו על מחוז פילטן לא ניתן היה לשלוט שליטה מלאה בגלל סיבות שנפרט להלן. סירובם של האצילים להכיר בסמכותו הבלעדית של הדוכס הוא שהיווה כל הזמן את עיקר הקושי בעצם קיומה של הדוכסות.

פולין, כידוע, נוהלה על־ידי האצולה, ומובן שגם החבלים שתחת חסותה הושפעו בכיוון זה. האצילים לא אבו להוציא מידיהם את הבעלות על הקרקעות או להסכים לשחרור האכרים מעבדותם. קטלר לא יכול היה להישען על האכרים, והיה נאלץ לאשר (Privilegium Gothardinum) את ה„פריבילגיות" המיוחדות שניתנו לאצילים על־ידי המלך זיגמונד־אוגוסט (ראה עמ' 25).

הדוכס הצליח, במידה מסויימת, להעלות את רמת השכלתם של האכרים על־ידי הגדלת מספר בתי־הספר והסדרת החיים הדתיים.

בימי בניו של גוטארד קטלר, הדוכסים פרידריך ווילהלם, החריף הסכסוך ביניהם ובין האצולה. נסיון הדוכס וילהלם להשתלט על האצולה בכוח הביא להתערבותו של מלך פולין, וכתוצאה מכך היה וילהלם אנוס להסתלק מהשלטון ולמסרו לאחיו פרידריך, שסמכויותיו הועמדו תחת פיקוח מלא של מועצת האצילים.

התפתחות בלתי רגילה של הדוכסות חלה בזמן שלטון נכדו של גוטארד קטלר — הדוכס יעקב (1642—1682). כשרונות מזהירים ביחד עם השכלה רחבה, שנרכשה בגרמניה, בהולנד, בצרפת ובאנגליה, איפשרו לדוכס לפתח את התעשיה והמסחר ולהעמידם על רמה גבוהה ביותר. הוא ייסד שורה של מפעלים תעשייתיים, כגון עיבוד עצים, חרושת לזכוכית, לסבון, לנייר ולמתכות. כמו־כן בנה צי מסחרי לא רק בשביל הדוכסות בלבד, אלא גם בשביל אנגליה וונציה, חתם על חוזים מסחריים עם שורה של מעצמות אירופיות ואף רכש שתי מושבות: האי טמבגו במערב הודו והאי סנטא־אנדרא במערב אפריקה. הצי היה מעביר את תוצרת הדוכסות לשווקים שמעבר־לים, והיה מייבא תוצרת קולוניאלית — קפה, סוכר ועוד.

ההתפתחות הכלכלית הביאה גם לידי פריחה תרבותית. האדריכל המפורסם רסטרלי בנה טירות במיטוי ורואנטל. במיטוי, בירת הדוכסות, הוקמה אופירה ונקשרו קשרי־תרבות עם שורה של ערים במדינות זרות.

שתי סיבות גרמו לחיסול ההתפתחות המזהירה: ראשית — המחסור בחומרי גלם במקום והתיקרות התוצרת בגלל גובה הוצאות ההובלה, ושנית — חומרת המצב הצבאי מסביב לדוכסות. מלחמת רוסיה—פולין, שבה השתתפה גם שוודיה, לא פסחה על קורלאנד. למרות רצונו העז של הדוכס לקיים ניטרליות — התפשטו הקרבות גם לאדמת קורלאנד, והדוכס עצמו נלקח בשבי על־ידי השוודים. כל אשר נוצר על־ידיו נחרב בזמן המלחמה, וכאשר שוחרר הדוכס אחרי חוזה השלום באליוו (1660) וחזר

לארצו — מצא רק הרס וחורבן. הוא ניסה אמנם לבנות הכל מחדש, אבל הדבר לא עלה בידו.

לצאצאיו של יעקב לא היו לא הכשרונות ולא המרץ הדרושים כדי ללכת בעקבותיו. הדוכסות, הודות לחולשתה של פולין, נכפתה להשפעתה של רוסיה, ביחוד לאחר שהדוכס פרידריך־וילהלם לבית קטלר נשא לאשה את אחייניתו של הצאר פיוטר הגדול, היא אננה יואנובנה, יורשת כס המלכות ברוסיה. פרידריך־וילהלם מת בשנת 1711 — שנתיים אחרי שנעשה לדוכס. בשנת 1737, אחרי פטירתו של הדוכס פרדיננד, הדוכס האחרון לבית קטלר, מונה בהשפעתה של רוסיה הגראף יוהן בירון לדוכס של קורלאנד. עיסוקיו בחצר המלכות הרוסי אילצוהו לבלות את רוב זמנו מחוץ לקורלאנד. בשנת 1740 הוגלה לפנים רוסיה כתוצאה מסכסוכים פנימיים בחצר המלכות. רק בשנת 1762 הורשה בירון לחזור מגלותו, אבל הוא מצדו ויתר על סמכויותיו לטובת בנו פטר.

לטביה העצמאית
(1918)

האחרון נחשב לדוכס עד שנת 1795 — שנת חלוקתה השלישית של פולין וסיפוחה של קורלאנד לרוסיה.

* * *

ניתנה כאן, בקווים כלליים, סקירה היסטורית על המאורעות העיקריים באיזור הבלטי החל מהמאה השלוש־עשרה, בה נכנס חבל־ארץ זה לזירת ההיסטוריה, ועד להשתלטותה של רוסיה על כל החבל.

את תקופת שלטונה של רוסיה באיזור, שנמשכה עד שנת 1918 — שנת הכרזתה של לטביה העצמאית — נתאר יחד עם דברי־ימי יהודי לטביה, וזאת במידה שיש לה קשר לדברי־הימים האלה.

לשם בהירות הננו לסכם בטבלה הבאה את חילופי השלטון בשטחים שהשתייכו ללטביה במשך התקופה הנסקרת:

ליפלאנד, כולל ריגה	קורלאנד	לטגאליה
תחת שלטון המסדרים של אבירי הסייף והמסדר הטבטוני (ליבוני)		
בשנים 1201—1561		
שלטון פולין	דוכסות קורלאנד	תחת שלטון פולין
1629—1561	(תחת חסות פולין) 1795—1561	1772—1561
תחת שלטון שוודיה		
1721—1629		
	תחת שלטון רוסיה הצארית	
1918—1721	1918—1795	1918—1772
לטביה העצמאית		
1918 —	1940	

פרק שני

ראשית התישבות היהודים בלטביה

א. מניין החלה ההגירה היהודית לקורלאנד וליפלאנד

באחד הפרקים הבאים ידובר על „מחוז פילטן" ועל השתלשלות היסטורית מיוחדת במינה במחוז זה, השתלשלות שיצרה תנאים בשביל התישבות יהודית במחוז, אשר היו טובים מאלה ששררו ביתר חלקי קורלאנד. לפי ר. וונדרבאר באו למחוז פילטן סוחרים יהודיים בדרך הים מפרוסיה.[1] אין ספק שפילטן והסביבה, והעיר האזנפוט במחוז, היו מהמקומות הראשונים שאליהם הגיעו יהודים, אשר חלק מהם בא ממערב אירופה. אולם החלק העיקרי של יהודי לטביה הגיע אליה מתוך ישובים יהודיים אשר בסמוך לגבולותיה הדרומיים של קורלאנד, דהיינו מליטא ופולין.[2]

ממצבה הגיאוגרפי של לטביה ברור שהגירת יהודים מכיוון אחר היתה בלתי אפשרית. בצפון — באסטוניה ובארצות הסקנדינביות — לא היתה כלל אוכלוסיה יהודית בתקופה הנידונה. גם במזרח, ברוסיה הפסקובית, היה מספרם של היהודים דל ביותר. במערב היו השטחים תחת שלטון אותו מיסדר טבטוני שמנע, כפי שנראה להלן, כל כניסה של יהודים, וגם מעבר לשטח המיסדר מערבה, במחוז המבורג והסביבה, הופיעו היהודים רק במאה ה־17.[3]

שונה לגמרי היה מצב הדברים בגבולה הדרומי של קורלאנד — גבול ליטא—פולין.

בפולין קיים היה ישוב יהודי מבוסס כבר במאה ה־13 (הסטטוס הקלישאי משנת 1264), ובליטא היו קהילות יהודיות כבר בסוף המאה ה־14, כמו בבריסק, שקיבלה בשנת 1388 כתב־זכויות מהדוכס הגדול ויטולד, בגרודנה, טרוקי ומקומות אחרים.

יהודי ליטא הגיעו אליה מהשטחים שנכבשו ע״י הליטאים: והלין, הליץ וקיוב, דרום רוסיה וחצי האי קרים,[4] בחלקם על־ידי הגירה חופשית ובחלקם כשבויים.

---

1. ר. וונדרבאר, עמ׳ 17.
2. י. יפה, מבוא, עמ׳ IV.
3. ש. דובנוב, ו׳, עמ׳ 124.
4. „יהדות ליטא", ת״א, תש״ך, עמ׳ 24, 25.

טבעי איפוא הדבר, שהיהודים שהגיעו ללטביה היו בחלקם המכריע מהדרום, דהיינו מליטא—פולין. אולם למרות הקירבה הגיאוגרפית, ועל אף קיומה של אוכלוסיה יהודית ניכרת בליטא, אין במאות ה־14 וה־15 שום זכר לקיום ישובים יהודיים בשטחי קורלאנד, וגם על הסתנגותם של בודדים לכאן יש רמזים קלושים בלבד.

הסיבה העיקרית לעובדה זו נעוצה בהבדלי השלטון שבשני המקומות, ובמיוחד באספקט הדתי של שלטונות אלה.

בליטא החלה השפעת הנצרות רק בסוף המאה ה־14. בשנת 1385 נחתמה „אוניה" בין ליטא ופולין ויאגלו, הדוכס של ליטא, נשא לאשה את יורשת העצר של פולין; הוא התנצר בעצמו והתחייב להכניס אל תחת כנפי הדת הנוצרית את העם הליטאי כולו. תהליך האיחוד־והתפשטות־הנצרות היה ממושך, והמיסדר הטבטוני, ששלט בצפונה ובמערבה של ליטא, הוסיף להתייחס אל הליטאים כאל עובדי אלילים שמן ההכרח לכוף עליהם את הנצרות בכוח הזרוע — וזאת תוך כדי הרחבת שלטון המיסדר בשטחי ליטא. הקרב ליד טאננברג בשנת 1410, בו נחל המיסדר מפלה מידי הכוחות המאוחדים של ליטא ופולין, שם קץ לתכניות המיסדר. התפשטות הנצרות בליטא התנהלה מעתה בקצב איטי וללא ליווי של מעשי כפייה מיוחדים, שרק אנשי המיסדר היו מומחים להם בשטחים שתחת שלטונם.

סובלנות הליטאים הלא־נוצרים, אשר לא גילו איבה ביחסם לבני דתות אחרות וכן יחסם החיובי של השליטים הליטאים, שהכירו בחשיבות תפקידם של היהודים בפיתוח כלכלת הארץ — אלה איפשרו את ההתישבות וההתפתחות של האוכלוסיה היהודית בליטא כמעט בלי הפרעות במשך דורות; כמעט — כי בשנת 1495 נושלו היהודים מעמדותיהם והוגלו, אבל כבר בשנת 1503 חזרו, ומאז המשיכו בהתבצרותם ובהרחבת שדה פעולתם.

ב. איסור על הימצאותם של יהודים בשטחי המיסדר הטבטוני

שונה לגמרי היה מצב־הדברים בקורלאנד. שטחה של קורלאנד — כפי שראינו בפרק הקודם — היה נתון מאות בשנים תחת שלטון המיסדר הטבטוני, שבדומה למיסדרים אחרים גילה כלפי היהודים יחס עויין מובהק, שכן ראה בהם שונאי הנצרות, ויחס זה הוא שמנע הגירה יהודית לארץ זו.

על יחס זה של המיסדר ליהודים מעיד, בין היתר, גם החוק שהוצא בשנת 1306 מטעם ראש המיסדר, זיגפריד פון פויכטונגן, בו נאמר: „...בשם הוד ה' ולכבוד הבתולה מארי שאנו עובדיהם, הננו גוזרים... שלא ישב

במדינה הזאת יהודי, מכשף או קוסם... ואשר יימצא בביתו איש כזה ייענש כמוהו".[5]

החוק החילוני, שעליו התבסס האיסור על ישיבת יהודים בקורלאנד, היא ההחלטה שנתקבלה בישיבת ה„רייכסטג" של „האימפריה הגרמנית־הרומית הקדושה", שהתקיימה באוגסבורג בשנת 1548. תוכן ההחלטה הוא כדלהלן: „היות והיהודים מלווים כסף ברבית לאוכלוסיה המקומית נגד משכון של רכוש שדוד וגנוב, — הרי הם משחיתים את העם העני, החי במצוקה והבלתי זהיר והנדחף ע"י זה למעשים רעים, — לכן נגזר שבל יתקבל יהודי ולא יוחזק ע"י מישהו, פרט לאלה שיש להם רשות מיוחדת לכך"...[6]

הואיל והמיסדר הטבטוני ואדמותיו נכללו ב„אימפריה הגרמנית־הרומית הקדושה", וההחלטה הנ"ל אושרה גם ע"י ה„הרנמייסטר" של המיסדר וכן על־ידי הבישוף של קורלאנד — הרי פירושה של ההחלטה היה הטלת איסור מפורש על התיישבות של יהודים במקום.

אף־על־פי־כן, אין ספק שבמקרים בודדים קויים מגע מסחרי בין התושבים המקומיים ובין יהודים. קטע מתוך פנקס עסקי של סוחר בריגה משנת 1536—1537 מציין שמידי „היהודי" יעקב נתקבלו למכירה, וגם נמכרו לו, אריגים ולבנים.[7]

גם מכתבות שעל גבי מצבות עתיקות (מן המאה ה־14) שנתגלו בקרבת העיר מיטוי מוכחת הימצאותם של יהודים בקורלאנד.[8]

ג. „השאלה היהודית" לפני כניעת האיזור לפולין (1561)

כהוכחה נוספת להימצאותם של יהודים באיזור משמשת העובדה שה„בירגרים", דהיינו סוחרי העיר הגרמניים ומנהליה, חוששים היו מבעוד מועד מפני גל חדש של מהגרים, העלול להתפרץ פנימה בעקבות הכניעה לפולין: הרי באותו פרק־זמן כבר קיימת היתה אוכלוסיה יהודית ניכרת בפולין.

מתוך „החומר בשאלת היהודים" קודם לסיפוח, ניתן לעמוד על טיב האמצעים שבהם נקטו ה„בירגרים" לצרכי התגוננות בפני תחרות יהודית בשטחי המסחר והמלאכה.

---

5. אוצר ישראל, א, „קורלאנד". 6. י. יפה, מס' 2.
7. י. יפה, מס' 1. 8. Allg. Z. d. Judentums, 1857, 1.

בטיוטת ההסכם לסיפוח קורלאנד (22.10.1560) הוצע לדרוש מהמלך זיגמונד־אוגוסט שידאג לכך כי צבאותיו יקבלו מפולין את האספקה הדרושה להם, „אך בתנאי ששירות זה לא יימסר לידי היהודים המושחתים".[9]

בהתיעצות בשאלת כניעת העיר ריגה (19.9.1561) ניתנו לבאי־כוח העיר הוראות מטעם מועצת העיר לדרוש מהמלך הפולני ערובות כי לא תורשה ליהודים ישיבה בעיר — „כדי שלא לגרום נזק לבירגרים".[10]

ה„בירגרים" התעניינו בשאלת יחס הסביבה אל היהודים. יתירה מזו: התעניינות זו לא פסחה גם על שאר המקומות, שנשתייכו בשעתו למיסדר הטבטוני והועברו לאחר־מכן לחסותה של פולין.

מצוייה חוות־דעת של נציג הממשלה הפולנית בדנציג, יעקב פון בארטן — כנראה מבני האצולה הגרמנית — האומרת שגם ליהודים, כלשאר הזרים במקום, אין להתיר חרות בענייני עסק ומקח־וממכר שלא על דעתה והרשאתה המיוחדת של מועצת העיר: הכל כמו בעיר דנציג, בה רשאים היהודים לסחור רק שלושה ימים בשנה, הם ימי היריד, ואף זאת תמורת תשלום של „גלייט" — גולדן אחד. במקרה והם נשארים למעלה משלושה ימים עליהם לקבל רשיון נוסף.[11]

היות וסיפוחה של ליבוניה לפולין לא בא עקב מלחמה, אלא כתוצאה ממשא ומתן, הסכימה פולין, כמקובל בתקופה זו, להעניק לבני־חסותה זכויות מיוחדות, ובהסכם־הכניעה מיום 28 בנובמבר 1561 (Pacta Subjectionis), שנעשה בין המלך זיגמונד־אוגוסט מפולין ובין ראש המיסדר הטבטוני, גוטארד קטלר, נאמר: „אסור ליהודים בליבוניה לעסוק במסחר ולחכור מסים ומכס".[12]

מתוך נוסח ההסכם משתמע, לפי דעתו של ר. וונדרבאר, שאליה מצטרף במידה ידועה גם ההיסטוריון א. בוכהולץ,[13] שאמנם לא הותרה ליהודים הישיבה בשטח שעבר לפולין, אבל יחד עם זאת אין גם איסור מפורש להימצאותם בו: הם משוללים רשות לעסוק במסחר וכדומה. מסקנתם של ההיסטוריונים האלה היא שלמעשה נמצאו יהודים במאה ה־16 הן בקורלאנד והן בריגה, וכי הם אף ניהלו, ללא היתר, עסקים שם. לשלטון המקומי היה כדאי לעצום עין על אי־החוקיות שבמעשה זה...[14]

---

9. י. יפה, מס' 3.
10. י. יפה, מס' 4.
11. י. יפה, מס' 5.
12. י. יפה, מס' 6.
13. א. בוכהולץ, עמ' 3.
14. ר. וונדרבאר, עמ' 8.

פרק שלישי

תחת שלטון פולין (1561—1621)

א. תחילת ההגירה לריגה ולקורלאנד

העיר ריגה נכנעה לממלכת פולין בשנת 1581, זאת אומרת 20 שנה לאחר חתימת הסכם־הכניעה עם המיסדר הטבטוני. בזכויות המיוחדות (פריבילגיות) שניתנו לעיר ריגה בעת כניעתה לא הוזכרה לגמרי „שאלת היהודים": ייתכן בגלל העובדה שהעיר, כל זמן שנהנתה משלטון עצמי, ידעה להתגונן בעצמה מפני חדירתם של יהודים.[1] זאת ועוד: הרי ההסכם משנת 1561 כלל גם את ליבוניה, דהיינו, את כל האזור כולל העיר ריגה.

בהשפעת הקשר עם פולין גדל, כנראה, כעבור זמן מה, מספר היהודים בכפרים, בעיירות, וכן בעיר ריגה עצמה.

בנוגע לקורלאנד כותב ר. וונדרבאר: „היות ועל סמך החוקים המקומיים לא חל איסור מוחלט על הימצאותם של יהודים, לא יכול היה הדוכס של קורלאנד, כוואסאל מלך פולין, לאסור לגמרי את כניסת היהודים, שתפסו בתקופה זו בפולין עמדות חשובות...".[2]

כמניע עיקרי לחדירתם של יהודים לתוך שטחי לטביה שימשו קשרי המסחר שקיימים היו מאז ומתמיד בין פולין—ליטא וקורלאנד־ליפלאנד.

אין ספק שבעקבות הסוחרים באו גם יהודים שהמזל לא האיר להם פנים במקום ישיבתם בליטא, ועל־כן תרו אחרי מקורות־פרנסה במקום חדש. ברוב המקרים לא הביא שינוי המקום גם לשינוי מזל: מלאכה זעירה, רוכלות בכפרים וחיי־דוחק — כזו הוסיפה להיות מנת־חלקם.

אולם בעיקרם היו אלה הסוחרים שפיתחו את סחר־הייצוא של פולין—ליטא דרך נמל ריגה. תוצרתה החקלאית של ליטא — דגן, פשתן, עצים, דבש ועוד — מצאה קונים בשווקים של קורלאנד—ליפלאנד ותמורתה היו רוכשים מלח, טבק, קפה, ברזל ועוד — סחורות אשר להן היו זקוקים בליטא.

התחרות זו של סוחרים יהודיים בסוחרים המקומיים, שבה עוד ידובר להלן, אשר הגיעה במרוצת הזמן לממדים די גדולים, היא שהביאה, החל

---

1. א. בוכהולץ, עמ' 5.
2. ר. וונדרבאר, עמ' 8.

משנת 1592, לקובלנות מצד אזרחים מקומיים וכן לתביעות להגביל את מספר היהודים ולחסל בכך את ההתחרות מצדם.

ב. התנגדות העיר ריגה להגירת יהודים

מתוך כתבי־קובלנות של העיר ריגה, מלשונן ותאריכיהן של אלה, ניתן לקבל מושג מסויים על ההשפעה שנודעה להגירה של יהודים לאיזור.

בשנת 1592 ניתנו לבאי־כח העיר ב„לנדטג" בוונדן הוראות לדרוש הרחקת היהודים מהעיר על סמך „החרויות (זכויות) מזמנים קדומים והתועלת שבדבר"...[3]

ושוב בשנת 1593... להסביר לבישוף מוונדן ולאנשים חשובים אחרים את מידת הנזק שמביא המסחר ע"י הולנדים, שוטלנדים ויהודים למכס הממלכתי ולעיר ריגה וההתיקרות הנגרמת ע"י מסחר זה ואי סדרים אחרים...[4]

באותה שנה ניתנו הוראות לשליחי העיר ריגה ל„סיים" בווארשה — להשתדל לקבל מהמלך פקודה „להפטר מהשוטלנדים, היהודים וכל מיני רוכלים כדי שהבירגרים של העיר ריגה יוכלו להתפרנס ביתר הרחבה"...[5]

השתדלויות אלה הביאו לפרסום (ב־31 למאי 1593) של תוספת והסבר מלכותי לזכויותיה של העיר ריגה, שכידוע לא הוגדרו במיוחד בזמן כניעת העיר, לפיהם... העיר ריגה צריכה להשאר, כפי שזה היה בעבר, חפשית מתושבים יהודים...[6]

היות והוראות המלך התיחסו לישיבת היהודים בעיר ריגה, ולא הזכירו את הימצאם בערי השדה ובכפרים, הוסיפה עיריית ריגה להשתדל לגרשם גם משם. הוראות ברוח זו ניתנו לשליחי העיר ל„לנדטג" בוונדן ול„סיים" בקרקו: להפסיק את המסחר בתבואות ע"י שוטלנדים ו„יהודים" ושהוראות מתאימות ינתנו לשלטונות המקומיים...[7]

כתוצאה מן המאמצים הללו ניתנו על־ידי המלך, ב־4 לאפריל 1595, הוראות לשלטונות (פרזידנטים) בדורפאט, וונדן ופרנוי, שלפיהן יש להרחיק מן האיזור רוכלים לסוגיהם, בעיקר שוטלנדיים ויהודיים, שאין להם מקום ישיבה קבוע, וכן לאסור על הללו במקומות האלה את הכניסה וההתעסקות במסחר...[8]

---

3. י. יפה, מס' 7.
4. י. יפה, מס' 8.
5. י. יפה, מס' 9.
6. א. בוכהולץ, עמ' 6.
7. י. יפה, מס' 12.
8. י. יפה, מס' 14.

ברם, היות וגם הוראות אלו לא הביאו לתוצאות המקוות, הוטל על שליחי העיר ריגה לפעול בנידון־זה ב„לנדטג" (בשנת 1596 וב־1597).

הפעם היתה זו הועדה המלכותית אשר בוונדן שהורתה, בשנת 1598, לגרש אחת ולתמיד את הרוכלים השוטלנדיים והיהודיים. וזו הפעם הראשונה שאנו נתקלים בעובדה, שהיתר־הישיבה ניתן רק לאותם היהודים, שהיו מצויידים בדרכונים מטעם ריגה, דורפאט או פרנוי.[9]

גם פקודה זו לא הביאה לשינוי המצב, ודבר זה מסתבר מהדו"ח של בא־כוח העיר ריגה, ד. הילכן, ששימש מעין מתווך בין העיר והשלטונות הפולניים, ושהודות להשתדלותו הוצאו הפקודות המצמצמות את זכויות היהודים באיזור. בדו"ח הנזכר כותב ד. הילכן שהגיע הזמן לשים קץ ל„משחק הילדים" עם ההולנדים, שוטלנדים ויהודים...[10]

כבר בסוף שנת 1598 חזרו באי־כוח העיר על דרישותיהם הקודמות, ושוב באה פקודה מהועדה המלכותית שלפיה נדרשים המעמדות, כולל זה של האצולה, שלא לתת מחסה ליהודים ושוטלנדים ושלא לקיים כל קשרי מסחר עמהם: היהודים והשוטלנדים שיתעלמו מן הצו יהיו צפויים להחרמת סחורותיהם וכספיהם וכו'...[11]

ג. מקומם של היהודים בכלכלת האיזור

מהחומר שהובא אנו רואים שהדרישה לאסור על הימצאותם של יהודים באיזור באה תמיד מצד העיר ריגה. הפחד של העירוניים, וביחוד של הסוחרים הגרמנים, מפני חדירתם של יהודים, גבר והלך, שכן הרגישו יותר ויותר שהמונופולין אשר בידיהם על הסחר באיזור מתקפח ע"י הסוחר היהודי.

ההיסטוריון ש. דובנוב מתאר את מקומם של היהודים בסחר בין ריגה ופולין—ליטא בתקופה זו: „בסוף המאה השש־עשרה מצויים בריגה וביתר ערי ליפלאנד יהודים, שהיו תושבים מאז בערי הגבול של רוסיה הלבנה[12] והיו נכנסים למכור סחורתם גם בשטח ליפלאנד. כאן מצאו מגן מצד בעלי האחוזות הגרמנים, שקנו מהם סחורות מפולין וממלכות מוסקבה ומכרו

---

9. י. יפה, מס' 25.
10. י. יפה, מס' 30.
11. י. יפה, מס' 33.
12. המקומות הנזכרים היו במאה ה־16 תחת שלטון ליטא.

להם ממיטב יבול הארץ. המסחר המפותח שבין העיר פולוצק[13] ברוסיה הלבנה וערים אחרות שעל גדות הדווינה ובין עיר הנמל ריגה היה כמעט כולו ביד היהודים".[14] עיסקות בקנה־מידה כזה גרמו, כרגיל במסחר, למתן סחורות בהקפה. נצטברו חובות שלא תמיד אפשר היה לגבותם בקלות. כך התהווה מצב שהאצולה היתה קשורה עם הסוחרים היהודים וגרושם עלול היה להביא להם הפסדים כספיים.

ולכן, למרות התמיכה מצד השלטונות הגבוהים ביותר, לא הצליחו ה„בירגרים" במזימתם. האצולה היתה אדישה או אפילו התנגדה לדרישותיהם. יש עוד להוסיף, שפרט למסחר בקנה מידה גדול כפי שתואר, היוו היהודים חוליה חשובה במשק הכלכלי־הפיאודלי — הודות לתפקיד שמלאו בכפרים ובערי־השדה: תפקיד של מגשרים בין העיר והכפר מכוח היותם עוסקים ברוכלות ובמלאכה זעירה, חכירת פונדקים ופעולות־תווך.

ניתן איפוא לשער, כי מספר היהודים בערי־השדה ובכפרים היה גדול ממספרם בעיר ריגה ובערים אחרות. הוכחה לכך הם „בתי־הקברות הישנים הרבים הנמצאים בכפרים ובחצרות... בתי־קברות אלה הוקמו על־ידי היהודים אשר דרו בכפרים לפני שנוסדו קהילות בערים בקורלאנד".[15]

נעשו נסיונות ליישוב ניגודי האינטרסים שבין הבירגרים והאצולה. כך, למשל, נחתם הסכם בין האצולה והעירוניים בשנת 1598,[16] שלפיו הסכימו האצילים לגרש את הרוכלים היהודים, השוטלנדים וכל האחרים — אך המציאות היתה, כפי הנראה, חזקה רב־יתר מן ההחלטות למיניהן, כך שה„הסכם" לא הביא בעקבותיו שינויים.

בתקופת המלחמה בין שוודיה לפולין, שהחלה בשנת 1600, לא היתה השעה כשרה לטפל בשאלת היהודים והזרים האחרים. ייתכן שדוקא באותו זמן מצאו המהגרים כר נרחב לעסקיהם, ואין ספק שבאותם ימי המחסור והרעב, אשר שררו במדינה בעקבות המלחמה, ראו ברכה בעמלם ועל־ידי כך גדל גם מספרם באיזור. אולם בשנת 1611 ניתנו שוב לשליחי העיר הוראות להביא לישיבת ה„סיים" בווארשה את תלונת העיר נגד היהודים והשוטלנדים, שבנצלם את תנאי החירום גרמו, על־ידי עסקי חליפין במטבע, נזק רב לאוכלוסיה: על כך יש להענישם ולגרשם מן האיזור.[17]

---

13. המקומות הנזכרים היו במאה ה־16 תחת שלטון ליטא.
14. ש. דובנוב, ו', עמ' 171.
15. ל. אווצינסקי, עמ' 6.
16. י. יפה, מס' 26.
17. י. יפה, מס' 35.

בתשובה לתלונה זו באה פקודה מטעם המלך משנת 1612, שבה לא דובר אמנם על גירוש היהודים, אלא על הענשתם על הנזקים שהם מביאים למכס המלכותי.

ד. תשלום „גלייט"

מן הראוי לחזור לתלונת העיר ריגה משנת 1611, שכללה, נוסף לדברים בפרשת עסקי החליפין, גם הוראות לשליחים בדבר פנייה לדוכס כריסטיאן רדזיוויל, שתבע לשחרר את יהודי אחוזותיו (מבירז') מתשלום המס המיוחד: „גלייט" — מס בגובה של גולדן אחד, שיהודי הבא לריגה חייב בתשלומו תמורת ההרשאה לסחור בגבולות העיר. העיר ביקשה להסביר לדוכס שהיענות לתביעתו פירושה, הלכה למעשה, הפיכת כל יהודי הבא לריגה מפולין ומליטא לאזרח של בירז', וכך תימצא העיר מתקפחת מן התשלומים שיהודים חייבים בהם כבר מקדמת־דנא — תשלומי־מס, שיש בהם, ביחד עם שורה של תקנות אחרות, משום ביטוח העיר מפני חדירת יהודים „ההולכים־רכיל, הרמאים והמזיקים".

עובדה זו — תשלום מס של „גלייט" בעד הרשיון לסחור בגבולות העיר, משמשת הוכחה ניצחת לכך, שהעיר ריגה, בעבור שתגדיל את הכנסותיה, הסכימה, למעשה, להימצאותם של יהודים בשטחה. למסקנה זו הגיע גם ההיסטוריון א. בוכהולץ, הרחוק בדרך כלל מאהבת יהודים...[18]

נראה כי הקשרים המסחריים בין היהודים ולא־יהודים היו לעתים נרחבים למדי — דבר זה מוכח די־הצורך גם מפרוטוקול אחד של בית־דין ריגאי משנת 1596: מעשה בהסכם על קניית עצים מליטא, הסכם שנעשה בין אחד אפרש רכמילוביץ ובין הבירגר בנדיקט הינצן.[19] בקשר לעסקיו של אותו יהודי „אפרש" יש גם אלו הוראות למזכיר העיר, שנמצא אותו זמן בווארשה בשליחות עירונית.[20]

ה. סיכום תקופה — עד שנת 1621

בשנת 1600 פרצה מלחמה בין שוודיה לפולין (ראה עמ' 26) שכתוצאה ממנה עברה ריגה אל תחת שלטון שוודיה (1621). לפי חוזה השלום משנת

---

18. א. בוכהולץ, עמ' 11.
19. אפרש רכמילוביץ הוא אפרים בן ירחמיאל ממוהילוב, אחד הסוחרים הגדולים של ליטא — „יהדות ליטא", עמ' 33.
20. י. יפה, מס' 19 ו־20.

1629 סופחה ליפלאנד כולה לשוודיה. הדוכסות של קורלאנד נשארה תחת חסות פולין (על מצב היהודים בדוכסות ידובר להלן).

הסיכום הבא על תקופת שלטונה של פולין בריגה, הניתן על־ידי א. בוכהולץ, יש בו כדי ללמד על המצב באיזור כולו — קורלאנד וליפלאנד גם יחד:[21] „אם לסכם בקצרה את הזמן הפולני, יש לקבוע שהמצב החוקי של היהודים לא השתנה, אבל למרות זה שהמצב החוקי אושר באופן פורמלי ואף נהנה מהגנת הממשלה הפולנית, — היה קשה לקיים את החוק בכל מקום. המצב העובדתי היה חזק יותר מהחוק שעל גבי הנייר, ולולא המצב הפוליטי החיצוני, שהביא לשינוי דרסטי — ודאי שלא היה מקום לדבר על מצב הקפאון האופייני לתקופה הבאה".[22]

במלים אחרות: בזמן השלטון הפולני באיזור גדל מספר היהודים, אשר מצאו להם במקום גם את מקורות פרנסתם, שהרי הם־הם שמילאו, במידה מוסיימת, את החלל הריק, שקיים היה בין העיר והכפר, כבר לפי עצם אופיו הפיאודלי של האיזור. כן היו היהודים אלה שפיתחו את קשרי המסחר של ליפלאנד וקורלאנד עם ליטא—פולין. אולם התקופה הבאה — שלטון שוודיה — עצרה התפתחות זו, במידה שנוגע הדבר לריגה ולליפלאנד.

---

21. פרט למחוז פילטן שעליו ידובר להלן.
22. א. בוכהולץ, עמ' 12.

פרק רביעי

ריגה וליפלאנד תחת שלטון שוודיה (1621—1710)

א. מספר היהודים בתחילת שלטון שוודיה

בשנת 1621 אישר המלך גוסטב־אדולף את הזכויות המיוחדות של העיר ריגה וביניהן... „אין לסבול בעיר יהודים וזרים כדי למנוע נזק מהבירגרים..."[1] וכפי שראינו בסוף הפרק הקודם הרי הדעה המקובלת היא שהשוודים התייחסו בחומרה ובקפדנות לזכות זו של העיר, וכתוצאה מכך חלה הפסקה בגידול מספר היהודים בעיר ריגה.

אין ספק שימים של לחימה ושל העברת השטח לשלטון שוודיה, שלא נתנה בארצה לשום יהודי דריסת רגל,[2] — לא שימשו נסיבות מעודדות להגירה של יהודים וטבעי, איפוא, שמספרם של הללו בתחילת התקופה השוודית היה זעום; אבל מצב זה, כפי שנראה להלן, השתנה לאחר־מכן מיסודו.

כהוכחה למיעוט מספר היהודים בתקופה זו בליפלאנד מביא ר. וונדרבאר מכתב משנת 1623, כתוב בידי הרופא והפילוסוף המפורסם ר' יוסף שלמה דלמדיגו, המכונה „י"שר מקנדיה", ששהה בליפלאנד בדרכו לליטא, אליה הוזמן כרופא לנסיך רדזיוויל.

במכתב זה כותב דלמדיגו לידידו הקראי הנודע, נתן בן־זרח, כי בעת שהותו בליפלאנד, היה בסביבה נטולת יהודים רליגיוזיים לחלוטין, בו בזמן שבליטא הוא מצא הרבה יהודים, וביניהם מספר ניכר של מלומדים ושואפי־דעת.[3]

אין ללמוד ממכתב זה שמספר היהודים בתקופה זו היה קטן ביותר: כפי שנראה להלן, היתה נוכחותם בזמן שלטון השוודים ניכרת למדי, אלא שיהודים אלה, שמוכרחים היו, על אף כל המכשולים ובתנאים הקשים ביותר ששררו אז בליפלאנד, למצוא שם את פרנסתם, — לא היו לפי

---

1. א. בוכהולץ, עמ' 12. 2. ש. דובנוב, ח', עמ' 29.
3. ר. וונדרבאר מביא את תוכן המכתב בספרו, בעמ' 8, מתוך הספר „מלא חפנים" של גייגר.

רוחו של דלמדיגו, אחד המלומדים הגדולים בדורו, ואין ספק שאי אפשר היה להשוותם ליהודי ליטא שישבו בביטחה ובשלווה במשך תקופה ממושכת, יחסית, ואשר הודות לה נוצרה בליטא, במרוצת הזמן, יהדות שהתפרסמה בחכמיה, ישיבותיה ורבניה.

ב. היהודים בהתפתחות המסחר

מהמסמכים אשר נותרו מתקופה זו (חלק מהם המתייחסים לשנות שלטונם הראשונות של השוודים נשרפו בבית העיריה בשנת 1674)[4] מתקבלת תמונה, שלפיה מוכח כי הגירתם של יהודים לריגה גדלה במידה ניכרת — וזאת, אין ספק, הודות לשגשוג המסחר בתקופה זו באיזור בכלל, ובעיר ריגה, תודות לשוודים, בפרט.

אין אנו מוצאים בין המסמכים תלונות מצד העיריה, כדוגמת אלו בזמן שלטון הפולנים, ולא דרישות מטעם השלטונות בדבר החמרת הפיקוח על יהודים, פרט למספר תלונות מאוחרות יותר, דהיינו מימי „המלחמה הצפונית", שכתוצאה ממנה עברה ליפלאנד לרוסיה.

כאן מן הראוי להעיר, שייתכן כי חלק מן המסמכים מסוג זה אבד, אם כי, מאידך, יש גם מקום להנחה, שתודות לשגשוג הכלכלי באיזור בתקופה זו לא היה כלל מקום לחיכוכים.

המסמכים, שמתוכם ניתן ללמוד על המצב, הם ברובם פרוטוקולים של בית־המשפט העירוני שעניינם עיסקות מסחריות שונות שמעורבים בהן, אם במעט ואם בהרבה, יהודים.

מהמקרים שהתבררו בבית המשפט אנו רואים:[5] יהודים נתבעים לדין על־ידי נוצרים בענייני ערבויות, הפרת תנאי־חוזים, בענייני תיווך בין פולנים ובירגרים, בענייני מכס־יבוא, שאלת איכות של עבודה, וכן בעסקי מטבע וכיוצא בזה.

הנתבעים מגינים על עצמם ולא תמיד תוך כניעה, אלא לפעמים אף בתוקף.[6]

---

4. א. בוכהולץ, עמ' 14.

5. כל המקרים הובאו בשלמותם ע"י ד"ר י. יפה בין המספרים 43—138 בספרו; רוב המסמכים שייכים לפרוטוקולים של בית המשפט העירוני.

6. י. יפה, מס' 93 — הנתבע מתלונן „שהפריעו לו במנוחת יום השבת".

כמו־כן פונים גם יהודים לבתי־הדין בתביעות נגד נוצרים ויהודים בענייני נזיקין, גניבות, ערבויות וכדומה.

הבאת מיני פרקמטיא ועצים־רפסודות מהפלכים מוהילוב, פולוצק, ויטבסק ועוד, על פני הנהר דוינה, תפסה חלק נכבד בסחר היהודים באיזור. היו באים באביב בעונת הפשרת הקרח, מוכרים סחורותיהם, מצטיידים בסחורה מקומית, וחוזרים על עקבותיהם.

היו באים גם יהודים כאנשי־לווי של ה„פריצים" ושל סוחרים פולניים, וכן יהודים שעיסוקם תיווך בין סוחרים לבין סתם תושבים במקום.

אכן, במקרים מסויימים היו מתירים ליהודים אלה השתהות ממושכת במקום בואם — וזאת כדי לאפשר פיתוח־יתר של יחסי המסחר בין פולין, ליטא וליפלאנד.[7]

יש תעודות שמסתבר מהן שבירגרים ריגאיים היו מעבירים יפויי־כוח ליהודי־חוץ כדי שיתבעו בשמם סכומים המגיעים להם מיהודים במקומות שמעבר־לגבול.[8] הנה פונה מועצת העיר ליו"ר הקהילה היהודית בפולוצק בבקשה לסייע בגביית חוב המגיע מיהודי בפולוצק לבירגר בריגה.[9] פניות דומות ישנן גם לשלטונות בווילנה ובוויטבסק.

נמצאות גם תעודות מטעם העיריה, המתירות ליהודים להמשיך במסחר ולהשהות את תשלום החובות שלהם לזמן־מה.

יש מקרים בהם נתנו נוצרים ערבות עבור יהודים,[10] ובמקרה אחד כשנאסרו יהודים על קניית פרוות מידי „זרים", שכן התיר החוק ל„זרים" לקנות סחורות רק מידי „מקומיים" — נמצאו בירגרים מקומיים שהעידו כי הסחורה נקנתה מידם, והיהודים שוחררו...[11]

כל המקרים הללו מעידים שהמסחר עם יהודים בתקופה זו היה ער למדי ובעל היקף גדול: הרי ההגיון מחייב, כי מספר זעום בלבד של עסקים הובאו להכרעה לפני כס בית המשפט.

העיריה היתה בלי ספק מעוניינת בדבר ואף העריכה את התפקיד שממלאים היהודים בקשרי המסחר בין העיר לסביבתה ומעבר לגבולות ליפלאנד.

דוגמא בולטת הם דיוני מועצת העיר בקשר להוראה שניתנה בשנת

---

7. א. בוכהולץ, עמ' 14.
8. י. יפה, מס' 45.
9. י. יפה, מס' 46.
10. י. יפה, מס' 108.
11. י. יפה, מס' 42.

1709, בזמן „המלחמה הצפונית", על־ידי סגן־מושל העיר השוודי. המושל דרש פיקוח קפדני על המסחר בסוסים בטענה שהיהודים ואזרחים רוסיים רוכשים סוסים כדי לספקם לאויב, ולכן יש להקפיד שבל יקח עמו יהודי היוצא את העיר יותר מסוס אחד. מועצת העיר מצאה שפקודה זו של המושל היא לרעת המסחר של העיר, שכן עלולים הסוחרים לעקור לעיר אחרת, כמו קניגסברג, ולכן יש לבוא בדברים עם המושל לשינוי ההחלטה.[12]

ג. חוסר זכויות וסידור „בית־מחסה" ליהודים

אף־על־פי־כן לא סייעה ההכרה בחשיבות התפקידים שמילאו היהודים בעולם העסקים של העיר ריגה ותושביה אף במאום לשפור יחסה של העיר אליהם ואל זכויותיהם האלמנטריות ביותר. הם היו נסבלים ותו לא. יתירה מזו, כדי להחמיר בפיקוח עליהם, הוקם לראשונה, בימי שלטון השוודים, „בית־מחסה" ליהודים (Juden Herberge): הרי תחום מיוחד להתגוררותם של יהודים בזמן הימצאם בעיר.

החלטת מועצת העיר מיום 8 לאוגוסט 1638 אומרת: „הזכות ניתנת להנריך רוזן ואשתו, כל זמן שהם ישלמו את המסים המתאימים, לנהל את ה־Juden Herberge יחד עם האירוח ושריפת הייי"ש".[13]

נוסח ההחלטה שאינה מחדשת כלום ומדברת על ה„הרברגה" כעל מוסד ידוע, משאיר את הרושם ש„בית המחסה ליהודים" כבר היה קיים לפני קבלת החלטה זו, אלא שאין בידינו שום ידיעות קודמות בעניין זה.

הנהלת ה„הרברגה" עברה במשך שנים בירושה במשפחת רוזן, ובשנת 1666 פנתה בתו של רוזן לעיריה בבקשה שיינתנו לה „הוראות בכתב" בדבר ניהול ה„הרברגה". והרי נוסח ההוראות שניתנו ב־5 באפריל 1666:[14]

1. בהתאם לנוהג, אסור ליהודי להתאכסן בשום מקום פרט לבית הנמצא ב„לסטד"[15] והמיועד לשמש כ„הרברגה", שם הוא צריך לרשום את סחורותיו כדי למנוע כל עקיפת חוק.

---

12. י. יפה, מס' 141.
13. י. יפה, מס' 40.
14. א. בוכהולץ, עמ' 118.
15. מקום בחוף הנהר דווינה, מחוץ לחומות העיר.

2. אסור ליהודים ולאחרים המביאים בקיץ או בחורף יין שרף — להביאו לאיזה שהוא מקום פרט לבית הזה. יין השרף יזוקק במקום ואחרי הזיקוק יש לשלם את הבלו. בלי תעודת הבלו אסור לבעל ה„הרברגה" להרשות הוצאת היי"ש מחצר הבית.
3. בעל הבית צריך להשגיח ולשמור ש„זר" לא ימכור את סחורותיו ל„זר", כי אם רק לתושב העיר.
4. במקרה ויהודי נשאר בלילה בעיר, תימסר על כך מיד הודעה לפקיד האחראי בעיריה.
5. בעל הבית רשאי לגבות בעד החזקת דיירים 10 מרק מכל איש לשבוע, ובעד כל סוס 3 גראשן עבור לילה.
6. במקרה ובעל הבית יחזיק מספוא מחויבים הזרים לקנות אותו ממנו ולשלם בקיץ ובחורף 6 גראשן למנת־מספוא.

מן הראוי לציין שלתעשיית היי"ש נודעה חשיבות רבה, הודות לבלו אשר השלטונות גבו. תעשייה זו נמצאה כנראה ברובה בידי יהודים, שחועסקו, בזמן יותר מאוחר, כמומחים בענף זה.[16]

על הסידורים והתנאים ב„הרברגה" והיחסים בין בעל בית־המחסה והדיירים אפשר לדון משורה של תלונות שהופנו לעיריה.

בשנת 1667 פונים כמה יהודים, כנראה סוחרים אמידים, לעיריה בבקשה להרשות להם לדור במקום אחר, כפי שהורשה לאבותיהם וגם להם לפני 15 שנה — בעיר או מחוצה לה, כדי שלא יצטרכו לדור בתנאים גרועים יחד עם אחרים, המפריעים לעסקיהם והמבזים את דתם.

העיריה אמנם הבטיחה להעביר את ה„הרברגה" יותר קרוב לעיר, אבל עצם הבקשה לדור בעיר נדחתה: רק במקרה שבעלי עסקים נאלצים, בתוקף עיסוקם, להשאר בלילה בעיר, — עליהם לקבל על כך אישור מפורש מידי הסוחרים המקומיים, והעיריה תתחשב בזה.[17]

כמו כן מצויות תלונות מהשנים 1671 ו־1687 על התנהגותו הגרועה של ה־Judenwirt ירגן גרבה. העיריה מחליטה במקרה אחד לנזוף בו, ובמקרה השני, בו הכה בעל הבית דייר יהודי, — להטיל עליו מאסר של 8 ימים, או קנס של 10 טלרים.[18]

---

16. א. בוכהולץ, עמ' 16.
17. י. יפה, מס' 69.
18. י. יפה, מס' 72, 105.

בשנת 1685 הועברה ה„הרברגה" למקום אחר, ובשנת 1689 הוגדל סכום התשלום. ולמרות זאת הוסיפו התנאים להיות גרועים ביותר: אילולא כן לא היתה העיריה מצווה על איסור להחזיק יותר משני אנשים בחדר אחד.

בשנת 1689 פנה ה־Judenwirt יוהן ליפקה לעיריית ריגה בדרישה לאלץ כל יהודי הבא העירה לגור ב„הרברגה", או שיבוא עמו בנידון־זה לידי „הסכם מתאים", שפירושו תשלום סכום מסויים...

הדרישה נתכוונה, כפי הנראה, ליהודים שהיו באים העירה ברפסודות על־פני הנהר דווינה, כפי שהזכרנו לעיל, ושהיו רשאים להשאר, יחד עם סחורותיהם, על הרפסודות — בהתאם לרשיון מיוחד שניתן בנידון־זה בשנת 1690 ושאושר ע"י המלך.[19]

העיריה סרבה להיענות לדרישה זו של ליפקה, אולם במקרים אחרים, כאשר בעל ה„הרברגה" היה מתלונן שאזרחי העיר נותנים מחסה ליהודים בבתיהם, היתה העיריה חוקרת בדבר ביסודיות.[20]

בימי „המלחמה הצפונית" נהרסה ה„הרברגה" (בשנת 1700 או 1701) וכ־20 שנה שוב לא היה קיים מוסד זה.

לשם הבטחת תשלומי המכס והבלו, שיהודים חייבים בהם בייבאם סחורות לעיר, הוציא מושל־העיר (בשנת 1703) צו, שלפיו תיפתח כל אריזה, מיובאת על־ידי יהודי, עוד לפני כניסתו של זה לבית ההארחה;[21] וכאשר החלו היהודים מתארחים במקומות שמעבר לדווינה (דהיינו, בצד השמאלי של הנהר. חלקה הראשי של העיר ריגה נמצא אז וגם לאחר מכן בצד הימני של הנהר) — הוצאה פקודה שאסרה זאת.[22]

כמו כן סרבה העיריה לתת ליהודי רשיון להקמת „הרברגה" — וזאת בטענה, שבעל־בית יהודי לא ידע להקפיד על חוקי המכס...[23]

הבקורת על היהודים כעל „זרים" נעשתה כמובן יותר קפדנית במידה שהמלחמה התקרבה לריגה והחלו ההכנות לקראת מצור על העיר. בשורה של פקודות מטעם השלטונות השוודיים, משנת 1709, הודגש כי רצוי שיהודים המגיעים לעיר יעזבוה תוך זמן קצר ביותר, וכי יש למנוע מהם להשאר בעיר בלילות, וכמו־כן יש להשגיח על סחורותיהם ועל מעשיהם ולהניאם מרכישת מטבע משובח תמורת מטבע פחות־ערך.[24]

---

19. א. בוכהולץ, עמ' 18.
20. י. יפה, מס' 117.
21. י. יפה, מס' 124.
22. י. יפה, מס' 127.
23. י. יפה, מס' 128.
24. י. יפה, מס' 144.

ד. סיכום תקופת שוודיה

בסיכום תקופה זו של שליטת השוודים בריגה ובליפלאנד יש להטעים כי מצד השלטונות לא נעשו כל הקלות על הגירת יהודים לאיזור. ואם בכל זאת גדל מספרם ועסקיהם הורחבו, הרי זה הודות למרצם, לקשריהם עם פולין—ליטא והצלחתם בהרחבת היקף הסחר, וביחוד בריגה, שהגיעה בימים שלפני „המלחמה הצפונית" למצב התפתחות, שאליו חזרה רק כעבור 50 שנה:[25] מצב של התפתחות שלא קטן בו חלקם של היהודים, שבגלל היעדר נתונים סטאטיסטיים מן הזמן ההוא אין גם לקבוע את מספרם.

אחד ויחיד הוא מעשה החסד שהשוודים היו מוכנים לעשות לטובת היהודי: לעזור לו שיהא ממיר דתו „בהתאם לחוקת הכנסיה השוודית משנת 1686", שלפיה חייב נוצרי להביא לטבילה כל יהודי, מוסלמי, עובד־אלילים וכדומה. יצויין, כי בטקסי הטבילה השתתפו אנשי הפקידות הגבוהה והאצולה, שכן היו הללו מעוניינים גם במצבם החמרי של הנפשות שביקשו לתת להם מחסה תחת כנפי הנצרות.

א. בוכהולץ מביא בספרו[26] פרטים על הכנסת יהודים תחת כנפי הנצרות. בכמה מקרים הריהם ילדים עזובים, שאמותיהם עברו עוד קודם־לכן לנצרות, או שהיו אלה מקרים סוציאליים. מתקבל הרושם שעל־פי רוב נעוצה סיבת ההמרה במצב החמרי. מכל מקום, היו אלה מקרים בודדים ויוצאי־דופן.

כתוצאה מהמלחמה הצפונית נכנעה ריגה לרוסים בשנת 1710, ולפי חוזה 1721 עברה כל ליפלאנד תחת שלטון רוסיה.

---

25. א. בוכהולץ, עמ' 23.

26. א. בוכהולץ, עמ' 20—25.

פרק חמישי

קורלאנד תחת חסות פולין

א. מחוז פילטן

לפני שנעבור לתיאור קורות היהודים בדוכסות הקורלאנדית תחת חסות פולין, מן הראוי שנקדיש אלו דברים לכמה מן המאורעות בהיסטוריה של קורלאנד, שעניינם מצבו וגורלו של מחוז פילטן — הכולל את הגלילות גרוביז, האזנפוט וחלק מגליל וינדוי.

נעמוד בפרוטרוט על עניין זה, מאחר שקיימת סברה, כפי שהזכרנו לעיל (עמ' 17), שמחוז זה קשור עם ראשית התיישבות היהודים בלטביה.

בשנים 1540—1560 — דהיינו, פרק־הזמן של שלטון המיסדר הליבוני בקורלאנד — היה זה הבישוף של קורלאנד, שמושבו היה בפילטן, יוהן פון מינכהויזן, שמכר את משרתו ונחלתו למלך דנמרק, פרידריך השני (1559—1588).

ר. וונדרבאר מתאר כדלהלן את הסיבות שהניעו את הבישוף למכור את נחלתו והתוצאות שהיו ל„עיסקה" זו על התיישבות היהודים במחוז:[1]

„הבישוף האחרון בקורלאנד, יוהן פון מינכהויזן, שבבעלותו היתה הבישופות של פילטן כנכס העובר ליורשיו, הגיע למסקנה, שעקב מצבו המעורער לא יוכל המיסדר הליבוני להחזיק מעמד והוא יהיה לטרף לאחת המדינות השכנות. לפיכך תיכנן בעוד מועד להציל את רכושו על־ידי מכירתו, מבלי להתחשב לגמרי בתפקידו ובערך הדתי שנודעו למעמדו ונחלתו; בראש וראשונה היה מעוניין, כל עוד ניתן הדבר בידו, להפיק את מירב התועלת החמרית ממכירת נחלתו. אין איפוא לתמוה על כך, שהוא ניצל את ההזדמנות למשוך למחוז יהודים אמידים, ואין ספק שלא יצא בידיים ריקות אלא השתכר מן הדבר לא מעט".

המכירה יצאה לפועל ב־26 לספטמבר 1559, והמלך פרידריך מדנמרק העביר את המחוז לאחיו הדוכס מגנוס פון הולשטין תמורת ויתורו של האחרון על הדוכסות הולשטין (חלק משלזויג־הולשטין בדרום דנמרק).

---

1. ר. וונדרבאר, עמ' 17.

בזמן שגוטארד קטלר הוכרז לדוכס של קורלאנד, תחת חסות פולין (ראה עמ' 25), היה מחוז פילטן, שבבעלותו של מגנוס פון הולשטין, כעין מובלעת עצמאית בתוך הדוכסות הקורלאנדית עם תביעה לשלטון על הדוכסות כולה, שכן מאחורי מגנוס עמד אחיו המלך פרידריך מדנמרק.

המצב הסתבך כאשר הדוכס מגנוס קשר קשרים הדוקים עם הצאר הרוסי איוון האיום (בשנת 1570). האחרון ניסה פעמים מספר להרחיב את שלטון רוסיה באיזור הבלטי וקיווה לנצל את מעמדו וקשריו של מגנוס ולהביא באמצעותו את קורלאנד וליפלאנד תחת עול רוסיה. הדוכס מגנוס הוזמן לרוסיה והוכרז על־ידי איוון האיום למלך ליבוניה, שכללה גם את אסטוניה. כדי להדק את הקשר בין מגנוס ובין רוסיה, נתן לו איוון (1573) לאשה רוזנת מבית המלוכה הרוסי.

התקוות אשר תלה איוון במגנוס לא התגשמו. למרות שמגנוס הועמד בראש הצבא הרוסי שפלש לליפלאנד, נאלץ הצבא, אחרי כמה נצחונות, לסגת. מגנוס, שפחד מפני התערערות מעמדו, שיחק משחק כפול וניהל משא ומתן עם ממשלת פולין מאחורי גבו של איוון.

תכסיסי מגנוס היו שקופים למדי ואיוון לא חשך דברי איום והשפלה על חשבונו של מגנוס. לבסוף עלה בידי מגנוס לעבור סופית לצד פולין (1578) ומובן שאחוזותיו, דהיינו הבישופות של קורלאנד, עברו תחת חסות מלך פולין.

המאמצים של פולין, בחלקם צבאיים, להכליל את מחוז פילטן בתוך המלוכה הפולנית, נתקלו בהתנגדות הן מצדו של הדוכס קטלר, שראה את מחוז פילטן כחלק של קורלאנד, והן מצדם של האצילים המקומיים, שפחדו מפני התקפחות זכויותיהם ע"י שלטון פולין וכן מפני השתלטות הקתוליות במקום הפרוטסטנטיות.

אחרי מות הדוכס מגנוס בשנת 1583 פנתה האצולה מפילטן למלך דנמרק — אחיו של מגנוס — בבקשה להגן עליהם מפני השתלטותה של פולין.

כך התגלע סכסוך, לעתים מלווה בהתנגשויות דמים, בין פולין, דנמרק, האצילים והדוכס של קורלאנד.

בשנת 1585 הסכימה דנמרק, תמורת תשלום של 30,000 טלרים, למסור את אזור המריבה לפולין (הסכם קרוננברג). על סמך הסכם זה עבר מחוז פילטן סופית — להבדיל מקורלאנד שהיתה דוכסות עצמאית —

תחת שלטונו הישיר של מלך פולין. פרט זה חשוב לגבי החוקים והנוהג ששלטו במקום. כך, למשל, לא חלו על מחוז פילטן ההגבלות שהוטלו על יתר חלקי ליבוניה לפי כתב הכניעה משנת 1561, ולפיכך יכלו היהודים לחיות באיזור בדומה ליתר חלקי פולין: לייסד קהילות, לעסוק במסחר ובמלאכה.

לפי ר. וונדרבאר נחשבו כבר היהודים בשנת 1570 לאזרחים והיו ביניהם גם בעלי נכסי דלא ניידי. כמו כן מניח ר. וונדרבאר, שפרט ליהודים אשר הגיעו לאיזור עוד לפני מכירתו לדנמרק, באו לאיזור דרך הים, הודות לקרבתו לערי החוף וינדוי וליבוי, גם סוחרים יהודים מפרוסיה שהתיישבו בהאזנפוט.[2]

י. הסן מעמיד בספק את התאריך שנקב וונדרבאר כנ"ל,[3] אבל אין ספק שהקהילות הקדומות ביותר בקורלאנד, כפי שנראה להלן, נוסדו במחוז פילטן.

ההסכם משנת 1585 (הסכם קרוננברג) בין דנמרק ופולין הושג מעל לראשם של אצילי המקום. כפי שהזכרנו, רצתה האצולה המקומית בחסותה של דנמרק, ועל־כן לא שררו יחסים תקינים בין האצולה המקומית ובין הדוכסים מקורלאנד שהכירו במלוא חסותה של פולין. אבל בשנת 1685 עלה בידי הדוכס פרידריך־קזימיר לבוא לידי „ברית־אוניה" עם מחוז פילטן; ומאז ואילך הורע מצב היהודים באיזור.

בשנת 1717 הוטל על יהודי המחוז תשלום של 2 טלרים לשנה על כל תושב.[4] ייתכן שקיים קשר בין תשלום זה ובין תשלום הקנס בסך 1 טלר (שהפך במרוצת הזמן לתשלום 400 טלרים לשנה), שהונהג אותו זמן בקורלאנד (ראה להלן, עמ' 55). תשלום זה הוכפל בשנת 1719.[5]

בשנת 1727 נגזר בקורלאנד על גירוש היהודים (ראה עמ' 56) ופקודה דומה אנו מוצאים במחוז פילטן.[6] אותו דבר אירע גם בשנת 1730.[7]

התוצאות היו דומות בשני המקומות: חלק, כנראה, עזב את המחוז, אך רובם נשארו בכל־זאת במקום; שכן, אנו מוצאים כי ההחלטות על גירוש יהודי פילטן חוזרות ובאות בשנים 1731 ו־1738.[8]

---

2. ר. וונדרבאר, עמ' 17.
3. ווסחוד, 1904, 9, עמ' 90.
4. י. יפה, מס' 179.
5. י. יפה, מס' 198.
6. י. יפה, מס' 246.
7. י. יפה, מס' 299.
8. י. יפה, מס' 313, 356.

בשנת 1750 החליט ה„סיים" הפולני על היתר־מגורים ליהודים באיזור תמורת תשלום של 1000 אלברט־פלורינים. גבייתו של סכום זה הוטלה על הערבים ישעיהו והירש כהן, ולפי דרישתם היה על יהודי האיזור לבוא להאזנפוט למען ייקבע גובה־התשלום, אשר כל תושב חייב בו. כעבור זמן הונהג סידור אחר, שלפיו חולק המס לפי איזורי הכנסיות (Kirchspiel) ובהתאם למספר המניינים הקיימים באיזור זה ואחר: אלה חייבים היו לדאוג לגביית המס מידי המתפללים.[9]

התשלום היה כל כולו לזכות קופת האצולה, ומאחר שלבירגרים — סוחרים ובעלי מלאכה — היו חשבונות משלהם עם היהודים, והתשלום לאצולה פגע באינטרסים שלהם, הוציא ה„סיים" פקודה, האוסרת על „בעלי־הבית", דהיינו על הבירגרים, להפריע ליהודים בתשלום המס לאצולה.

לערבים ניתנה גם הרשות לגבות מיהודי מיטוי (הבאים מקורלאנד) תשלום של „גלייט" — כשם שיהודי פילטן היו משלמים בזמן בואם למיטוי (פקודת הדוכס משנת 1760).

בפילטן היה קיים בית־כנסת בשנת 1708 ולפי החלטת הסיים משנת 1751 ניתנה הרשות ליהודי האזנפוט לבנות בית־כנסת וגם לארגן קהילה לפי המקובל בפולין וליטא.[10] (כאשר הגישו יהודי מיטוי בשנת 1794 הצעות לתקון מצבם בקשו להרשות להם לארגן קהילה לפי הדוגמא הקיימת בהאזנפוט; ראה עמ' 71).

המס שהוטל על יהודי מחוז פילטן הופחת בהתאם למספר היהודים במחוז, ובשנת 1783 הורד לסך של 400 טלרים. פרט למס זה שלמו גם 40 טלרים נוספים כל שלושה חדשים לקופת העיריות, והסיים משנת 1783 ציווה על „שמירת זכויותיהם האזרחיות והכלכליות" של היהודים, הואיל והיו משלמים את כל המסים.

גם אחרי שהמחוז עבר, יחד עם כל קורלאנד, תחת שלטון רוסיה בשנת 1795, נמצאו יהודי מחוז פילטן בשנים הראשונות במצב טוב יותר מיתר יהודי קורלאנד. בהסתמכם על הוראת ה„סיים" הפולני משנת 1783 החליטו השלטונות הרוסיים שיהודי המחוז רשאים להרשם כסוחרים בגילדה בהאזנפוט. כמו כן לקחו חלק בבחירות לרשויות המקומיות, בלי לתפוס משרות עירוניות „כי דבר זה לא היה מקובל".

גם יהודים מיתר חלקי קורלאנד יכלו להרשם בהאזנפוט בתור סוחרים

9. ל. אווצינסקי, עמ' 48. 10. ווסחוד, 1904, 9.

ובשנת 1796 נרשמו: 8 סוחרים בגילדה 1; 2 סוחרים בגילדה 2; 23 סוחרים בגילדה 3. בין הנרשמים היו גם האחים ברקום ממיטוי.

בשנת 1817 הותאם הניהול האדמיניסטרטיבי־משפטי של מחוז פילטן עם יתר חלקי פלך קורלאנד, ויש להניח שמזמן זה בקירוב גם הושוו יהודי מחוז פילטן בזכויותיהם ליתר התושבים היהודיים בקורלאנד.

ב. היהודים בדוכסות הקורלאנדית במאה ה־17

הפסקנו את תיאור תקופת שלטון פולין עם כיבוש ליפלאנד בידי השוודים בשנת 1629.

עלינו לחזור איפוא לקורלאנד, דהיינו לדוכסות הקורלאנדית שתחת חסות פולין.

על היהודים בקורלאנד עד סוף המאה ה־17 ידוע רק מעט. אפשר כי חלק מן החומר עליהם לא נשמר. אולם ייתכן מאד, שמספרם בתקופה זו לא היה גדול, בשל הנסיבות המיוחדות של התקופה. חלק גדול של המאה ה־17 היו שנות מלחמה: מלחמת שלושים השנה שבין שוודיה לפולין (1600—1629), ובין רוסיה לפולין (1654—1660). קורלאנד, במישרין או בעקיפין, כאיזור מעבר, היתה מעורבת במלחמות אלה. ביחוד השפיע על צמצום מספר היהודים שבאו מעבר לגבול החורבן של חלק מיהדות פולין—ליטא בימי גזירות ת"ח—ת"ט (1648—1650).

מצד שני עברה על קורלאנד במאה זו, בזמן שלא היתה מעורבת במלחמות של המעצמות הגדולות מסביבה, תקופת פריחה תעשייתית וכלכלית מאין כמוה, בימי שלטונו של הדוכס המפורסם יעקב (1642—1682) (ראה עמ' 28). ייתכן שבימים של רווחה כלכלית לא היה מקום לתלונות נגד היהודים, שנמצאו בכמה מקומות ואפילו במספר די ניכר. דבר זה מסתבר מפקודת הלנדטג, משנת 1661, בה מדובר על מס שהוטל על כל האוכלוסיה, כולל יהודים. במחוז דינאבורג (דוינסק) גרו כנראה קבוצות יהודים יותר גדולות, כי על מקומות אלה הופקדו אנשים מיוחדים לגביית המס מ„רוסים ויהודים".[11]

אולם בסוף המאה ה־17 גדל מספרם וגברה השפעתם. חלק מסוחרי

---

11. יוו. סט. 1914, 8, עמ' 147; הכוונה היא לסביבת דינאבורג בצד המערבי של הנהר דווינה הנמצאת בקורלאנד. העיר דינאבורג (דוינסק) נמצאת בלטגאליה, בצד המזרחי של הדווינה, והיתה בתקופה זו תחת שלטון פולין.

פולין וליטא שהחלו, בעקבות פרעות חמלניצקי (ת"ח—ת"ט), להגר מערבה, באו והתיישבו בקורלאנד.[12]

שלא חל מפנה עקרוני ביחס ליהודים בקורלאנד ושלא ניתן להם לתפוס עמדות חדשות, דברים אלה מסתברים מתוך מגילת היסוד של העיירה סובט, משנת 1686, בה נאמר על־ידי המייסדים, הברונים לבית אסטן—סקן, בין היתר: „...לא נרשה ליהודי לגור בעירנו ולא נרשה לו לפתוח בית־מרזח".[13]

ג. עסקי חכירת מכס ורבית

את הדוכס יעקב ירש בנו פרידריך־קזימיר (1682—1698). הוא אמנם ניסה ללכת בעקבות אביו ולפתח את קשרי המסחר עם מעבר־לים, אבל לא היו לו תכונותיו של אביו. חיי פאר ומותרות של חצרו, שלא הלמו את הכנסותיה של מדינה קטנה, העמידו אותו במצב כספי קשה והוא נאלץ היה לפנות לעיסקות כספיות שונות, אשר סיבכו את מעמדו, כגון מישכון רכוש והחכרת הכנסות המדינה.

עיסקה ממין זה היתה ההחכרה ליהודים של גביית המכס והרבית — דבר שהביא נזק מוסרי רב ליהודים. הפעם התקוממה נגד החלטת הדוכס גם האצולה, שבדרך כלל, בשל טעמים שפרטנו לעיל (ראה עמ' 38), היתה בעד מתן הקלות ליהודים בענייני מסחר.

בהחלטה שנתקבלה כתוצאה מההתנגדות הנ"ל בלנדטג ביום 23 באוגוסט 1692 (§ 6) נאמר: „שמונה ימים לאחר חג הפסחא הבא תפקע זכותם של היהודים לגבות מכס, ולא תהיה להם מעתה ולתמיד הרשות לחכור את גביית המכס והרבית בארץ זו ולעסוק במסחר כל־שהוא"...[14]

אבל ההסכם בין הדוכס ובין היהודים תקפו היה למספר־שנים מסויים, והדוכס לא רצה, וכנראה גם לא יכול, לבטל את ההסכם, ולפיכך לא בוצעה החלטת הלנדטג. אך ההתנגדות ב„לנדטג" התמידה, וההחלטה חודשה ב„לנדטגים" ב־26 במרץ 1698 וב־3 באפריל 1699.[15]

עיקר עיסוקיהם של היהודים בכפרים בתקופה זו — סוף המאה ה־17 והתחלת המאה ה־18 — היו רוכלות, חכירת פונדקים, בישול יין־שרף ועניניי תיווך. במיטוי — עיר הבירה — היתה להם הרשות לגור רק

---

12. „יהדות ליטא", עמ' 166.
13. י. יפה, מס' 109.
14. י. יפה, מס' 114.
15. י. יפה, מס' 122, 123.

ברחוב אחד (יודנגאסע — לאחר מכן דאבלענשע שטראסע) והם נקראו „יהודי חסות".[16] בשנת 1710 נתנה במיטוי הרשות לרכוש חלקת אדמה בשביל בית קברות יהודי.

ד. גזירות גירוש והטלת קנסות

בשנת 1713 הוציא הדוכס פרדינגד (1711—1737) פקודה על גירושם של כל היהודים ממיטוי ומיתר המקומות. פרט למיטוי, לא מילאו אחר הפקודה בשום מקום. אי־לכך הוציא הדוכס פקודה נוספת, בדצמבר 1713, המחייבת את היהודים שלא יצאו את הארץ, בתשלום קנס בסך 1 טלר ליום.[17]

בשנה שלאחר־מכן, ב־23 למרץ 1714, הוצאה פקודה חדשה, שכוונתה היתה הפעם להפיק מהימצאותם של יהודים בקורלאנד את התועלת הכספית המקסימאלית האפשרית.

הרי תוכן הפקודה: ...כבר כמה פעמים ניתנו הוראות בדבר גירוש היהודים בגלל פעילותם הגורמת נזק לעיר ולכפר... למרות כל זה הם ממשיכים להימצא במדינה בניגוד לחוק... לכן יש לפעול כדי שמהיום, במשך ששה שבועות, יצאו כל היהודים מכל המקומות בלי יוצא מהכלל... ואם יימצא יהודי בגבולות הדוכסות לאחר התאריך הזה ייאסר ולא ישוחרר לפני תשלום 1 טלר בעד כל יום... כמו כן יש לגבות סכום זה מכל אלה הנמצאים בדוכסות בניגוד לחוק מהתחלת שנה זו... עבור אלה שעזבו את הדוכסות חייבים לשלם היהודים הנמצאים בארץ... את הסכום של 1 טלר ליום יש לגבות מיד, לפני גמר התקופה של 6 שבועות... השלטונות המקומיים צריכים לעזור ליהודים לגבות את המגיע להם, אבל אחרי התקופה שנקבעה אסור להשאירם לגביית החובות, אלא הם צריכים לתת יפוי־כח לפקידים המקומיים לגבות את המגיע להם...[18]

אין איפוא ספק, שתכלית הפקודה היתה בראש־וראשונה טובת־ההנאה שבקנס, ומכאן אף ההדגשה בדבר גביית קנס גם בעד המועד שלפני הוצאת הפקודה והטלת אחריות הדדית על העדה היהודית עבור התשלום: אלה הנמצאים במקום אחראים עבור אלה שכבר עזבו. פשיטא!

הדוכס פרדינגד, שהוציא את הפקודה הנ"ל, ישב רוב הזמן בדנציג,

---

16. ר. וונדרבאר, עמ' 20.
17. יוו. סטר. 1914, עמ' 147, 148.
18. י. יפה, מס' 163.

ועניניי המקום התנהלו על־ידי יועצים ופקידים שלא הקפידו במיוחד שהפקודה תוצא לפועל בכל חומרתה, ואם פה ושם שילמו בכל זאת יהודים קנסות, הרי תשלום זה נחשב כתמורה עבור ההרשאה לחיות במקום.[19]

המצב לא השתנה גם אחרי החלטה שנתקבלה בועדה מלכותית פולנית בשנת 1717 (שמתפקידה היה לעבד חוקה בשביל קורלאנד), שלפיה אסור ליהודים להחזיק בתי־מרזח, לייצר יין־שרף, ובכלל להימצא בקורלאנד.[20]

ה. היתר־מגורים תמורת תשלום

מהטלת קנס עבור ישיבה בלתי חוקית ועד מתן היתר־מגורים תמורת תשלום — רק צעד אחד, ואמנם נתקבלה החלטה על כך. בישיבת ה„לנדטג" ב־14 ביולי 1719 דובר על תשלום זה כעל דבר שעליו הוחלט כבר קודם־לכן.

„ליהודים ניתנה זכות ישיבה תמורת תשלום של 400 טלרים. היות וסכום זה לא שולם, יוטל על פקידי המקום לדרוש שהסכום ישולם על־ידי העדה היהודים בנואנבורג.[21] אם הקהילה, או הערבים (Companisten), יקבלו על עצמם את ההתחייבות לתשלום החוב, תינתן להם האפשרות לשלמו כעבור שנה. במקרה שהקהילה היהודית לא תקבל עליה התחייבות זו — יש לפרסם הודעה, שתובא לידיעת כל האצולה, לבל יינתן ליהודים מחסה, שאם לא כן ישלמו קנס בסך 50 טלרים. את הפקידים הגובים ילווה יהודי שידע לקבוע מי יכול לשלם וכמה הוא יכול לשלם, וכן ימסור את שמות הסרבנים, למען תת אפשרות לפקידי המקום להכריחם לשלם. את בית־הכנסת שהיהודים בנו והנמצא על אדמת האציל האן, יש לסלק או להרוס תוך 4 שבועות..."[22]

מהחלטת ה„לנדטג" הנ"ל ברור, כי עניין של היתר־מגורים נגד תשלום של 400 טלרים לשנה נעשה עניין חוקי, שליהודים היתה באלו מקומות כעין קהילה, או שהיו להם באי־כוח לגביית המסים, שיכולים היו לתת ערבות לשלטונות, וכי ניבנו גם בתי־כנסת אם ברשות ואם שלא־ברשות.

---

19. ר. וונדרבאר, עמ' 21.
20. י. יפה, מס' 178.
21. לפי דעת ל. אווצינסקי, מקום זה הוא כפר באחוזתו של ברון רקה, ליד טוקום.
22. י. יפה, מס' 197.

התשלום של 400 טלרים לשנה נגבה במשך 20 שנה: עד שנת 1739. כספים אלה, שנקראו "Schutzgeld" — „דמי־חסות", לא נכנסו לקופת הדוכס, אלא לזו של האצילים.[23] במשך 20 השנים הבאות עסקו רוב ה„לנדטגים", כפי שעוד נראה להלן, בשאלת היהודים בקשר עם התשלום הנזכר.

אין זה ידוע מדוע נפסק או בוטל התשלום בשנת 1739, בימי כהונתו של יוהן פון בירון כדוכס. ייתכן שהיתה זו אחת ה„זכויות", שניתנו על ידיו, ושעליהן כותב וונדרבאר מבלי לפרט אותן.[24] לא מן הנמנע גם שהזמן גרם לכך: בשנת 1740 גורש בירון לסיביר ורק בשנת 1758 נתמנה לדוכס קרל, בנו של המלך אוגוסט השלישי מפולין. בתקופת ביניים זו ירדה כנראה השאלה מן הפרק ולא נתעוררה עד גזירת שנת 1758, שגם עליה ידובר להלן.

מחמת הקשיים בגביית המס הופקדו, כפי שמסתבר מהחלטת ה„לנדטג" משנת 1732, שמאים מיוחדים (Taxatoren) לגביית המס בסך 400 טלרים, אבל יש להניח, לפי דעתו של י. הסן,[25] מכל־מקום, כי בשנים הראשונות לקחו הקהילות על עצמן, לפי תור, את ההתחייבות לתשלום המס: בהחלטת ה„לנדטג" משנת 1719 מופיעה העדה היהודית בנואנבורג כחייבת בתשלום מסי אותה שנה.

בהחלטת ה„לנדטג" מיום 5 בינואר 1724 (§ 27) נאמר: היות והיהודים, שבחלקם הם תושבים ובחלקם באים מבחוץ לצרכי מסחר, הבטיחו לשלם את החוב בסך 200 טלרים עד חג יוהני (בחודש יוני הקרוב), וכמו־כן הבטיחו לשלם גם בעתיד 400 טלרים מדי שנה — ניתנת להם הרשות להשאר בארץ גם להבא...[26]

ברם, הואיל ולמרות ההבטחות לא סולק התשלום בזמנו, קבל הלנדטג, תחת לחץ העירוניים, ביום 27 לדצמבר 1727, את ההחלטה הבאה (§ 7): על סמך החלטתה של הוועדה המלכותית, וכן לפי החלטות ה„לנדטגים", אסור ליהודים להמצא בארץ, ולכן ניתנת בזה להם ההוראה לעזבה עד חג יוהני הבא: לפני זה עליהם לשלם את הסך של 400 טלרים — התשלום השנתי — וכן הדין לגבי החובות שנצטברו בינתיים...[27]

---

23. יוו. סטרינה, 1911, 4.
24. ר. וונדרבאר, עמ' 25.
25. ווסחוד, 1904, 11, עמ' 96.
26. י. יפה, מס' 225.
27. י. יפה, מס' 245.

לפי דעתו של י. הסן צפונה היתה בהחלטה זו, בדבר גירוש היהודים, שהועברה בקולות האצולה, כוונה של פשרה: כדי להשלים, באיזה אופן שהוא, בין התנגדותם של חוגי האצולה לגירוש זה ובין תביעתם של העירוניים לקיימו הלכה למעשה, הועמדה גזירת הגירוש בתנאים שהמגו־רשים ממילא לא יוכלו לעמוד בהם, דהיינו — בתשלום חוב בגובה של 2000 טלר.[28]

ו. הקלות לבעלי מלאכה

אין ספק כי בשל האיסורים הבלתי פוסקים היה חלק מן היהודים אנוס לעזוב את קורלאנד,[29] אולם חלקם הגדול נשאר, ובהחלטת ה„לנדטג" מיום 6 בספטמבר 1730 נפתח פתח לישיבת־קבע של סוגים שונים של יהודים. החלטה זו מטעימה שוב כי בתוקף ההחלטות הקודמות חייבים היו היהודים לעזוב את הארץ, אבל הואיל והדבר לא נעשה, מובאת ההחלטה לידי אישור נוסף, ושלטונות הדוכסות ידאגו להוצאתה לפועל; אולם היהודים הנמצאים בחצרות האצולה ובבתי הבירגרים, שעבודתם נגד תשלום, היא בישול יין־שרף, או שהנם בעלי־מלאכה שאינם מביאים נזק לתושבי הדוכסות — אלה לא יכללו בתוך המגורשים. כמו־כן ינתן מחסה בטוח לכל הבאים לצרכי מסחר, אבל בתנאי שלא יקימו במקום את מגורם הקבוע.[30]

מובן מאליו שבעקבות החלטה זו, המתירה ליהודים בעלי־מלאכה ומבשלי יין־שרף לגור במדינה, גדל באופן בלתי רגיל מספר היהודים במקצועות אלה, ולפי דעתו של וונדרבאר לא גבו מיהודים אלה שום חלק מתוך התשלום של 400 טלרים לשנה.[31]

ואמנם, רווחה מסויימת הורגשה בקרב היהודים: דבר זה מסתבר מן העובדה שמשנת 1730 התקיימה במיטוי חברה־קדישא מאורגנת, עם גבאים וכו', שמספרם במשך השנים 1743—1745 גדל הודות לגידול האוכלוסיה והצורך לטפל בה.[32]

מחמת הצטרפותם של יהודים, במידה בלתי רגילה, למקצועות המקנים

---

28. ווסחוד 1904, 9, עמ' 95.
29. ווסחוד 1904, 9, עמ' 95.
30. י. יפה, מס' 297.
31. ר. וונדרבאר, עמ' 22.
32. י. יפה, מס' 300.

להם היתר ישיבה לפי חוק 1730 — הועלתה שוב בעיית היהודים בישיבת הלנדטג מ־19 לפברואר 1732.

החלטת הלנדטג מציינת, שנוסף על היהודים הרשאים לחיות במקום, ועל הסוחרים הבאים לזמן קצר, לצרכי ענייניהם, נתווספו יהודים אחרים במספרים ניכרים, באופן שאין להבדיל עוד בין אלה לאלה. והואיל ויש להוציא מידי יהודים אלה תשלומים לטובת המדינה, חייבים הפקידים לגבות מידי כ ל ל היהודים הנמצאים בארץ את הסך של 200 טלר שנשארו חייבים — וזאת מבלי לפטור מתשלום גם את אלה שנמצאות ברשותם קבלות־תשלום מקודם־לכן, וכן גם מבלי להתחשב בעובדה שרבים מן החייבים כבר עזבו בינתיים את גבולות המדינה. כל יהודי ישלם את מכסת השומא כפי שזו תיקבע ע"י השמאים המושבעים — הלא הם היהודים אברהם יואל ולאזאר סלומון. כמו־כן יש לגבות את הסך של 400 טלרים בעד השנה, כדי שה„לנדטג" הבא יוכל להחליט סופית בשאלת היהודים. אלה מהיהודים שלא יוכלו להראות כעבור 6 שבועות תעודת־מס, יחויבו בתשלום של 10 טלרים. מי שלא יראה תעודת־מס או קבלה אחרי 28 שבועות יוחרם רכושו לטובת האציל שבגבולו ייתפס. השמאים פטורים מתשלום המיכסה, וכל אחד מהם יקבל 10 טלרים. אם מישהו מהאצולה יסתיר יהודי, או יגרום, מאיזו סיבה שהיא, לאי תשלום מכסתו, יוטל על האציל הזה קנס של 500 טלרים...[33]

מסתבר מהחלטה זו, שאין הכוונה לגרש את היהודים, כי אם להוציא מהם תשלומים רבים ככל האפשר, ומטעם זה נדחה הדיון וקבלת ההחלטה בשאלה בכללותה „עד הלנדטג הבא".

בישיבת הלנדטג מיום 31 ביולי 1733 נתקבלה החלטה שהיא אופיינית למדי בשביל העמדה ההססנית בשאלת היהודים. הרצון להיפטר מהם, מצד אחד, וההכרה שהתועלת שהם מביאים היא חשובה ביותר — מצד שני: הנה הסיבה המובהקת לדחיית ההחלטה הסופית מישיבה לישיבה.

ההחלטה המפורשת אומרת: „היות והיהודים נמצאים במקום למרות החוקים מימי קדם והחלטת הלנדטג משנת 1730, ומביאים נזק רב, הרי בא ה„לנדטג" פה אחד להחלטה שיש להיפטר מהם, כולל צורפים, אומנים, בעלי־מלאכה ומבשלי יי"ש, וביצוע ההחלטה צריך להיעשות לא בדרך של

---

33. י. יפה, מס' 322.

הודעות שלא נתנו תוצאות ממשיות, אלא על־ידי מעשים שהאצולה תשתתף בהם. ברם, היות ועיבוד דרכי הבצוע עלול לגרום להארכת ישיבת ה„לנדטג" נדחה הדבר עד הלנדטג הבא כדי שהיהודים יוכלו להתכונן ולגבות את החובות המגיעים להם. אלה הנוסעים עם סחורות ודרכונים אמנם יוצאו מכלל זה, אבל אסור להם להתמהמה. כל הי"ש שהיהודים מביאים יוחרם ויהא בעליו מי שיהיה..."[34]

ה„לנדטג" הבא, שהתכנס ב־4 לאוגוסט 1735, לא העלה שוב את שאלת הגירוש, אלא הסתפק בקביעת שמאים בכל מקום כדי לגבות את הסכום של 400 טלרים.[35]

השמאים או „טקסטורים" שמקרב היהודים לא תמיד הביאו את התועלת המצופה. אם מתוך אי־רצון או בגלל אי־יכולת נמנעו היהודים מתשלום המס. בכמה מקרים הואשמו השמאים על־ידי השלטונות במעילה בכספים שגבו והיו מקרים שהשמאים ביקשו לשחררם מתפקידם הקשה. כמו־כן היו מקרים, שרבנים פנו לאנשי הקהילה ושידלום להשפיע על החייבים בתשלום המסים, כדי שלא להביא צרה על עצמם ועל אחיהם.[36]

בשנת 1737 מת פרדיננד, הדוכס האחרון לבית קטלר. בהשפעת רוסיה, ובהסכמת מלך פולין, נתמנה לדוכס יוהן פון בירון.

בזמן שלטונו של זה חלה הרעה ביחסם של ה„לנדטגים" אל היהודים. הסיבה לכך, אותה מביא ר. וונדרבאר, היא שהדוכס בירון דאג קודם־כל להגדיל את רכושו שלו, והשתמש, לצורך זה, בעצתו של יהודי אחד, ליפמן לוי, שלידו מסר גם חלק מהנהלת עסקיו. בירון העניק ללוי מונופולין על עסקים שונים, והתחלק עמו ברווחים. מובן, כי דבר זה עורר רגשי־איבה אל היהדות מצידם של כל המעמדות ב„לנדטגים". בשנת 1739 החליט ה„לנדטג" שעל היהודים לעזוב את גבולות המדינה עד חג יוהני 1740, וכפי שאירע גם בעבר — ניתנה להם ארכה מסויימת לתשלום החוב... הארכה נתמשכה עד שנת 1746, ובהחלטה משנה זו נקבע, כי שום יהודי לא ימצא במדינה 3 שבועות אחרי חג יוהני 1747. שגם החלטה זו לא קויימה אנו למדים מזה שבשנת 1754 חזר ה„לנדטג" והחליט פעם נוספת על גירושם.[37]

---

34. י. יפה, מס' 326. 35. י. יפה, מס' 338.
36. יוו. סטר. 1914, עמ' 157—161. 37. ר. וונדרבאר, עמ' 23.

ז. ניגוד האינטרסים בין האצולה והעירוניים בשאלת היהודים

מצב זה — של החלטות מצד אחד, ואי־מימושן מצד שני, מוסבר בחלקו בכך, שמשנת 1740, שנת מאסרו וגירושו לסיביר של בירון, ועד שנת 1758, היתה קורלאנד למעשה בלי דוכס.

בשנת 1758 מונה לדוכס קרל, בנו של מלך פולין אוגוסט השלישי. סמוך לזמן זה הוגשה בקשה על־ידי יהודי מיטוי שיורשה להם להירשם לעיר מיטוי, ושתינתן להם הזכות לנהל עסקים בדומה לשאר אזרחים.

כתב־הבקשה עצמו לא נשתמר, אבל הגשתו מסתברת מתוך כתב־ההתנגדות לבקשה זו, שנמסרה לדוכס על־ידי סוחרי העיר מיטוי בשנת 1759.

התנגדות זו, שפורסמה על־ידי ד"ר י. יפה,[38] מעניינת מכמה בחינות: יש בה תיאור מפורט של תהליך התפתחות שאלת היהודים בקורלאנד במשך למעלה מ־100 שנים; ומובא בה בהבלטת־יתר ניגוד האינטרסים שבין הסוחרים והאצולה סביב שאלה זו.

ההתנגדות מביאה פירוט מדוקדק של התקנות האוסרות על הימצאותם של יהודים בקורלאנד, החל מכתב־הכניעה משנת 1561, החלטות ה„לנדטגים" מ־1698 ו־1699, החלטת הוועדה המלכותית משנת 1717 ועוד. כמו־כן נמסרות בפרוטרוט החלטת ה„לנדטג" משנת 1719, לפיה ניתן ליהודים היתר־מגורים תמורת תשלום של 400 טלרים לשנה (ראה עמ' 55) והפסקת התשלום בשנת 1739, והחלטות ה„לנדטגים" מהשנים 1739, 1740...

„...כל ההחלטות היו ללא הועיל... גם הפקודה, שאלה מתוך האוכלוסיה והאצולה המגינים על היהודים ישלמו קנס בסך 100 טלרים, לא שינתה את המצב... כמה אנשים נתבעו למשפט ושילמו את הקנס, אבל היהודים המשיכו להימצא במקום...

...בשנת 1747 הוחלט שוב שהיהודים חייבים לעזוב. היהודים עזבו אמנם את העיר מיטוי, אבל הוכנסו בחזרה על־ידי השר הרוסי פון בוטליאר (פון בוטליאר נשלח על־ידי הממשלה הרוסית, אחרי שבירון הורד מכס הדוכסות והוגלה לסיביר; תפקידו היה להחרים את אחוזות הדוכס ולנהל אותן בשם הממשלה הרוסית)...

---

38. יוו. סטרינה, 1911, 4.

...היהודים גרו בבית־החרושת (Fabrique) של פון בוטליאר ומספר אצילים השכירו את בתיהם ליהודים; אחרי שהוגשה תלונה לפטרבורג, הוצאו היהודים מבית־החרושת של פון בוטליאר, אך הוחזרו לשם כעבור זמן־מה באמתלא שחדרים בבית החרושת הוחכרו לבאי־כח של אצילים וביניהם גם באי־כח של אצילים ליטאים... למעשה הפך המקום למחסן גדול של כל מיני סחורות שהיהודים סוחרים בהן... פון בוטליאר ואצילים אחרים מלווים ליהודים כספים וממגנים את עסקיהם...

...המצאותם של יהודים שאינם משתתפים בנטל המסים, ומקצצים את פרנסת התושבים, מביאה נזק רב לדוכסות... היהודים קונים מן האכרים את תוצרתם: תבואה, צמר, דבש, עורות, אריגים וכו' ומשלמים לאכרים ביין־שרף וטבק... את הסחורה שקנו הם מעבירים לליטא ולפרוסיה... אצילים בונים פונדקים בכוונה תחילה להחכיר אותם ליהודים וכך משחיתים את האכרים על־ידי יין־שרף ומנצלים אותם לרעה...

...היהודים הוציאו מהמדינה את הכסף הטוב... מתעסקים בגניבות וברכוש גנוב, שודדים בתי־כנסיות...

...האצולה עוזרת להם במתן תעודות כוזבות, המעידות שהסחורה שהם מעבירים לחוץ־לארץ שייכת להם — לאצולה, וכך משחררים אותם מתשלום מכס וקופת הדוכסות סובלת נזקים... רבים מהם התעשרו הודות לאי תשלום מכס ומסים...

...הדרך היחידה לשנות את המצב היא גירוש היהודים... בבקשתם מבטיחים היהודים, אחרי קבלת זכויות, לפתח את המסחר על־ידי הבאת סוחרים מארצות שונות...

...לא נכון שהיהודים מצליחים בפיתוח ערים. הנה לייפציג ויתר ערי סקסוניה לא נותנות דריסת רגל ליהודים ובכל זאת התפתחו יפה בו בזמן שכמה ערים בליטא ופולין הגיעו עד לפשיטת־רגל...

...נכון שעד עכשיו המסחר שלנו הוא דל ביותר, אבל בזה אשמים היהודים, הנמצאים במצב יותר טוב מאתנו. להם יש כסף, אינם משלמים מסים ולעתים לוקחים הלוואות, אינם משלמים אותן ובורחים לחוץ־לארץ...

...היות ונוכחות היהודים אינה חוקית ומזיקה לפרנסת האוכלוסיה ולהכנסות הדוכס — הרי יש להשתחרר מהם, ואחרי זה יעלה בידנו להביא לפריחת המסחר בארץ... ולכן מבקשים בהכנעה לפרסם את הפקודה שהוכנה..."

ח. גזירות הדוכס קרל (1760)

לא ידוע לאיזו פקודה מתייחסים סוחרי מיטוי. יתכן שזו היא הפקודה שפורסמה ב־20 לספטמבר 1760 על־ידי הדוכס קרל, פקודה חמורה לפיה חייבים היהודים לעזוב את קורלאנד תוך 6 שבועות. ואם יימצאו, בניגוד לפקודה, בעיר הבירה מיטוי, יולקו בשוטים ויגורשו מהעיר. אלה שיתנו מחסה ליהודים — ייענשו. כדי לשים קץ לשימוש באמתלה כאילו הם באים כזרים, לצורך עסקי־מסחר בלבד, חייבים אלה הבאים למיטוי עם סחורות מפולין או מליטא, להתייצב מיד אצל ראש העיר ולקבל ממנו רשיון ליום או לכמה ימים בהתאם לעסקיהם. אלה שאינם זרים (הכוונה כנראה לתושבי מחוז פילטן), הבאים בעסקי האצולה, חייבים בכל פעם בתשלום „זכסאר". חוץ מזה צריכים היהודים הללו להתגורר רק במקום שנועד לכך במיוחד. על הסחורות, שהיהודים מביאים עמהם כדי להעבירן דרך המדינה, תוטבע חותמת של שעוה לאחר שישלמו את המכס המגיע, והן תוחזרנה להם רק עם עזיבתם את הדוכסות. את הפקודה יש לפרסם בכל הכנסיות ובמקומות ציבוריים אחרים.[39]

לפי דברי וונדרבאר התייחסו השלטונות להוראה זו בחומרה רבה ולא חסו על מעמד או גיל של יהודי שעבר על החוק.[40] לא ידוע אם כתוצאה מחוק זה גורשו וכמה יהודים גורשו מקורלאנד, אך אין ספק, שתקופת שלטונו של הדוכס קרל היתה תקופה קודרת לתושבים היהודים בקורלאנד.

ט. שינויים לטובה בזמן הדוכסים מבית בירון

שינוי לטובה חל הודות לזה שיוהן בירון הוחזר מגלותו בשנת 1762. הוא הוחזר למיטוי בהסכמתה של הקיסרית יקטרינה השניה, ובתמיכת חיילים רוסיים, ולאחר שהדיח את הדוכס קרל, חזר לכהונת הדוכס של קורלאנד. כעבור זמן הוכר גם על־ידי הפולנים.

בתקופת הדוכס בירון, אשר עוד קודם לכן התייחס ליהודים בסובלנות, ניתנו להם הקלות ידועות והוענקו להם כמה זכויות, כפי שכותב וונדרבאר, מבלי להביא את פרטיהן.[41]

---

39. ר. וונדרבאר, עמ' 23, 24.
40. ר. וונדרבאר, עמ' 24.
41. ר. וונדרבאר, עמ' 25.

בשל חילוקי דעות בקרב האצולה ביחס למועמדותו כדוכס התפטר יוהן בירון בשנת 1769 לטובת בנו פטר.

הדוכס פטר, שעשה הרבה כדי לפתח את המדע והאמנות, היה כנראה איש נאור וטוב, אם כי חלש וחסר־הצלחה כשליט. סיבוכים בענייני חצרו ומשפחתו וכן ההשפעה הגדלה והולכת של רוסיה הביאו לערעור מעמדו והמריבות בינו ובין המעמדות — האצולה והערים — נתעצמו והלכו.

בשנת 1775 הגישו יהודים מקורלאנד — לא ידוע מי הם וממי קבלו יפוי־כח לכך — בקשה לדוכס „לאשר את הזכויות שניתנו ליהודים על־ידי אביו ולהרשות להם להימצא ללא הפרעות בקורלאנד".

הדוכס מסר בקשה זו להחלטת ה„לנדטג" והענין נידון בשורה של מושבים: ב־20 באוקטובר 1775, ב־10 ביוני 1776, ב־6 בפברואר 1778 וב־14 בספטמבר 1778.

במושבו ב־1778 סירב ה„לנדטג" להיענות לבקשת היהודים. אין בידנו פרטים על הדיונים, אך יש להניח שהנימוקים היו הנימוקים הקודמים: התנגדות הערים מחשש התחרות וכדומה, אם כי ייתכן שהסירוב בא גם בשל חילוקי־הדעות בין ה„לנדטג" והדוכס.

אחרי סירובו של ה„לנדטג" משנת 1778 הגישו היהודים באותה שנה עצמה בקשה נוספת, והפעם היתה התוצאה שהוטל על האציל ארנסט פון בריגן לעבד הצעה בדבר מתן זכויות ליהודים.

הצעתו של פון בריגן הוגשה ב־1780 ובאי־כח הערים בשנת 1782 התייחסו אליה בחיוב. אולם בכך לא נסתיים הדבר, ובשנת 1786 הוגשה ל„לנדטג" הצעה חדשה, אשר עובדה על־ידי גיאורג פון רקה, ושתאמה בהרבה מפרטיה את הצעתו של פון בריגן. הצעה זו נדונה פעמים רבות בין הדוכס והלנדטג; הוצעו והוכנסו בה שינויים רבים ושוב עברה השאלה ממושב אחד לשני, וב„לנדטג" שהתכנס ב־19 בינואר 1787 היא הועברה למושב הבא...

פרק ששי

הפולמוס סביב שאלת זכויות היהודים בקורלאנד[1]

שאלת זכויות היהודים הפכה לעניין של פולמוס לא רק ב„לנדטגים"; הדם הגיע גם לציבור הרחב וכדאי לציין שורה של חוברות שהופיעו, בעילום שם, בשנת 1787, ואשר דנות בשאלת מתן זכויות ליהודים.

א. חוברת ראשונה: בעד סובלנות לגבי יהודים בדוכסות קורלאנד וזמגאלן

„סובלנות לגבי יהודים בדוכסות קורלאנד וזמגאלן", שחוברה, כפי שמניחים, על־ידי היועץ המשפטי גיאורג פרידריך ויטה פון ויטנשטין, היתה החוברת הראשונה שהופיעה בנושא זה.

המחבר קובע שבחוקי היסוד של קורלאנד אין איסור להימצאותם של יהודים במקום, אם כי לא הוענקו להם אותן הזכויות שיש לתושבים הלא־יהודים, וכמו כן לא הורשו לעסוק במקצועות מסויימים; יהיה זה מן הצדק, כותב מחבר החוברת, אם במקום להתייחס אליהם כאל פליטים, תוענק להם האפשרות לחיות בחופש ובבטחון. אבל יש להזהר מחפזון ומשינויים דרסטיים כדי שלא לגרום נזק לתושבים העקריים של המדינה. וכמובן יש להעדיף את היהודים הנמצאים כבר בדוכסות, ולא להרשות כניסת יהודים חדשים. את הזכויות יש לתת בהתחשב עם צרכי המדינה והאינטרסים של הערים. מזה נובע שיש לתת ליהודים זכות ישיבה בכפרים, ואילו בערים — במידה שהדבר אינו נוגד את הזכויות המיוחדות שלהן. לדעתו, אין ליהודים נטייה ואין הם מסוגלים לעבודות חקלאיות, ולכן יש להרשות להם לעסוק במלאכה ובייצור יין־שרף, ובערים — גם באומנויות וברוכלות. מה שנוגע לחייהם הרוחניים, הרי יש לתת להם חופש בעניני דת והשכלה: בתי־ספר מיוחדים, בתי־תפילה ובתי קברות מיוחדים, דיינים בעניינים פנימיים. המחבר מפרט את תפקידי המורים והרבנים; על אלה לא לחרוג מתפקידיהם, להימנע מקבלת החלטות העומדות בסתירה

---

1. ר. וונדרבאר, עמ' 25—42.

לחוקים הקיימים, ואילו עיקר תפקידם יהא לחנך את האזרחים למען ידעו להעריך את החסות הניתנת להם. הבערות של המחבר בעניני־דת יהודיים מתבטאת בהצעתו שלא להרשות ליהודים העלאת קרבנות...

ב. חוברת שניה: התנגדות למתן זכויות

כאילו בתשובה לחוברת הראשונה הופיעה דעה מתנגדת. החוברת השניה: „הערות לסובלנות לגבי יהודים והאיסורים החלים עליהם ועל סוחרים זרים בדוכסות קורלאנד וזמגאלן". מניחים שהמחבר היה יועץ החצר בראון, מזכיר העיר ליבוי.

היהודים, לפי דברי המחבר, מבזים את האמונה הנוצרית, ועל־כן אין לסבול אותם ואין לתת להם חלק בחיים הכלכליים של הדוכסות. מספר הלא־יהודים גדול עד כדי כך שאין מקורות־המחייה מספיקים להם, ולכן אין להרשות כניסתם של תושבים חדשים שיצמצמו עוד יותר את מקורות־פרנסתם של התושבים העקריים. היהודים אינם מסוגלים לא למאמץ פיזי ולא לרוחני. הם נוהגים כזרים בכל מדינה שהיא, לא לוקחים חלק בחיים הלאומיים, ועדיין לא הביאו ברכה לשום מדינה בה הם נסבלים; להיפך: הביאו רק נזק. אין מספיק בתי־ספר בשביל הדור הצעיר הלא־יהודי, ולכן אין להטיל על המדינה עול חדש שבחינוך יהודים. הענקת זכויות ליהודים במסחר ומתן יד חפשית ליהודים בעיסוקים שונים — כל אלה יגרמו לירידה במצב הכלכלי של התושבים...

ג. חוברת שלישית: תשובה מצד היהודים ע"י ד"ר לאכמן

„תשובה להערות על סובלנות לגבי היהודים בדוכסות קורלאנד וזמגאלן" — הוא שם החוברת שהופיעה בתשובה לחוברת הקודמת. מחברה, כפי שמניחים, היה היהודי ד"ר לאכמן, שמוצאו מפרוסיה ומקום מגוריו בעיירה בויסק אשר בקורלאנד.

את החוברת, שנגדה הוא יוצא, הוא מגדיר כ„השמצה מעליבה" של העם היהודי. הוא מוכיח שהיהודים אינם מבזים את שכניהם הנוצרים, להיפך: הם מתייחסים אליהם בכבוד ובחיבה; בכל מקום, שם ניתנו להם זכויות, גרמו לפריחת המסחר והתעשייה. שורה של עובדות מוכיחות, לפי דעתו, על יחס אחר לגמרי ליהודים במקומות אחרים; כגון קיומם ברוסיה של חוקים לטובת היהודים, רשות למשלחת של יהודים לגשת את ידה של הקיסרית הרוסית בנסיעתה באיזור יהודי, קיומו של יהודי בכהונת

סוכן־ראשי אצל מלך פרוסיה, קיומם של יהודים בתורת רופאי חצר וכו'.[2] כי יהודים מביאים תועלת רבה למדינות שבהן הם יושבים, דבר זה מסתבר מהעובדה שבהולנד נמצאים 30,000 משפחות יהודיות, ובפולין — 60,000. היהודים יהיו פטריוטים במידה לא פחותה מזו של שאר התושבים. ובמה שנוגע להתעסקות, הרי בליטא נמצאים יהודים עובדי אדמה, והנטייה להעדיף עסקי רוח ואומנות מקורה בכך, שאין ליהודים דריסת־רגל בתחומים של מקצועות אחרים. הוצאת היהודים ממעגל המסחר בקורלאנד תביא רק נזק ליתר תושבי המדינה, שהרי יצומצם היקף ההשקעות וכו'.

ד. חוברת רביעית: כתובה על־ידי הכומר מיליך

חוברת רביעית הופיעה תחת השם: „רעיונות לשאלה: אם לסבול במולדתנו יהודים או לא? וכמה מהמאמרים שהופיעו בנידון זה".

כפי שמשערים חוברה החוברת על־ידי הכומר גיאורג גוטפריד מיליך. חוברת זו, המצדדת באופן נמרץ במתן זכויות ליהודים, מעניינת בעיקר בכך, שמובעים בה רעיונות התואמים את אלה של תנועת ההשכלה היהודית...

רק פה ושם עומד המחבר על תוכן החוברות שהופיעו לפני כן. למצב העלוב הנוכחי של היהודים, כותב מיליך, אסור להתייחס בשוויון נפש: שאלת כבוד היא לנו — מחובתנו, כנוצרים וכפטריוטים, שנהא מרכזים בעניין זה את כל תשומת־הלב, שכן לא היהודים עצמם, אלא מצבם הוא שמביא נזק לארץ. כל מעשה שהם עושים לרעת המדינה, בה הם נמצאים, בא באשמתנו — יחסנו אליהם הוא המכריח אותם לעשות כך. היהודים הם בני אדם ככולנו ויש ביניהם גם גדולי רוח ומעש. אין לכן להאשים את העם היהודי אלא את מצבם המצער. יש לעודד אותם שיהיו מתייחסים אלינו באמון, לתת להם אפשרות של קיום בכבוד, תנאים לחיי תרבות וכדומה, משמע יש להתייחס אליהם כאל אחים וסתם אנשים.

אין מקום לדבר על סובלנות: הם אחינו, ומדוע תיסגר הארץ לפני היהודים האומללים? אדיקותנו בדת ויחס של אהבה, הנטוע בנו מלידה לכל הנברא־בצלם, ההזדקקות לפוליטיקה נבונה — לפי כל אלה מצווים

---

2. היום נראות העובדות, שבהן היה אנוס היהודי להשתמש כ„הוכחות" באשר לחשיבותם של היהודים, כעלבון, אבל יש לזכור שהדבר היה לפני 200 שנה בקירוב, ובמצב של חוסר תנאים אלמנטריים ביותר לקיום יהודי בקורלאנד.

אנו לקבלם באהדה בבואם להתישב בארצנו. וכן הדין גם ביחסנו אל הצוענים, הטורקים ובני דתות אחרות.

יש גם להפסיק בדרישת דמי־חסות: איננו צריכים למכור את מידת אהבת־הבריות בעבור טובת־הנאה כספית. התשלום הזה, שעליהם לסלק מתוך ההכנסות הפעוטות והדחוקות שלהם, הוא־הוא שדוחף אותם למעשים בלתי הוגנים. ואשר לטענה, הבאה להצדיק את גביית המס, שהיהודים אינם משתתפים בנטל החזקת המדינה — הרי יש להעניק להם זכויות, שכן אז יוטלו עליהם ממילא גם תשלומי־המסים שכל אזרח חייב בהם.

יש לחדול מלראות בכינוי „יהודי" סוג־אנשים מיוחד לעצמו, אלא לראות בו כינוי של בן דת או מולדת מסויימת, ואל נא ישמש השם לצמצום זכויותיהם האזרחיות של אנשים אלה, כשם שאין לצמצם את זכויות הסקסוני, הדני, השוודי, הצרפתי וכיוצא בהם: הלא אלה האחרונים הם בשבילנו לפעמים הרבה יותר זרים מהיהודים הגרים יחד אתנו זה מאות בשנים.

נכון, שהיהודים בעצמם אשמים בכך שאנו רואים אותם בעיניים אחרות. עלי להודות, אומר מיליך, כשאני רואה את היהודי במלבושו הפולני־יהודי, המדבר בשפה משובשת המעוררת צחוק, איני יכול להתייחס אליו באותה מידה של אהבת־אחים כפי שהייתי רוצה, ביחוד — ולא תמיד צריך להטיל עליו את האשמה — בשל הלכלוך והדלות של מלבושו והבעת הפנים העלובה מלאת ההכנעה וההתרפסות.

„יהודים אחים, ממשיך מיליך, זו היא הסיבה לכך שההמון העלוב ביותר רואה בכם יצורים נחותים ופה לא יעזרו פקודות מלמעלה. אהבה ויחס של כבוד מצד הזולת יש לרכוש! מי שרוצה שיעריכו אותו כראוי אינו צריך להעמיד את עצמו במצב בזוי. מדוע אינכם מתלבשים כמו יתר האנשים? מה הם האנפילאות לרגלים והפאות בראש? גם שיריכם וריקודיכם מצחיקים וזרים... זאת עליכם לשנות בראש ובראשונה, ואין דבר המפריע לזה כי ידועים לי הרבה יהודים שעשו זאת ואתם בוודאי אינכם רואים אותם כעבריינים המבזים את דתם... תעשו כמותם ותימנעו מכל דבר העלול להתפרש כבלתי חוקי ורק אז יביאו תועלת הצעדים שהנוצרים צריכים לנקוט בהם".

וזה הדבר שיש לעשותו: היהודים צריכים ליהפך לאזרחים, החפשיים להתיישב בעיר ובכפר כמו יתר התושבים: איש איש לפי רצונו ויכולתו. יש להרשות להם לקנות בתים וקרקעות וללמוד מלאכות אצל בעלי מקצוע

לא־יהודים. במידה שתגדל האוכלוסיה, ישתפר המצב הכלכלי. ההוכחה לכך הן הערים הגדולות בעולם. יש לתת ליהודים אפשרות להיות עובדי אדמה: הם מסוגלים לעבודה זו. עד כמה שאפשר צריכים היהודים לנטוש את הרוכלות. מדוע לא יתאחדו יהודים עם לא־יהודים ויקימו בתי־חרושת החסרים בקורלאנד? ובאשר לתרבות והשכלה, הרי טוב יעשו היהודים באם ילמדו לדבר או לכתוב גרמנית, לטית וחשבון, במקום להתעמק בלימודים התורניים. קריאה ותפילה בעברית הנן חלק מדתם, היתר הוא מיותר.

* * *

תוכן החוברות שהבאנו לעיל נותן מושג על הלך הרוחות וההתענינות בחוגים מסויימים בשאלה היהודית. אולם כל הפולמוס הזה לא הביא לתוצאות ממשיות.

פרק שביעי

השנים האחרונות של הדוכסות בקורלאנד

א. יחס סובלני ללא מתן זכויות

ל„לנדטג" משנת 1788 הוגשה אמנם, על־ידי מזכיר ארגון האצולה, חוות־דעת על הדיונים שהתנהלו עד כה בשאלת היהודים, אך הן „לנדטג" זה והן הבאים אחריו לא מצאו לנחוץ לעסוק בשאלה.

אבל למרות העובדה שהשאלה גופא לא מצאה את פתרונה, הרי יש לציין שהחל משנת 1762, היא שנת החזרתו של הדוכס בירון לשלטון, ועד תום התקופה — תקופת הדוכסות בקורלאנד בכלל בשנת 1795 — לא באו גזרות חדשות. ייתכן שחלק מחברי הלנדטגים היו סבורים שמצב של סובלנות למחצה, בלי בסיס חוקי, הוא טוב יותר מפתרון רדיקלי העלול לעורר התנגדות גלויה ולגרום להרעת המצב: שהרי למעשה כבר חלו גם אילו שיפורים במצבם של חלק מהיהודים.

כך מוסר ר. וונדרבאר,[1] כי בעיר מיטוי, בירת הדוכסות — הודות להשתדלות של אנשים רמי מעלה, קבלו היהודים רשות לסחור, אם גם מחוץ לתחומי העיר. יהודי פתח במיטוי בית מלון, ובשנת 1784 הוקם על־ידי אחד מנכבדי העדה, קלמן ברקום, בית כנסת עם מיבנים נוספים לחזן, לשמש, ומקווה; וכרגיל, היה גם „יהודי של החצר", אשר השתדל לטובת אחיו וכדומה.

כך נמשך העניין למעלה מ־30 שנה, בלי שינוי לטובה, עם חדירה בלתי רשמית פה ושם לעמדות חדשות, ובלי שינויים דרסטיים לרעה.

ב. בקשת יהודי מיטוי

חוסר בסיס חוקי, וכתוצאה מזה מצב בלתי יציב, אי בטחון ביום המחרת והחשש מפני פקיעת הסובלנות־למחצה ביום מן הימים וביאת אסון, כמו גירוש וכל הכרוך בזה — כל אלה היו בלי ספק הסיבה העיקרית

---

1. ר. וונדרבאר, עמ' 26.

שהניעה את יהודי מיטוי לפנות, בשנת 1793, ללנדטג — פנייה שהביאה בעקבותיה גם הצעה מצידם, שאינה מוסיפה כבוד לבאי־כח היהדות שפעלו למעשה בשם ח ל ק מיהודי מיטוי.

הבקשה הוגשה בשם העדה היהודית על־ידי זקני העדה — הגבאים של הקהילה — הה' אהרן ליפמן לוי ויצחק משה אידס. בתזכיר שהוגש, הם מודים קודם כל עבור החסות שניתנה להם עד כה ומבקשים להמשיך במתן החסות למען יהיו בטוחים נגד אלה השוכחים, שקשרי־דת אינם צריכים לחבל בקשר העתיק יותר — זה של הטבע והאנושות, שהרי אלוהים, האב והיוצר את כולם, צווה על סובלנות ואהבת הזולת...

הבקשה האמורה הוגשה ב־13 למרץ 1793 וב־3 לפברואר 1794 באה הוראת הדוכס לוועדה מיוחדת של העיר מיטוי שתחווה את דעתה מה ניתן לעשות בקשר לבקשה זו, בלי לפגוע בחוקים הקיימים.

כתוצאה מכך פנתה הוועדה העירונית אל היהודים וביקשה שהם עצמם יגישו הצעות לתקנות שיש בהן, לפי דעתם, כדי להבטיח יחס של סובלנות לבני דתם.

ההצעה היהודית הוגשה ב־11 ליוני 1794 ונקראה: „הצעה לדיון בדבר התישבות בטוחה ובלתי מופרעת של מספר ידוע של משפחות יהודיות תחת חסות של הוד מעלתו הדוכס וכו' וכו' "...

בהצעה 7 סעיפים, והרי תמציתם:[2]

1. גודלה של העיר, עיירה או חצר, מספר תושביהם ומצב התעשיה בהם — הם הקובעים את מספר היהודים היכולים להביא תועלת למקום, או העלולים להביא נזק.
2. בנוגע לעיר מיטוי אפשר כבר לקבוע מספר מסויים. נמצאים בעיר מספר יהודים שמקורו באו ונשארו פה ומתפרנסים איך־שהוא במקום. יש להניח שמספרם הכללי של היהודים מגיע ל־200 משפחות. הרי זה, לפי חישוב שבהשוואה אל כלל האוכלוסיה ובהתחשב עם הצורך להבטיח התפרנסות הוגנת — מספר גדול מדי, דהיינו ב־25 אחוזים. אם להוריד את החלק הזה, הרי ישארו לערך 60 משפחות השייכות לסוג שאבותיהם כבר היו

2. ר. וונדרבאר, עמ' 44.

במקום. הם לא יפלו למעמסה על תושבי המקום ולא ייתכן, איפוא, לזהותם עם אלה שהגיעו רק מקרוב והצפויים להתפרנס מנדבות. ששים משפחות אלה, המפורטות בתוספת מיוחדת, מורכבות מאנשים ישרים; אבותיהם כבר היו ידועים במקום ויש לתת להם את מלוא הזכויות, שכן יביאו בלי־ספק תועלת למקום. כמו כן יקבלו על עצמם את כל ההתחיבויות של יתר התושבים ונוסף לזה הם מוכנים לשלם דמי־חסות כפי שיוטל עליהם.

3. ליהודים אלה יש להרשות לקנות ולבנות בתים.

4. לתת להם חופש גמור בענייני מסחר, רכישת סחורות ומכירתן לפי רצונם, לפתוח בנקים, ובכלל להבטיח להם את הזכויות המוענקות לסוחרים.

5. העדה היהודית תבחר בגוף ציבורי, בדומה לזה הנמצא בהאזנפוט (מחוז פילטן), הרשאי לשפוט בסכסוכים פנימיים בין יהודים ליהודים ותוך מתן זכות ערעור לכל צד לפני מועצת־העיר.

6. לסוחרים היהודים יהיה בא־כח בעיריה (לא נזכר אם חייב זה להיות יהודי), שיגן על זכויותיהם.

7. ילדי יהודים אלה, במידה שיש להם נטיה והאמצעים הדרושים, יוכלו ללמוד בבתי־הספר הכלליים וכן באקדמיה המקומית.

לבקשה צורפה תוספת עם פירוט שמותיהן של 60 המשפחות.

זו היא הצעה בה יהודים בעצמם מציעים להגביל את התיישבות אחיהם ולא עוד אלא שהם גם מוכנים לשלם דמי־חסות: הצעת חוק שאפילו נוצרים יצאו נגדה (הכומר מיליך — ראה עמ' 67)...

ג. חיסול הדוכסות בשנת 1795

על סמך ההצעה הזאת הגישה הועדה העירונית את המלצותיה, שהן בדרך כלל זהות עם ההצעה היהודית, בתוספת הצעה מצידה, בה העמידה את גובה דמי־החסות על 2 טלרים למבוגר ו־1 טלר לילד.

לפי החלטת הלנדטג מ־3 לפברואר 1794 הועברו המלצות אלה ללנדטג הבא, שהתכנס ב־30 ביוני 1794. אבל לנדטג זה לא עסק כלל בשאלה זו וב־16 למרץ 1795 חדלה הדוכסות הקורלאנדית להתקיים: היא סופחה לרוסיה עקב החלוקה השלישית של מדינת פולין.

ד. הקהילות בקורלאנד[3]

קשה לקבוע בוודאות את מועד ייסודן של הקהילות בקורלאנד. ברוב המקומות בהם נוסדו קהילות באופן רשמי (אחרי מתן חוקת שנת 1799), נמצאו, למעשה, יהודים זמן רב לפני תאריכי הקמתן של חברות־קדישא או קיומם של פנקסי קהילות.

הנה כי כן קיימות היו קהילות עתיקות, שתחילתן מעידן הדוכסות, כמו פילטן, האזנפוט, מיטוי, וינדוי, גולדינגן; ואחרות, כגון ליבוי, טלסן ויעקבשטט קיימות היו מזמן שלטון רוסיה באיזור.

קהילה וקהילה וגורלה המיוחד. כמה קהילות עתיקות ומיוחסות כמו פילטן והאזנפוט ירדו במרוצת הזמן מגדולתן, וקהילות חדשות, כמו וינדוי, נוסדו על ידי משפחות שנטשו את פילטן. הקהילה בליבוי, שהחלה להתפתח מזמן שלטון רוסיה באיזור, עלתה במספר תושביה על הקהילה העתיקה בעיר הבירה מיטוי, הודות למצבו הגיאוגרפי של המקום, כעיר נמל, והמסחר שהתנהל דרך עיר זו וכו'.

נעמוד על הקהילות הגדולות ונציין בערך את זמן ייסודן ואת גודל האוכלוסיה היהודית לפי מיפקד האוכלוסיה משנת 1897.

מ י ט ו י. העיר הראשית של הדוכסות הקורלאנדית ולאחר מכן של פלך קורלאנד. ייסוד חברה־קדישא והנהגת פנקס הקהילה חלו בשנת 1730. בית־הכנסת הראשון נוסד בשנת 1784. מספר הנפשות בקהילה 5879.

ב ו י ס ק. ייסוד הקהילה חל בשנת 1820 בקירוב, אבל היהודים נמצאו במקום כבר בתחילת המאה ה־17, אלא שנאלצו לחיות מעבר לנהר אַא, באיזור העיר הנקרא „סלובודא". במקום נמצאו גם בית־כנסת ובית־קברות עתיק. רק בתחילת המאה ה־19 הורשו יהודים לעבור לצדו השני של הנהר, לעיר בויסק, וב„סלובודא" לא נותרו יהודים לשמור על בית־הקברות ובית־הכנסת. מספר התושבים היהודיים 2745.

פ י ל ט ן. כאמור בפרק החמישי, יש להניח שזו היא הקהילה העתיקה ביותר בקורלאנד. יהודים הגיעו למקום עוד במאה ה־17, ובשנת 1708 היה קיים במקום בית־כנסת. פנקס ותקנות הקהילה הונהגו בשנת 1805.

כבר לפני מלחמת העולם הראשונה החלו משפחות רבות לעזוב את העיר ולעבור לעיר־הנמל הקרובה וינדוי. עקב הגירוש של יהודי קורלאנד

---

3. רוב הנתונים לפי ספרו של ל. אווצינסקי.

בשנת 1915 נחרבה הקהילה לגמרי ולאחר הקמת לטביה העצמאית גרו בפילטן רק מספר משפחות בודדות.

וינדוי. היהודי הראשון בוינדוי נחשב ר' יקותיאל קופמן ליפשיץ, שנמצא בוינדוי משנת 1780 בקירוב. חברה־קדישא נוסדה בשנת 1831. מספר היהודים — 1313, מהם משפחות רבות שעברו מהעיר פילטן.

האזנפוט. כמו פילטן, נחשבת האזנפוט כאחת הקהילות העתיקות בקורלאנד. בזמן הדוכסות היתה לה חשיבות מיוחדת כמקום בו היו צריכים לשלם את המס שהוטל על היהודים (ראה עמ' 51). בשנת 1751 ניתן רשיון להקים בית־כנסת. פנקס הקהילה נוהל משנת 1782. מספר הנפשות — 1170.

גולדינגן. בשנת 1797 היה מספר היהודים בסך הכל 10, אבל בשנת 1801 גדל מספרם עד כדי כך שנוסדו קהילה וחברה־קדישא ונוהל פנקס הקהילה. מספר הנפשות 2543.

ליבוי. בשנת 1799 היו בליבוי 19 יהודים. הקהילה נוסדה בשנת 1803. בשנת 1897 היה מספר היהודים 9454 נפשות — המספר הגדול ביותר בין ערי קורלאנד. על התפתחות הקהילה בליבוי ומקום היהודים בסחר החוץ של העיר הרחבנו את הדיבור בפרק ארבעה־עשר.

פרידריכשטט. שם העיר בפי העם היה „נייראַ". הקהילה נוסדה בשנת 1803. מספר הנפשות 3256.

טוקום. ייסוד הקהילה, על סמך הפנקס, הוא בשנת 1801. אין ספק שיהודים גרו בסביבת העיר, בכפרים ובחצרות זמן רב לפני ייסוד הקהילה (ראה עמ' 55). מספר התושבים 2561.

יעקבשטט. הקהילה נוסדה בשנת 1810. מספר הנפשות שנמנו עם הקהילה 2087.

טלסן. מהערים בהן נוסדה קהילה יהודית מאוחר יותר מאשר במקומות אחרים. בית־הכנסת נבנה בשנת 1854. מספר התושבים — 1411.

פרט לקהילות שצויינו לעיל היו קהילות קטנות בעיירות אילוקסט (842 נפש), גרובין (370 נפש), סמקו, צבלן, קנדוי, פרואנבורג, דאבלן ואויץ.

פרק שמיני

תחילת שלטון רוסיה בליפלאנד (1710)

א. המבנה הסוציאלי של העיר ריגה

בשנת 1710 עברו ריגה וליפלאנד אל תחת שלטון רוסיה. המצב החוקי של היהודים, אחרי החלפת השלטון, לא השתנה. לא היו אמנם שום „סעיפים יהודיים" בכתב־הכניעה של העיר, אבל מאחר שנקבע בו שכל הזכויות המיוחדות של העיר נשארות בתקפן, הרי שההגבלות לגבי היהודים נשארו קיימות ללא שינוי.

לפני שנעבור לפרשת המאבק העקשני שהתנהל במשך דורות בין היהודים ובין ה„בירגרים" בעיר ריגה, מאז עברה זו לשלטונה של רוסיה, ראוי לעמוד על המבנה הסוציאלי של תושבי העיר בתחילת המאה ה־18.

עוד בתקופת המיסדר הטבטוני, בימים שזה שלט באיזור כולו, היו הגרמנים שליטי העיר ומנהיגיה. הם ראוה כמבצר גרמני. למרות העובדה שמאז נסתיימה שליטת המיסדר במקום כבר עברו כ־150 שנה, והעיר היתה תחת שלטון פולין, שוודיה, ועברה עכשיו לרוסיה, הצליחו הגרמנים בעיר להחזיק בעמדותיהם ולחמו בכל האמצעים נגד „זרים" שעלולים היו לערער את מעמדם הבלעדי. כזרים נחשבו לא רק יהודים, אלא גם לטבים ורוסים.

עוד במאה ה־14 התארגנו הסוחרים הגרמנים בגילדה שנקראה „הגילדה הגדולה" ורק לחבר הגילדה היתה הזכות לנהל עסקי מסחר, עם שלא הורשתה דריסת רגל למתחרים זרים. אותו דבר עצמו הונהג בקשר למלאכות. הצכים השונים התארגנו ב„גילדה הקטנה" ואפילו בעלי מלאכה לטבים הוצאו מתוך ה„גילדה" במאה ה־17, באופן שהמונופולין על המסחר והמלאכות נשארו בידי הגרמנים בלבד.

תושבי העיר נחלקו לשלוש קטגוריות: על זו הראשונה נימנו ה„בירגרים" — הם הם האזרחים המלאים של העיר. ואין „בירגר" אלא מי שהוא בן־טובים ממוצא אנשים חופשים, ועשה תקופת לימוד במסחר או במלאכה בהתאם לתקן מיוחד לכך, והוא גם בעל רכוש בשווי 500 טלרים לפחות. ברור, איפוא, כי הבירגרים הם־הם שהיו חברי הגילדות, ומתוכם נבחרו אנשי המועצה העירונית.

על הקטגוריה השניה נימנו ה־"Bewohner", משמע אנשים שבאו לגור במקום מבלי להימנות על אזרחי העיר. הם עסקו בכל מיני מלאכות זעירות, עבודות־יד וכו'. היתה להם הרשות לרכוש נכסי־דלא־נידי בעיר, אבל לא היתה להם זכות של הבעת „דעה" בהנהלת העיר.

כל היתר היו „זרים", בלי הבדל גזע ומקום, אם זה מרוסיה עצמה או מחוצה לה. עוד בשנת 1752 קיבלה מועצת העיר החלטה שלפיה אין לטבי רשאי להימנות על אזרחי העיר ריגה...[1] גם הרוסים נחשבו לזרים וגרו בשנים הראשונות אחרי הכיבוש בפרברי העיר.

בסטרוקטורה זו אפשר לתאר את מצב ה„זרים" — כל שכן אם היו גם יהודים ובבחינת מתחרים בכל־אופן: בכח או בפועל. ניגוד האינטרסים בין ה„בירגרים", הסוחרים ובעלי המלאכה, ובין היהודים ה„זרים" העלולים להתחרות בהם בענפי המסחר והמלאכה — הוא הוא הקובע בכל מהלך ההיסטוריה של יהודי לטביה בכלל ובעיר ריגה בפרט.

ב. יחס הרוסים בשנים הראשונות לשלטונם

מתקבל הרושם שבשנות שלטונם הראשונות לא נתנו הרוסים לבם לשאלת היהודים באיזור. בתקופת־זמן זו מתבלטים כמה יהודים שקיימו קשרים עם חוגי השלטון הגבוה וניהלו עסקים די גדולים. הודות לקשריהם אלה החזיקו מעמד למרות הלחץ שהופעל נגדם מצד הסוחרים המקומיים.

עוד בתקופת שלטון השוודים ניתנה מטעם העיריה הרשות ליהודי „נודע", דוד איזקוביץ שמו, אשר עבורו ערבו שני סוחרים מקומיים, לעשות בעיר, בלי זכות של לינה בה.[2] איזקוביץ זה מופיע בשורה של משפטים, בחלקם כנתבע ובחלקם כתובע, ברוב המקרים בענייני ייבוא עצים ותוצרת־עץ מפולין.[3]

היהודים נפתלי הירש ובנו זונדל — סוכני הממשלה הרוסית בייבוא עצים לבנית אניות — תפסו כנראה מקום חשוב במסחר, ונהנו מאמונה של העיריה שהעניקה להם גם רשות להשאר עם משפחותיהם בעיר.[4] הירש ה„זקן" מופיע כבורר בסכסוכים בין יהודים ונוצרים.[5]

לזונדל הירש הוענק רשיון מטעם העיר (בשנת 1725) לרכישת חלקת

---

1. ווסחוד, 1885, 2, עמ' 92.
2. א. בוכהולץ, עמ' 19.
3. י. יפה, מס' 156, 157, 180, 182.
4. י. יפה, מס' 149.
5. י. יפה, מס' 153.

אדמה כדי להקים עליה בית־קברות בשביל היהודים. מקומה של חלקה זו היה בשטח החולות אשר מחוץ לעיר (על־יד קוינהולם); הודות לכך שוחררו התושבים היהודיים מן ההכרח להעביר את נפטריהם לקורלאנד.[6]

אפייני הוא יחס השלטונות לאחד יהודי מהמבורג, יצחק מרקוס סלומון, סוחר באבנים יקרות. הצכים המאוגדים ב„גילדה" הגישו לעיריה תביעה לגרשו מן העיר, בטענה שהוא גורם נזק לפרנסתם. בתשובה לתביעתם פנה סלומון ל„קולגיום לענייני חוץ" בכתב־התגוננות, בו הוא מציין שהנו עוסק במקצועו הנידון מזה 11 שנה, ושגם אביו ואבי־אביו עוסקים היו בריגה בסחר אבנים טובות.

בא־כוח העיר ריגה, מלכיור כאספרי, שישב בקביעות במוסקבה בענייני העיר, כתב לעיריה שהחצרן הראשי של הקיסר, ברון אסטרמן, הסביר לו, שמכל הצורפים בריגה גם יחד לא נתקבל מעולם מכס בשיעור שהיהודי סלומון משלם במשך שנה אחת בלבד. אפילו היה זה באפשרותם של הצורפים הנוצריים לספק לאצולה ולאחרים אבנים יקרות במחירים המת־קבלים על הדעת — היו מביאים את האבנים בצורה כזו שלא הקיסר ולא העיר היו מפיקים טובת־הנאה מהמכס שהיה חל עליהן. כמו־כן אין הצורפים הללו סוחרים באבנים: הם רק משבצים אותן, ובכך הרי אין סלומון מזיק להם... לכן כדאי שהעיר תדע זאת, כדי שלא יהיה צורך להוציא „החלטה בלתי נעימה"...[7]

התלונות מצד צורפי־הזהב לא פסקו במשך שנים. בשצף קצף היו דורשים לגרש את היהודים בכוח, לאסרם ולהענישם — וכל זה מופנה כנראה נגד אותו סלומון עצמו. אך השלטונות הרוסיים תמכו בו, והעיריה נאלצה מזמן לזמן להרגיע את הצורפים בהבטחות חדשות לבקרים...

נזכר גם יהודי „זר", סלומון סמסון מהולנד, שעסק בקניות זהב וכסף, ושהציע לממשלה הרוסית רווח גדול אם ירשו לו טביעת מטבעות בריגה.

ראש העיר הודיע לו כי העיר לא תסבול זאת וסלומון סמסון הציע לשלם לעיר 2000 טלרים עבור כל 100,000 טלרים שיטביע, באם תסכים העיריה להצעתו.[8]

מבעלי עסקים גדולים הוזכרו רק יחידים. הם לא שינו במאומה את המצב הכללי, וגם מצבם של גבירים אלה היה, כפי שעוד נראה, די רעוע.

---

6. י. יפה, מס' 233.
7. י. יפה, מס' 252.
8. י. יפה, מס' 175.

בעלי המלאכה והסוחרים המקומיים לא פסקו ללחוץ על העיריה לפטרם מן המתחרים היהודיים. העיריה, מצדה, עשתה את הכל כדי, מצד אחד, לא להפסיד את הכנסותיה, אם כי, מאידך גיסא, כדי לצאת ידי חובתה כלפי ה„בירגרים", נאלצה להחזיק את היהודים תחת פיקוח ולשלול מהם את האפשרויות להכות שרשים במקום.

ג. חידוש ה„הרברגה" — 1722

כבר בימים הראשונים של השלטון הרוסי מבקשת העיר משר־הפלך שיהא מרשה את כניסתם של היהודים המביאים יין־שרף לעיר רק דרך שער אחד בלבד, ואף זאת רק „כדי למנוע הפסדים במכס"...[9]

בשנת 1722 צפה ועולה שוב שאלת בית המחסה — „הרברגה", האמצעי הבדוק להחזיק את היהודים בגיטו בזעיר־אנפין, שהיה קיים כבר בזמן השוודים ונהרס בשנת 1701 (ראה עמ' 46).[10]

על הזכות להחזיק את ה„הרברגה" התקיים משפט בין יורשי בעל ה„הרברגה" לשעבר ובין מתחרה חדש, ואחרי החלטת בית המשפט לטובת ה„יורש", מודיע זה האחרון שאין לו האמצעים הדרושים להקמת הבית.[11]

רק לאחר שהגילדה פנתה בעניין זה פעם נוספת בדרישה לעיריה, ניתנה בשנת 1724 הזכות לקורד שרדר לבנות את הבית על חשבונו, בתנאי שהחזקתו תישאר בבעלותו לתקופה של 50 שנה נגד תשלום מסויים לקופת העיר.[12] שרדר מינה למנהל־הבית את קרל ויטינג.

תקנות ניהול הבית היו דומות לאלו שאושרו בשנת 1666 (ראה עמ' 44). הן הסעיף המתייחס לתוצרת יין־שרף והן האיסור לסחור עם „זרים" נשארו בתקפם, רק שיעור התשלום לבעל ה„הרברגה" נעשה יותר גדול. כמו כן מקבל מעתה בעל ה„הרברגה" תשלום מכל חבית יין־שרף.[13] לפי בקשת בעל ה„הרברגה" חויבו גם אלה מהיהודים, המגיעים על פני הנהר דוינה ברפסודות והנשארים עליהן לשמירת סחורותיהם, לשלם לבעל ה„הרברגה" תשלום מסויים גם במקרה ואין הם גרים אצלו, ורק יותר מאוחר שוחררו מתשלום זה אלה אשר עבורם לא נמצא מקום של התאכסנות ב„הרברגה".[14]

---

9. י. יפה, מס' 148.
10. י. יפה, מס' 212.
11. י. יפה, מס' 213.
12. י. יפה, מס' 220.
13. י. יפה, מס' 223.
14. י. יפה, מס' 231.

ליהודים ניתנה פקודה להכנס ל„הרברגה" תוך 4 שבועות. מובן שלא ברצון הסכימו היהודים להגבלה החדשה, אך הם נאלצו להשלים עמה תחת איום המשטרה.[15]

לא הועילה לזונדל הירש, בנו של נפתלי הירש (ראה עמ' 75), ההרשאה שניתנה בשעתו לאביו לגור בעיר. הוא נאלץ להיכנס להרברגה[16], ויצחק מרקוס סלומון (ראה עמ' 76) נשאר מחוץ ל„הרברגה" רק לאחר שבעל ה„הרברגה" עצמו הסכים לכך — תמורת תשלום.[17]

בקשתם של סוחרים־יהודים מפולין בדבר זכות התגוררות במקום יותר נוח נדחתה, בטענה שה„הרברגה" החדשה נמצאת בקירבת מקום ל„הרברגה" הקודמת.[18]

להלכה הוגבלה ישיבת היהודים בעיר לפרק־זמן קצר למדי, בעונת הירידים, פרק־זמן שדי בו, לפי האומדנה, כדי שיווק מיני הסחורות המיובאים על ידיהם. אלא שלמעשה היו רבים מהם, פרט לסוחרים הגדולים אשר הזכרנו לעיל, מאריכים את ישיבתם בעיר ככל שיכלו: עובדה זו מסתברת מן התביעה שהגיש בעל ה„הרברגה" נגד כמה מדייריו שפיגרו בתשלום שכר התאכסנות עבור שנה וחצי, חצי שנה וכו'.[19]

ד. גזירת גירוש של יקטרינה הראשונה — 1727

בשנת 1727 פורסמה, בשם הקיסרית יקטרינה הראשונה, פקודה בה נאמר: „כל היהודים, בין גברים ובין נשים, הנמצאים באוקראינה ובערים אחרות ברוסיה, יגורשו מתחומינו, ולהבא אין להניח להם בשום פנים ואופן לבוא לרוסיה ויש להקפיד על כך בכל מקום ומקום".[20] על המגורשים נאסר לקחת אתם זהב וכסף, אם כי הותר להם להחליף את הללו בנחושת.

על סמך פקודה זו נתן שר הפלך הוראות לשלושת היהודים המוכרים לנו: יצחק מרקוס סלומון, זונדל הירש וסלומון סמסון, לעזוב תוך ימים ספורים את ריגה.[21]

שלושת היהודים הללו פנו ל„קולגיום לענייני חוץ" בבקשות בדבר היתר הישארות במקום — וזאת בצירוף המלצות לחיזוק הבקשות. הברון אסטרמן, שתמך משום־מה בכל הזדמנות באותם יהודים, פנה בנידון זה

15. א. בוכהולץ, עמ' 29.
16. י. יפה, מס' 228.
17. י. יפה, מס' 229.
18. י. יפה, מס' 230.
19. י. יפה, מס' 239.
20. ש. דובנוב, ז', עמ' 133.
21. א. בוכהולץ, עמ' 33.

לבא־כוח עירית ריגה במוסקבה, עם שרמז, אגב, שהחוק החדש אינו הולם את התנאים בליפלאנד, ושמטעם זה, משמע, רואה העיריה חובה לעצמה לבקש מתן הוראות שיהא בהן כדי להלום את מצב־העניינים... אסטרמן היה, כנראה, בדעה שגם העיריה איננה מעונינת להוציא לפועל את הפקודה החמורה ההיא.[22] בא־כוח העיריה, כאספרי, פנה לעיריה וביקש להמציא תזכיר ובו תשובות על השאלות הבאות:

א. האם ניתנו לעיר ע"י מלכי שוודיה (השליטים של האיזור לשעבר) אלו הרשאות מיוחדות להגבלת התיישבות היהודים במקום.

ב. האם אפשר לנהל ענייני מסחר עם פולין ומקומות אחרים בלי תיווך של יהודים.

כאספרי מוסיף ששלושת היהודים שקיבלו הוראות לעזוב את העיר הגישו בקשות שיותר להם להישאר באשר אינם מביאים שום נזק למקום, וכי בקשות אלה נתמכות על־ידי גורמי חוץ, כמו „הקיסר הרומי", הרפובליקה ההולנדית ואנשי שלטון מקומיים.

כאספרי מסיים ואומר כי כדאי, לפי דעתו, לעיריה „שלא להוציא את הענין מידיה", ולהיענות לבקשת שלושת היהודים בדבר הישארותם בעיר...[23]

נראה כי העיריה ידעה, שהיהודים נהנים מתמיכה בחלונות הגבוהים ושבנוגע לעניינם יוחלט גם בלאו־הכי לטובתם, ולכן יכולה היתה העיריה, מצידה, לעמוד בתוקף על עקרונותיה. ברוח זו גם נוסחה תשובתה:

א. זכויות מיוחדות של העיר, שלפיהן אין רשות ליהודים להימצא בגבולותיה, אושרו על־ידי השליטים הקודמים, שגם קיימו אותן למעשה.

ב. ידוע, שבגלל הנזק שהיהודים מביאים לאוכלוסיה המקומית, אסורה ישיבתם של אלה בערים רבות, כגון ליבק, דנציג ואחרות. במידה שהדבר נוגע למסחר עם פולין, הרי שליהודים האלה, המגיעים כמתווכים ברפסודות וכדומה, מורשה להישאר בבית מיוחד שנבנה לצורך זה, לזמן מוגבל בלבד. ובאשר למסחר עם פולין אפשר ואפשר לנהל אותו גם על־ידי אנשים אחרים, בלי תיווכם של יהודים דווקא.

ג. ההוראות בדבר גרוש שלושת היהודים לא הובאו לידיעת העיריה: רשיונות ניתנו להם בזמנו על־ידי הרשות מגבוה; הימצאם של יהודים אלה הוא בניגוד לזכויות הנזכרות, והם מביאים נזק לאינטרס הציבורי.

---

22. א. בוכהולץ, עמ' 33. 23. י. יפה, מס' 242.

מה שנוגע להמלצותיהם של גורמי חוץ, אין העיריה יכולה להביע את דעתה עליהן ומבקשת שזכויותיה המיוחדות של העיר תישארנה בתוקפן...[24]

העיריה לא שגתה בהערכתה. בתשובתו מספר כאספרי, שהביא את העניין, לפי הוראות העיר, לפני אסטרמן, שאמר לו בבת צחוק: את היהודים המכניסים מאות רובלים מכס אתם לא רוצים לסבול, ולעומת זאת אתם סובלים את כל היהודים הגרועים הבאים, יוצאים וחוזרים כדי להוציא זהב מהארץ — „תכתוב למגיסטרט, שיגרשו את היהודים האלה, ואילו את שלושת היהודים ישאירו באין מפריע"...[25] התמיכה של אסטרמן בסלומון סמסון וזונדל הירש באה, כנראה, בגלל היותם ספקי כסף־מתכת לבתי היציקה הממלכתיים למטבעות. בשנת 1727, בזמן פקודת הגירוש של יקטרינה הראשונה, שהה זונדל הירש בפטרבורג, והגירוש מנע ממנו את האפשרות לספק את כמות המתכת בהתאם לחוזה, שלפיו קיבל מקדמה בסך 5000 רובל. בקשתו להשאירו וגם לתת הקלות מסויימות לו ולמשפחתו, נתמכה על־ידי ה„ברג־קולגיום". החלטת המועצה הסודית העליונה מיום 5.1.1728 היתה להשאירו בפטרבורג עד שיבצע את המוטל עליו לפי החוזה „ואחרי זה לגרשו אל מעבר לגבול"...[26]

ה. מספר היהודים בריגה בשנת 1728

לפי דעתו של א. בוכהולץ, לא פורסמה בליפלאנד פקודת הגירוש משנת 1727 — וזאת בהשפעתו של אסטרמן; אבל היא לא נשארה בלי תוצאות: השלטון המקומי התחיל להתעניין רב־יתר בשאלת היהודים.[27]

בסוף 1728 ביקש שר הפלך טשרניקוב פרטים על מספר היהודים ועל מצבם החוקי. הודות לדרישה זו נשתמרה רשימה של שמות תושבי ריגה היהודיים, כפי שנמסרו על־ידי מנהל ה„הרברגה" לבית המשפט העירוני.

לפי רשימה זו[28] ישבו בריגה בסך־הכל 20 גברים, 9 נשים נשואות ואלמנה אחת; מספר הילדים לא פורט ואפשר לאמדם, לפי מספר המשפחות, ל־30—40 נפש. לאמור: בסך־הכל 60—70 נפש. בתוך מספר זה כלולות גם משפחותיהם של סלומון סמסון, נפתלי וזונדל הירש.

---

24. י. יפה, מס' 243. 25. י. יפה, מס' 244.
26. י. גורלאנד, יוו. סטרינה, 1909, עמ' 246—250.
27. א. בוכהולץ, עמ' 35.
28. הפרטים נמצאים בספרו של י. יפה מס' 258.

לפי המקצועות הם מתחלקים כדלהלן: 5 אנשים סוחרים באבנים יקרות ובכסף, 3 — ברוכלות, 2 מתווכים, 4 חייטים, 1 חרט, 1 ספר, מייצר יין־שרף ו־2 נטולי תעסוקה כל־שהיא.

מוצאם: 9 מליטא, 3 מפולין, 2 מהולנד, ממיטוי, קניגסברג, המבורג ובוהמיה.

נכון, מעיר בוכהולץ, שהספירה הזאת בוצעה בחורף, כאשר אין מסחר בסחורות המגיעות על פני נהר דוינה ברפסודות, שאלמלא כן היה מספר היהודים מגיע לכמה מאות.

אולם יהודים אלה, בהגיעם, הרי מוסיפים הרבה למסחר העיר ומבין 20 הגברים — התושבים של ה„הרברגה" — הלא 5 עסוקים במסחר בקנה מידה גדול, שממדיו אינם יכולים לפגוע באינטרסים של התושבים — אם כן נגד מי מתנהלת מלחמתם של הגילדות, העיריה וכל האחרים?

א. בוכהולץ, הרחוק, כפי שכבר הזכרנו לעיל, מאהבת יהודים, שואל גם הוא שאלה זו, וסובר שמותר לסמוך על המספרים שצויינו ע"י מחזיק ההרברגה;[29] ואפילו „הקטין" זה האחרון את המספרים האלה כדי מחציתם, על־מנת לחפות בכך על אילו עסקים בלתי־כשרים (מנהל ה„הרברגה" עצמו פוטר, כפי שנראה להלן, בשל מעילה בחלק מהכנסות ההרברגה), עדיין נשאלת מאליה השאלה אם אמנם היה כאן מקום למאמצים בלתי־פוסקים של הבירגרים לשם גירושם של היהודים המעטים.

על אף מספרם הזעום של היהודים בריגה, אין הגילדות פוסקות מלפנות נגדם בתלונות אל העיריה הנעינית להם סוף־סוף ופוסקת מצדה גם היא לאמור, שאין היהודים רשאים להשתהות בעיר אלא באורח ארעי בלבד.

ב־13 למאי 1729 נקראים כל יהודי ה„הרברגה" יחד עם בעל־הבית לבית־המשפט העירוני, ושם קוראים לפניהם את החלטת־המועצה, האוסרת על התגוררות ממושכת ב„הרברגה" ומתירה רק לבוא ולצאת בה...[30] וכאשר אין היהודים נשמעים להוראות, מביאים אותם שנית לבית־המשפט, ובפניו מסביר כל אחד את הסיבה לאי־יציאתו מן העיר למועד הנכון. איש איש ותירוצו: שיבוש דרכים, חוסר אפשרות לצלוח את הדוינה, גביית חובות וכיוצא בזה.[31]

---

29. א. בוכהולץ, עמ' 36.
30. י. יפה, מס' 275.
31. י. יפה, מס' 285.

מקרים אלה חוזרים ונשנים בלי סוף, ולהחלטתה של העיריה מצטרפים גם השלטונות הממשלתיים.

בשנת 1731 הוצאה פקודה של הקיסרית אננה, האוסרת על ייבוא יין־שרף מבחוץ, הואיל והדבר עשוי לגרום נזק לתוצרת המקומית.[32] הואיל וענף הייבוא של מצרך זה היה נתון רובו ככולו בידי יהודים, ברור שנתקפחה פרנסתם של הללו ונצטמצם גם מספר היהודים באי־העיר.

ההגבלות והרדיפות וביחוד האיסור על ייבוא של יין־שרף השפיעו על מספר האוכלוסין היהודיים בעיר.

דבר זה מוכח ממכתב־הפניה של בעל ה„הרברגה" קורד שרדר, בשנת 1730, לעיריה, בו הוא מבקש את הסכמת העיריה להחלפת המנהל ויטינג, שמעל בחלק מהכנסות ה„הרברגה", במנהל אחר, שאינו אזרח העיר ריגה, אלא אזרח העיר מיטוי.

את בקשתו הוא מנמק בכך, שקשה למצוא אדם אשר ירצה לנהל את ה„הרברגה", משום שהכנסותיה, לרגל האיסור על ייבוא יין־שרף, ירדו בהרבה וקשה להתקיים מהן. מתוך רשימת־הכנסות של 271 טלרים, שהוא מצרף לבקשתו, מסתבר, שהסכום כולל 160 טלרים ממשפחת הירש בעד 4 שנים, 72 טלרים מסלומון סמסון בעד 3 שנים, והיתר — משונים.[33]

ו. המשכת תשלום „גלייט"

תשלום ה„גלייט", שהוטל על סוחרים אשר באו מעבר לגבול בזמן שלטון פולין בריגה (ראה עמ' 39), נשאר כל השנים בתוקפו. בשנת 1723 הגישו יהודים, סוחרים מפולין, תלונה לשר הפלך, הנסיך רפנין, בה נאמר שהעיריה מחייבת אותם בתשלום גדול מדי בעד הרשות לבוא ולסחור, והם מבקשים כי יוקטן הסכום שנדרש מהם.

השלטונות הרוסיים לא היו, כנראה, עדיין בקיאים בטיב היחסים שבין העיר והיהודים, ושר הפלך פנה בשאילתה: על סמך מה ומאימתי נגבה התשלום הנידון מהיהודים, מהו גודל התשלום, ולאיזה מטרה מנוצלים הכספים הללו.

העיריה השיבה שעבור רשות הימצאם בעיר משלמים היהודים מזמנים קדומים תשלום מיוחד שאינו גבוה בהשוואה לסכומים שמשלמים בערים אחרות, דהיינו 2 טלרים לטובת ראש העיר ו־1 טלר לטובת שמש העיר.

---

32. י. יפה, מס' 301. 33. י. יפה, מס' 312.

תשלום זה משמש כחלק ממשכורתם של ראש העיר ועובדי העיר, והכנסתו של ראש־העיר מתשלום זה היא רק כ־60—70 טלרים לשנה. התשלום נגבה לא מכולם, אלא רק מסוחרים הבאים לצרכי עסקיהם, ולא עוד אלא שגם מקרב אלה יש ופטורים מתשלום על סמך הוכחה בדבר אי יכולת לשלם. „התשלום הוטל כדי שאנשים אלה, הידועים כאוהבי בצע, ואינם מביאים שום תועלת לציבור, כי אם להפך, גורמים נזק למסחר, לא ירצו לחדור למקום ולהתישב בו".[34]

השאלה לא התעוררה שוב אלא רק בשנת 1734, בעקבות תלונתם של היהודים שה„גלייט" נגבה גם מילדים, עוזרים, שליחים וכיוצא בהם.

ראש העיר הודיע בישיבת־המועצה שהוא חקר ודרש בשאלה ומצא שהיהודים עושים את הכל כדי להשתמט מתשלום; סוחרים קוראים לעצמם עוזרים ושליחים, בחורים בני 18—19 נרשמים כילדים בני 12 וכדומה. נכון שלא נעים ליהודים לשלם את ה„גלייט", אבל זה נעשה רק כדי להרחיקם מהעיר...[35]

מזמן לזמן היו השלטונות חוזרים לשאלת ה„גלייט"; פה ושם שוחרר פלוני, הודות לקשרים מיוחדים, מתשלום זה. אולם בדרך כלל לא התנגדו השלטונות שהעיריה תגבה את התשלום המיוחד הזה והוא בוטל רק לאחר שנים, בשנת 1766, על־ידי הקיסרית יקטרינה השניה.

ז. החיים הדתיים

האם היו ליהודים אלה, שבילו יחד עם משפחותיהם שנים בתוך סביבה עויינת, גם חיים דתיים־רוחניים? יש להניח שבתוך ה„הרברגה" היה גם בית־תפילה;[36] העובדה שהיהודים שמרו על כשרות, מסתברת מזה שאגוד הקצבים התאונן בשנת 1723 על שהיהודים חדלו משום־מה מהנוהג לשחוט בהמות, לקחת לעצמם את החלק הקדמי ואת החלק האחורי למסור למכירה.[37] האגוד מניח שמסחר בחלק קדמי זה נעשה מחוץ לאגוד.

גם חינוך יהודי ניתן במידה מסויימת לילדים שגרו יחד עם אבותיהם ב„הרברגה". זאת אנו למדים מתלונת הגילדה הגדולה משנת 1728 על ה„חוצפה" שבהכנסת ספרים יהודיים ובהחזקת בית־ספר מיוחד לילדי היהודים.[38]

---

34. י. יפה, מס' 217. 35. י. יפה, מס' 328.
36. א. בוכהולץ, עמ' 39 — וזה על סמך האמור בפניית העיר לסנט ב־1764.
37. י. יפה, מס' 216. 38. י. יפה, מס' 256.

כבר צויין לעיל (ראה עמ' 75) שזונדל הירש קיבל בשנת 1725 רשיון לבית קברות יהודי.

א. בוכהולץ, המתאר תמיד בפרוטרוט את מקרי המרת־דת של יהודים, מציין: „מקרי שמד של יהודים בתקופה זו אירעו לעתים עוד יותר רחוקות מאשר בתקופת השוודים",[39] דהיינו, שהמקרים היו בודדים בהחלט, ולא עוד אלא שגם במקרים אלה, כמו בקודמים, שימש המצב החמרי כגורם עיקרי לדבר.

ח. המצב בשנת 1742

לפני שנעבור לחלק זה נביא סיכום על מצב היהודים בריגה, כפי שנמסר בשנת 1742 על־ידי מועצת־העיר ריגה למועצת־העיר קניגסברג: אין רשות של ישיבת קבע למשפחות יהודיות ואין פה „יהודי־חסות" — רק באופן יוצא מהכלל, ועל סמך המלצות מגבוה, ניתנת למאן־דהוא כפעם בפעם האפשרות להימצא בעיר באין מפריע, כמו, למשל, ליהודי יצחק מרקוס סלומון, וגם לו אין היתר־מגורים בעיר, כי אם היתר להחזקת דירה בפרבר, ולא עוד אלא שעליו לבוא לידי הסכם עם בעל בית־המחסה ליהודים בדבר דמי־שכירות שהיה מתחייב בהם אילו גר בבית־המחסה. כל היהודים הנכנסים חייבים לדור אך ורק בבית־מחסה־ליהודים („הרברגה"), הנמצא בפרבר מחוץ לעיר, ואין להם הרשות לגור בתוך חומות העיר. היהודים רשאים למכור את סחורותיהם אך ורק לאזרחי העיר ריגה ומהם עליהם גם לקנות את הסחורה המיוצאת על ידם.

מכירת סחורותיהם ל„זרים" אסורה על היהודים, וכמו כן אסורה עליהם קניית סחורות־ייצוא מידי „זרים", כפי שדברים אלה אסורים על כל יתר ה„זרים" בעיר. בסיטונאות ובקמעונות מותר ליהודים לעסוק רק בעונת הירידים, כלומר מ־20 ביוני ועד 10 ביולי. אסור להם לרכוש בשמם בתים וקרקעות, וכן אסורה העברתם ליורשים. באשר לתקופת ההשתהות במקום לא נקבעו כללים נוקשים: לפי הצורך ניתנת רשות השתהות לזמן קצר או ממושך. היהודים משלמים לראש־העיר־בפועל תשלום של „גלייט", לפי הנוהג הקיים מזמן קדום ושאושר על־ידי השלטונות הגבוהים.

כאן המקום להעיר שתשלום ה„גלייט" לא אושר כל־עיקר על־ידי השלטונות. הוא הונהג על־ידי העיריה והשלטונות לא הפריעו בגבייתו.[40]

---

39. א. בוכהולץ, עמ' 39.

40. א. בוכהולץ, עמ' 43—44.

פרק תשיעי

גירוש היהודים מליפלאנד ב־1743

א. פקודת הקיסרית יליזבטה על גירוש יהודי רוסיה

בשנת 1741 עלתה על כס המלוכה ברוסיה הקיסרית יליזבטה, בתו של פיוטר הגדול. קיסרית זו, שתחביביה העיקריים היו הפולחן הכנסיתי־פרבוסלבי ונשפי הוללות, שנאה כל אמונה שאינה נוצרית. על ידי רדיפות היא רצתה להטביל את נתיניה הלא־פרבוסלבים: את עובדי האלילים, בני דת־האיסלם והיהודים. ואם בכל הנוגע לבני דת־האיסלם היתה נאלצת להתחשב באמצעי־התגמול שטורקיה עלולה לנקוט בהם נגד הרוסים שבגבולותיה, הרי היהודים היו נתונים בידיה באין מושיע.

בדצמבר שנת 1742 פורסמה פקודת הקיסרית החוזרת על הפקודה משנת 1727, והאומרת, שמאחר שפקודה זו לא בוצעה כהלכה, והיות ואין „שונאי שם ישו והמשיח" מביאים שום תועלת, אלא נזק בלבד, לכן גוזרת היא „לגרש את היהודים כולם כאחד מכל ממלכתנו בין מרוסיה הגדולה בין מזו הקטנה, מכל הערים, העיירות והכפרים, לחוץ לארץ, בלי שתינתן להם כל אפשרות או אמתלה לחזור לרוסיה, אלא אם כן יימצאו ביניהם מסכימים להתנצר; רק לאלה בלבד יותר לגור בממלכתנו לאחר טבילתם, וגם זאת בתנאי שתיאסר עליהם היציאה אל מחוץ לגבולות הארץ".[1] לכל שרי הפלכים כמו גם לקציני־צבא ניתנו הוראות שלא לנהוג במידת הרחמים אם אינם רוצים לעורר את חמת המלכות ולהיענש בעונשי־גוף קשים.[2]

ב. תגובת העיר ריגה לפקודת הגירוש

איך הגיבו אבות העיר ריגה כאשר נתמלאה משאלת־לבם להיפטר בבת־אחת מנוכחותם הבלתי רצויה של היהודים? האם התלהבו מהאפשרות להיות „יודנריין"? — הפקודה פורסמה על־ידי השלטונות המקומיים ב־3 בינואר 1743 והודבקה במקומות ציבוריים והוקראה בבתי היראה ב־16

---

1. ש. דובנוב, ז', עמ' 136.
2. שם, שם.

לינואר, וכבר ב־7 לינואר, כפי שמתברר מן הפרוטוקול של ישיבת המועצה, הובע החשש פן עלול ביצוע הפקודה המלכותית ככתבה וכלשונה לשמש הפרעה רצינית לענייני הסחר עם פולין, ובהתיעצויות של חוגים יותר רחבים הוחלט להגיש עצומה לשר הפלך, לאַסי, נגד בצוע החוק בריגה.[3]

כאן יש מקום לשאול לאן נעלמו והתנדפו פתאום כל „התכונות הנפסדות של העם היהודי", „הנזק שהיהודים מביאים לאוכלוסיה" והיוהרה שאפשר ואפשר לנהל מסחר עם פולין גם בלי תווך יהודים ? (ראה עמ' 79).

האמת היא, כי בו ברגע שנתגלתה סכנה רצינית לאבד את ההכנסות והרווחים שבאו הודות ליהודים — נחשפה הצביעות והעמדת־הפנים של אבות העיר, שבלי להסס פנו עורף לכל העקרונות אשר שימשו אמתלה לרדיפת היהודים והשמצתם שנים על שנים...

תוכן העצומה שהוגשה לשר הפלך היא כדלקמן: הפקודה מיום 3 בינואר מתייחסת בעצם רק לרוסיה הגדולה ורוסיה הקטנה, אבל לא לפרובינציה זו (כלומר, ליפלאנד). פה, בריגה, אסור ליהודים להתישב ולגור עוד מתקופת הפולנים. „הודות להמלצות של אנשים רמי־מעלה, שנתקבלו על ידינו כפקודות" — ניתנה בזמנו לכמה יהודים הרשות להתישב פה. רשות זו בוטלה על סמך הפקודה שפורסמה, ויהודים אלה קבלו הוראות לעזוב את העיר במשך 6 שבועות. בכל זאת, חושבת המועצה שמחובתה, בהתחשב עם בקשות בנידון זה מצד הסוחרים אזרחי־העיר, לפנות לשלטונות ולבקש להורות לשומרי הגבול, כי ליהודים, הבאים והחוזרים בענייני מסחר, יינתן מעבר חפשי. ריגה, לפי מצבה הגיאוגרפי, ולפי מעמדה בשטח המסחר, תלויה בייבוא בדרך המים או היבשה, מפולין, פולין־קורלאנד וליטא. בשירות בעלי־האחוזות הגדולים בפולין נמצאים יהודים רבים בתור באי־כח וסוכנים. אם ייאסר על אלה לבוא, הרי שעלול הדבר להמיט שואה על המסחר המקומי ולגרום הפסדים לא מעטים לקופת המדינה. הסוחרים היהודים יפנו מעתה לארצות שכנות וימכרו שם את סחורותיהם, כמו כן יקנו שם את הסחורות הדרושות להם והדבר יגרום לעיר ריגה הפסד שאין לו תקנה, ואילו הסוחרים המקומיים, שהיהודים חייבים להם 100,000 טלרים — דמי קדימה וכדומה — יישארו בלא כלום ויגיעו למצב של הרס מלא. המועצה תערוב ברצון לכך, שהיהודים

---

3. א. בוכהולץ, עמ' 45.

יישארו בעיר לא יותר משבועות ספורים, או, לפי מהלך העסקים, עוד פחות מזה, כך שמן הראוי לבטל את האיסור הגמור על בואם.[4]

כך מבטלת העיריה בעצמה את הודעתה הקודמת משנת 1727 (ראה עמ' 79) בדבר האפשרות לנהל את המסחר של ריגה עם פולין גם בלי עזרת היהודים. ושעמדתה האחרונה היא נכונה, הוכיח העתיד, כשכתוצאה מגירוש היהודים הלך המסחר של העיר הלוך וירוד.

פניית העיר לשר הפלך נשארה ללא תשובה, ובמקומה באה הוראת הסנט מיום 15 למרץ התובעת ביתר תוקף את גירושם המיידי של היהודים. ב־31 למרץ הודיעה העיריה שכל היהודים כבר עזבו את העיר, פרט לשני עניים הנאלצים להתעכב בגלל משפט, וכן שתי נשים חולות עם ילדיהן, אשר תצאנה מיד עם הבראתן, וארבעה יהודים בעלי הרשאה מיוחדת מטעם שר הפלך להישאר בעיר עד להוראה חדשה. ארבעת היהודים הם: יצחק מרקוס סלומון מהמבורג, שנזכר כבר, החייט שמואל סלומון, משה יודביץ ואשתו של יעקב דוד — ספק הממשלה שקיבל מיקדמה בקשר להספקת סחורות. את בקשת ארבעת היהודים האלה העביר משרד שר הפלך להחלטת הסנט.[5]

בינתים הולך ומתקרב האביב — זמן הפשרת הקרח על הנהר דוינה — והרפסודות עם הסחורות נמצאות בדרך לריגה. למועצת העיר נודע שסגן שר הפלך, ירופקין, נתן פקודה לשומרי הגבול, ביחוד על־יד העיר פרידריכשטט, שם עוברות הרפסודות, שלא לתת ליהודים לעבור את הגבול.

ראש העיר ברנס פנה בנידון־זה אישית לסגן שר הפלך, שהבין אמנם את חשיבות הענין, אבל סירב לתת הוראות בניגוד לחוקים שפורסמו. בגלל דחיפות הענין נשלח, בו ביום שהתקיימה הפגישה עם סגן שר הפלך, שליח מיוחד לפטרבורג, לסנט ולשר הפלך לאַסי שנמצא שם. כמו כן נתבקשו היועץ סונסקה ומזכיר הסנט הון לטפל בענייני העיר. בידי העיר עלה גם לגייס את תמיכתם של היועצים הממשלתיים הנמצאים בריגה, פון פיטינגהוף וברון בודברג, בבקשת העיר לסנט, ובהפעלת השפעתם על סגן שר הפלך בדבר מתן מעבר ליהודים על רפסודותיהם. כדי שהיהודים ידעו על הצעדים שנקטו — נשלח שליח לפרידריכשטט. תפקידו היה להשפיע על היהודים, כי ימתינו במקום עד שתתקבל החלטה וכי ישלחו

4. א. בוכהולץ, עמ' 45, 46.
5. א. בוכהולץ, עמ' 47.

בינתיים את הסחורה. ב־29 לאפריל הגיעה הידיעה שהסנט נענה לבקשה בדבר מתן מעבר חפשי ליהודים. אולם סגן שר הפלך טען בתוקף, שעליו לקבל תחילה הוראות מטעם הסנט, שאם לא כן לא יוכל לשנות את החלטתו המקורית. שוב נשלח, בגלל הדחיה, שליח מיוחד של העיריה לפרידריכשטט כדי להרגיע את היהודים היושבים שם ומצפים לרשיון מעבר.

הידיעות שהגיעו מפטרבורג נעשו פחות אופטימיות. התברר, שהסנט עדיין לא החליט באופן סופי בדבר, והוגשו בקשות נוספות לאנשים שונים, רמי מעלה, כגון הפרוקורור הראשי ואחרים. באבגוסט הודיעו שהדין־וחשבון החיובי של הסנט מוכן, אלא שיש עכובים שונים וכדומה.

ב־16 לדצמבר הופיעה הקיסרית בסנט, ושם הוגש לה דין וחשבון מפורט ביחד עם המלצותיהם של שר הפלך ואחרים, בדבר הרשאה ליהודים להכנס לריגה ולערי גבול אחרות במטרה יחידה לסחור שם בימי היריד: מיד לאחר שימכרו את סחורותיהם ויצטיידו בסחורות ייצוא יוכרחו לחזור אל מעבר לגבול ללא יוצא־מן־הכלל. הודגשו גם היתרונות שיצמחו להכנסות המדינה על־ידי תשלום מכס וכדומה.[6]

הקיסרית רשמה על דין־וחשבון זה במו ידיה: „מאת שונאי ישו הנוצרי אינני רוצה לקבל שום ריוח ותועלת".[7] ובכך נסתיימה „השתדלות" עירית ריגה לטובת היהודים, שתכליתה העיקרית היתה לטובת העיריה עצמה.

הקיסרית יליזבטה נשארה נאמנה להחלטתה זו כל ימי חייה, והסנט חזר וציווה על גירוש מלא של היהודים מרוסיה.[8]

ג. השפעת הגירוש על כלכלת העיר ריגה

בשנים הראשונות אחרי הגירוש עוד לא אמרה העיריה נואש. בינואר ובנובמבר 1744 פנתה העיריה פעמיים לסנט באותו עניין. כתבי־פנייה אלה מעניינים, בעיקר משום שמובאים בהם פרטים בדבר הנזקים הנגרמים לעיר ולסוחריה בעקב היעדרם של היהודים.

בפניות נאמר שהנזקים מורגשים לא רק בסחורות שהיהודים היו מייצאים, כגון מלח, יין, ברזל ועוד, אלא, ואולי בעיקר, בסחר עצי־תרנים: „אבן החן של עיר זו". גם הממשלה מפסידה ממון רב, שכן נזקף על כל

---

6. א. בוכהולץ, עמ' 48, 49. 7. Регесты и надписи III, № 1899
8. Регесты и надписи III, № 1902

בול עץ כזה תשלום מכס בגובה 40—50 טלרים. עתה נתקפחה ריגה, שכן הופנה זרם־סחר זה לדנציג. היהודים קנו כל מיני סחורות בפולין ובליטא, ובמקום לשלוח אותם דרך נמל ריגה, הן נשלחות דרך וינדוי, ממל וקניגסברג. בפנייה של חודש נובמבר סופר, שלפני כמה שנים קבלו יהודים מקדמה על־חשבון הספקת עצים לתרנים והעצים היו מוכנים למשלוח, אולם בשל האיסור על כניסת הסוחרים נשלחו העצים לקניגסברג ולממל.[9] על שתי פניות אלו לא נתקבלה כל תשובה.

פרט לריגה יש ידיעה על גירוש 18 יהודים גם מהעיר דורפאט. עניין היהודים, שקיבלו רשיון מיוחד משר הפלך, נמשך עוד זמן מה. גם יצחק מרקוס סלומון קיבל ארכה אחרונה של 8 ימים בינואר 1744. בידיעה האחרונה הוזכר גירוש משפחת דויד, והיחידי שנשאר היה משה מאיר שנשתהה בגלל פרשה הקשורה בסנט.[10]

בפרוטוקולים של העיריה, ששמותיהם של יהודים היו מופיעים בהם לעתים כה קרובות, שוב אין זכר ליהודים משך 20 שנה, וציון ראשון עליהם שב ומופיע רק בשנת 1764. האלטרנטיבה שניתנה בשעתו רק ליהודים שיהיו ממירים את דתם, לא השפיעה, כנראה, על קהל המגורשים מליפלאנד ומריגה. א. בוכהולץ מביא שני מקרים של המרת־דת אם כי ללא קשר כלל עם מועד הגירוש.

9. א. בוכהולץ, עמ' 50, 51.

10. א. בוכהולץ, עמ' 52.

פרק עשירי

שינויים לטובה בימי יקטרינה השניה

א. כוונות טובות והסתגלות למצב

אחרי הפיכת חצר ורצח הקיסר פיוטר השלישי, עלתה, בשנת 1762, על כס המלוכה ברוסיה, יקטרינה השניה, אשתו של הקיסר הנרצח. בת גרמניה לפי מוצאה, קיבלה השכלה ברוח המשכילים הצרפתיים, ועם כמה מן המפורסמים ביניהם עמדה בחליפת מכתבים. היא הצטיינה בכשרון מדיני מובהק. בזמן מלכותה חלו ברוסיה שינויים מרחיקי לכת: פותחו ההשכלה והאמנות, נוסדו בתי־חולים, אורגנה חלוקה אדמיניסטרטיבית אחידה והורחבו גבולות המדינה — וזאת הודות למלחמות מוצלחות שניהלה וחלוקתה של פולין.

בתקופה הראשונה למלכותה היו השקפותיה של יקטרינה השניה בעלות אופי ליבראלי מובהק, אלא שמן הנמנע היה שלא להביא בחשבון את הלכי־הרוח של ההמונים הנבערים, שדעות קדומות היו מושרשות בהם מאז ומתמיד. כבר בימים הראשונים למלכותה, כאשר הארץ עוד היתה תחת הרושם של רצח הקיסר־בעלה, השתתפה יקטרינה בישיבת הסנט שעל סדר־יומו עמדה בין היתר השאלה בדבר היתר־כניסה ליהודים לרוסיה. הסנטורים היו בעד החלטה חיובית, ואילו יקטרינה היתה מהססת. אחד הסנטורים הציע באותו מעמד לקיסרית שתהא מעיינת בחוות־דעתה של קודמתה בעניין זה — הקיסרית יליזבטה. הובאה התעודה ובה ההערה המפורסמת: „מאת שונאי ישו הנוצרי אינני רוצה לקבל שום ריוח ותועלת". מתוך חשש מפני תגובת ההמונים במקרה של החלטה חיובית, החליטה יקטרינה לדחות את פתרון השאלה. באותה שנה ניתנה זכות לבני חוץ־לארץ לכניסה ולתנועה חפשית ולישיבה במדינת רוסיה. להיתר זה נתלווה הנוסח המפורסם, שהשימוש בו נמשך בשטחים ובמקרים שונים עד סוף תקופת הצאריזם ברוסיה: „חוץ מן היהודים" («Кроме евреев») [1] בגוף כתב־הבקשה שהגישו אצילי אוקראינה בשנת 1764 לשלטונות

---

1. ש. דובנוב, ז', עמ' 139.

בדבר חידוש זכויותיה המיוחדות של רוסיה הקטנה, מובאת גם הדרישה בדבר מתן רשות לסוחרים יהודים לבוא בעסקי־מסחר לרוסיה.

באותה שנה עצמה הודיע אחד בשם שיק — והוא חבר־המועצה שעשה באותו זמן בפטרבורג — לעירית ריגה שהיהודים מבקשים רשות כניסה לרוסיה ואל השטחים שסופחו אליה, והם נכונים לשלם במלואם את הסכומים שנתחייבו בהם בזמן היעדרם, לאחר שיגבו במקום את הסכומים המגיעים להם.[2]

לא מצאנו אסמכתא לבקשה יהודית זו. א. בוכהולץ מביא אותה על סמך פרוטוקול הישיבה של עירית ריגה מיום 13 לפברואר 1764, בה הושמעה הודעתו של שיק.

כבר קודם־לכן, בשנת 1763, פרסמה העיריה הודעה לאזרחי העיר בדבר רישום תביעותיהם מיהודים ופולנים. בסך־הכל נרשמו 57 אנשים בעלי דרישות כספיות שונות. המועצה הסכימה שחבר־המועצה שיק יגיש בשמה בקשה התומכת בפנייתם של היהודים — וזאת בתנאי שהזכויות המיוחדות של העיר תשארנה בתקפן גם להבא ושלא יקופח על־ידי כך חלקם של הסוחרים המקומיים.

ב. השתדלות העיר להחזרת היהודים

מן הראוי להביא כאן את תוכן הבקשה, שהוגשה ב־13 למרץ 1764 לסנט בפטרבורג, בשל נעימתה המיוחדת ובשל תיאור היחסים ששררו בין העיריה והיהודים:

...הנסיון הראה את מידת הנזק שגרם איסור כללי זה (כלומר גירוש היהודים בשנת 1743). המסחר עם פולין ירד מדי שנה בשנה, ומאידך גדל בנמלים של קורלאנד ופרוסיה: וינדוי, ליבוי, ממל וקניגסברג. היהודים שקיבלו מקדמות בסך 100,000 טלרים מאזרחי ריגה על־חשבון סחורות לא יכלו לבוא לריגה ושלחו את הסחורה, שנרכשה בכספי אזרחי ריגה, לנמלים שנזכרו לעיל. מחזור סחורות הייבוא והייצוא ירד פלאים וגם הכנסות־המכס של הממשלה צומצמו במידה ניכרת. אזרחי ריגה איבדו את כספם, מכיון שבהתחייבויותיהם של היהודים נרשמה ריגה כמקום התשלום, ומטעם זה לא היתה האפשרות לגבות את המגיע במקום אחר ואזרחים רבים הפכו לפיכך לאביונים. המועצה מבקשת לכן להרשות ליהודים מקורלאנד, פולין

---

2. א. בוכהולץ, עמ' 54.

וליטא לבוא לזמן קצר לצרכי מסחר לריגה. זה יהיה לטובת המסחר והמכס ,,ולתושבים ולסוחרים הנוצריים לא יאונה על־ידי זה כל רע". הזכויות המיוחדות של העיר מהשנים 1593 ו־1621 מהוות אמצעי שדי בו כדי להניא את היהודים מלהתיישב בעיר וכדי להחזיקם בתחומים ידועים בלבד. הודות לזהירות קפדנית זו לא יכלו היהודים להעביר לידיהם את המלאכות, שבהן עסקו האזרחים המקומיים, ואת מקורות־פרנסתם של אלה, כך שעד לגירושם מריגה וליפלאנד לא נשמעו כנגדם שום תלונות על קיפוח התושבים, שלא כבערי פרוסיה, למשל, ששם שררו יחסים רעים בין התושבים המקומיים לבין היהודים. גם היהודים היו באים על שכרם: היו מוכרים ברווח את הסחורות שהביאו לאזרחי ריגה, וקונים מהם, דהיינו: מהמקור — סחורות־ייצוא. הם נהנו בזמן שהותם מהגנה ובטחון גמור. סודר עבורם על־ידי העיריה בית־מחסה מיוחד בפרברי העיר ושם יכלו לערוך גם את תפילותיהם לפי הנוהג שלהם. לא הוטל עליהם כל מס, פרט ל־3 טלרים, לכל זמן שהותם, לטובת ראש־העיר־בפועל...[3]

בקיצור, ממש אידיליה... הציפיה לרווחים ולגביית החובות היתה חזקה עד כדי כך, שאבות העיר לא חשכו בתיאור ורוד של היחסים ששררו ביניהם ובין היהודים והתעלמו לגמרי מהכרזותיהם הקודמות שהיו בניגוד גמור לדבריהם בפנייתם זו.

פניית העיר ריגה לא הביאה כל תוצאות; כן לא הצליחו אצילי רוסיה הקטנה בבקשתם שנזכרה לעיל, אבל כנראה שבחוגי האדמיניסטרציה העליונה התגבשה, בהסכמת הקיסרית, הדעה שיש לפתוח בדרך כלשהי את השערים לכניסת היהודים, כדי שיתרמו את חלקם בפיתוח המסחר של המדינה.

בהתחשב עם הנסיבות לא מצאו עוז לשנות את הקו בצורה חד־משמעית, אלא התירו את רצועת האיסורים על ידי הוראות לשלטונות המקומיים, מבלי לקבוע קו ישר וברור. בליפלאנד נעשה הדבר בצורה מיוחדת במינה שאמנם הביאה לידי שובם של יהודים, שמספר ידוע מהם גם נשאר במקום, אלא שבמשך עשרות בשנים היו בבחינת תלויים ועומדים באין כל אפשרות להשען על בסיס חוקי, ולא פעם הועמדו בספק גם זכויותיהם המינימאליות ביותר.

---

3. א. בוכהולץ, עמ' 55, 56.

ג. סוחרי „רוסיה החדשה" בריגה

בשנת 1763 הוקם ה„משרד לאפוטרופסות על זרים" שהוטל עליו ליישב בדרום רוסיה את השטחים שסופחו — רוסיה־החדשה — על־ידי זרים שיסייעו לפתח שם את המסחר, המלאכות והחקלאות.

באפריל 1764 קיבל שר־הפלך של ליפלאנד, בראון, מכתב מהקיסרית בו היא מודיעה לו בעוד־מועד שיקבל ממשרד ה„אפוטרופסות" אילו הוראות ביחד עם דברי המלצה המתייחסים למספר סוחרים מרוסיה החדשה. לסוחרים אלה יש לתת את האפשרות לגור בריגה ולעסוק במסחר, כפי שזה ניתן לסוחרים אחרים הבאים ממקומות שונים ברוסיה. כמו כן יש להעניק דרכונים וליווי לפקידיהם ועובדיהם של סוחרים אלה בשביל מעבר חפשי לרוסיה־החדשה, בלי להפלות בעניני דת וכדומה. כן יגיעו כמה אנשים ממיטוי (בירת קורלאנד, שעדיין היתה דוכסות, תחת חסותה של פולין) בדרך לפטרבורג. יש לתת להם דרכונים מבלי להזכיר את לאומיותם, ואין לחקור בנוגע לדתם. בידי אנשים אלה יהיה מכתב מסוחר, הנמצא בפטרבורג, בשם לוין וולף. מכתב זה ישמש להם לאות זהוי... בכתב ידה הוסיפה הקיסרית: „אם לא תבינו את המכתב, הרי לא יהיה זה באשמתי; את המכתב כתב יושב־ראש משרד האפוטרופסות. תשמרו על כל זה בסודיות".

במכתב זה, האפוף סודיות, אין שום זכר לכך, שעניין זה נוגע גם ליהודים.

על סמך מכתב זה נשלח שליח מיוחד למיופה־כח של הממשלה הרוסית במיטוי, והוא חזר משם עם שבעה יהודים: הרב ישראל חיים ועוזרו נתן אברהם, מבירז'. יתרם היו ממיטוי: הסוחרים דוד לוי (במברג), מוזס אהרן וישראל לזר, המוהל לזר ישראל והפועל יעקב מרקוס. כולם נשלחו עם ליווי לפטרבורג.

ההוראה של „משרד האפוטרופסות", שהוזכרה במכתבה של הקיסרית, הגיעה לשר הפלך ביוני 1764. המשרד מודיע שהממשלה החליטה ליישב את רוסיה־החדשה על־ידי זרים, והתפקיד של העברתם הוטל על שלושה סוחרים: דוד לוי במברג, מוזס אהרן ובר בנימין, שחויבו לבוא יחד עם המשרתים שלהם לריגה. יש לתת להם עזרה מלאה בהעברת הזרים בדרך לדרום רוסיה. העניין מרוכז בידי לוין וולף (הנזכר במכתב של הקיסרית) והוא רשאי למנות אנשים אחרים במקום שלושת הנזכרים. היות ולכל

הזרים הרשות לסחור בכל ערי רוסיה — לכן ניתנת גם לשלושת הסוחרים הנזכרים הרשות לעסוק במסחר כמו לכל הנתינים הרוסיים.[4]

גם בהוראה זו אין זכר ללאומיות הסוחרים ויש להוסיף שבאופן רשמי פורסם רק בשנת 1769 חוק, האומר בפירוש שליהודים מותר להתיישב בפלך רוסיה החדשה.

מתוך שמות הסוחרים אנו למדים, כי שניים מהם, דוד לוי במברג ומוזס אהרן, היו בין שבעת היהודים שבאו ממיטוי. מאוחר יותר נמצאים בריגה גם כמה מיתר שבעת האנשים שהגיעו ממיטוי.

מתוך שלושת הסוחרים ידוע דוד במברג, כאחד שהיה בשעתו ספק של הצבא הרוסי, וקיבל ממפקדת הצבא הרוסי תעודות־מעבר והמלצה, שלפיהן מילא „שרותים מיוחדים עבור הקיסרית". הודות לזכויות וקשרים אלה הוזמן, כפי הנראה, יחד עם אלה שנקראו לפטרבורג להתיעצות בקשר עם העברת יהודים לרוסיה־החדשה דרך ריגה.[5]

אין ספק שמאחורי כל הפעולה הזו, המאורגנת בסודיות כה רבה, עמד לוין וולף, ספק הממשלה, שישב בפטרבורג. יש להניח, שעד שהדבר זכה בתמיכת הקיסרית, היו כל מיני שלבי ביניים, שבהם היו מעורבים אנשים רמי מעלה; אולם פרטים נוספים אינם ידועים.[6]

ומאז החלו להגיע לריגה יהודים באמתלת „מעבר" לרוסיה־החדשה. הם נסעו הנה ושוב דרך הגבול ורוב הזמן בילו בריגה, אף כי בהתאם להוראות חייבים היו להתארגן במקום על מנת לעבור לרוסיה החדשה. הן מועצת העיר והן שר הפלך לא ראו תנועה זו בעין יפה, ולא עוד אלא ששר הפלך סירב, כעבור זמן־מה, לתת את הדרכונים הדרושים, אם כי הסכים לקבל בקשה של היהודים, בקשר לזכות ישיבתם בריגה, והעבירה למשרד ה„אפוטרופסות", עם בקשת הוראות מצידו גם בדבר המקום בו יכולים היהודים להשתהות בריגה, כי באשר לזכות הישיבה בעיר גופא — קמה התנגדות מצד מועצת העיר.[7]

ביולי 1764 שהתה הקיסרית ימים מספר בריגה, ויש להניח שבהזדמנות זו הוברר לשר הפלך שבכוונת הקיסרית לתת ליהודים את האפשרות להימצא בעיר — מבלי שתפורסם פקודה מיוחדת כלשהי המבטלת את

---

4. א. בוכהולץ, עמ' 57, 58, 59.
5. ווסחוד, 1885, 2, עמ' 96, 97.
6. פרז'יטויה, 2, עמ' 191.
7. א. בוכהולץ, עמ' 60.

הגירוש משנת 1743. הנחה זו מבוססת על התשובה שקיבלו היהודים לפנייתם שהועברה על־ידי שר הפלך.

כבר באבגוסט אותה שנה נמסר במועצת העיר שנתקבלה תשובה לבקשת היהודים, בה נאמר שהקיסרית „מניחה ששר הפלך יודע" את כוונותיה ומידת החשיבות שהיא מייחסת לשאלת היהודים ולכן יש להימנע משימת מכשולים על דרכה להגשמת כוונותיה. אין להפריע לאנשים שעליהם הוטל ארגון המשלוחים לרוסיה החדשה והנהנים מזכות השתהות, ויש להרשות להם לשלוח אנשים לכל מקום שימצאו לנכון, לשם סידור וארגון העברתם. לאלה המגיעים לריגה יש להרשות השתהות של ששה שבועות, כדי שיוכלו להתארגן להמשך מסעם, אך עליהם להתגורר בפרבר ולא בעיר גופא.

פירוש זה לא השאיר מקום לספקות, וכך התחילה כניסת היהודים לריגה. לפי כל הסימנים לא שימשה ריגה תחנה להעברתם של „משלוחי זרים" ליישוב רוסיה־החדשה. האם היתה כאן הפעם כוונה מיוחדת, או שמא היתה קיימת באמת התכנית לארגן העברת יהודים זרים דרך ריגה לרוסיה־החדשה?

מכל התמורות שחלו לאחר־מכן בשאלת־היהודים, כמו מתן הוראות בשנת 1764 על הענקת דרכונים, היפים לתנועה עד ריגה או סמולנסק, ליהודים מיוצאי פולין ומקומות אחרים, הרוצים להתיישב ברוסיה החדשה,[8] פרסום חוק על זכות ישיבת יהודים ברוסיה־החדשה בשנת 1769, היחס החיובי ליהודים בשנת 1772 בזמן סיפוח רוסיה הלבנה, דהיינו: אחרי חלוקתה הראשונה של פולין, כפי שמוכיחה ההכרזה שפורסמה בקשר למאורע זה בשם הקיסרית... („הקהילות היהודיות יהנו מכל הזכויות שנהנו מהן בנידון הדת והקנין עד כאן, כי אהבת הבריות של הוד מלכותה אוסר עליה להוציא אותם מן החסד הניתן לכל התושבים...")[9] — מכל זה מסתבר שבשנת 1764 קיימת היתה הכוונה הכנה לארגן העברת יהודים דרך ריגה לדרום המדינה, ולקרוע אגב־כך גם פתח לכניסתם של סוחרים יהודיים לליפלאנד.

עובדה היא, כי המשימה למשוך מתיישבים יהודיים לאיזורי רוסיה־החדשה לא הצליחה משום־מה, שהרי גם אחרי הרחבת האיזור על־ידי

---

8. Регесты и надписи III, № 2113.

9. ש. דובנוב, ז', עמ' 140.

סיפוח חבל קרים והסביבה, שבהם יושבים היו יהודים כבר קודם־לכן, היה מספר היהודים בתחילת המאה ה־19 למטה מ־2000 נפש (Евр. Энц. XI, 765), ולא עוד אלא שגם ה„מארגנים" לא עמדו על הגובה במילוי תפקידם והם ניצלו את מעמדם לתפיסת עמדות בריגה עצמה.

על כל פנים שימש ארגון המשלוחים אמתלא לכניסתם של יהודים ולתפיסת ניהול עסקי־המסחר על ידיהם. העיריה אמנם לא תיארה לעצמה צורה כזו של החזרת יהודים, שכמה מהם נהנו מזכויות יתר. אבל במידה שהדבר נוגע להכנסותיהם של אזרחי העיר, הרי שגם אלה באו על סיפוקם הודות להתחדשות קשרי המסחר עם ליטא ועם פולין.

למרות הציפיה הממושכת להחזרתם, לא חל שום שינוי מהותי ביחסם של הבירגרים ליהודים. מיד עם הופעתם של אלה הוחל בטיכוס עצות ל„החזקתם במסגרת"!

לשם פיקוח על הכניסה והיציאה ושמירה על עקרון ההשתהות במקום לא למעלה משש שבועות, הוסכם בין העיריה ושר הפלך, על חובת הרישום בבית העיריה של כל יוצא ונכנס, ומאידך לא יתן שר־הפלך דרכון אלא אם כן ייעשה הדבר על סמך תעודה מתאימה מטעם העיריה.[10]

ובעבור שיהא הפיקוח מתנהל ביתר יעילות, החליטה העיר לחדש את ההסדר הקודם, דהיינו: להקים מחדש את מוסד ה„הרברגה" כמקום־מגורים יחיד עבור כל היהודים בריגה.

ד. ה„הרברגה" שוב במקומה

בחודש דצמבר 1764 ניתנה, לתקופה של 50 שנה, הזכות לאזרח העיר, יוהן בנקן, להחזקת בית־מחסה חדש. הפעם בפרבר, בקרבת „יוהניספורטה". ה„הרברגה" הכילה מספר בתים אשר ניבנו למטרה זו כבר קודם לכן.[11] ב־14 לינואר 1765 התכנסה מועצת־העיר לישיבה, שבה אושרו המחירים, אשר נקבעו, אגב, תוך שיתוף עם „שלושת הסוחרים מרוסיה־החדשה", ומיד פורסמה הודעה לכל אזרחי העיר לבל יאכסנו יהודים בבתים פרטיים, וכל היהודים, כולל „הסוחרים מרוסיה־החדשה", והבאים זמנית לרגל עסקיהם, נצטוו לעבור תוך 8 ימים ל„הרברגה".

על תלונה שהוגשה לשר־הפלך על־ידי סוחרים זרים, שהגיעו כאילו מגרמניה, על סידורים בלתי נוחים ב„הרברגה" — משיבה העיריה שלתלונה

10. א. בוכהולץ, עמ' 62.
11. פרז'יטויה, 2, עמ' 193.

זו אין כל יסוד: ב„הרברגה" הרבה מקום ריק והחדרים גדולים וטובים. כוונת התלונה היא ברורה: היהודים לא רוצים לגור בה — רוצים הם להסתתר בבתים פרטיים, כדי שיוכלו ביתר שאת לבצע עיקוף החוק, מעשי רמאות, וכדומה...[12]

מצבם המיוחד של שלושת „היהודים מרוסיה החדשה": דוד במברג, מוזס אהרן ולוין וולף, צויין בזה, שכבר בינואר 1765 ניתנה להם, על־ידי שר־הפלך, הרשות לגור יחד עם „בני ביתם" מחוץ ל„הרברגה". כעבור זמן מה העביר שר־הפלך לעיריה רשימת שמות של שלושת הסוחרים עם בני ביתם, דהיינו: בני משפחה, עוזרים, פקידים ומשרתים, הנהנים מזכות מיוחדת זו — בסך־הכל 36 איש.

קבוצה זו של יהודים, בסך־הכל 36 איש, ומספר משפחות שהצטרפו אליהם, יצרו את הגרעין של „יהודי־חסות" (SchutzJudengemeinde), כלומר: בעלי זכויות מיוחדות, להבדיל מהיהודים ה„זרים", שבאו לעיר לתקופה קצרה בלבד.[13] אותו זמן חזר שר־הפלך והודיע שעל איכסון יהודים מחוץ להרברגה יוטל קנס בסך 100 רובל.

מן הראוי לציין, שנשארו רק שלושה סוחרים מ„רוסיה החדשה", אך במקום בר בנימין בא „המארגן הראשי" של העברת יהודים: לוין וולף.

מיד לאחר שנסתדרו החלו „יהודי־החסות" לדאוג לסידור בית־כנסת במקום. בעל ה„הרברגה", בנקן, בא לעזרתם: דבר זה מסתבר מהבקשה שהוגשה על ידיו לעיריה, בה הוא מוסר שארבעה יהודים — אהרן נח, אהרן הירש, רפאל וולף ופיסק ביקשו ממנו לסדר ב„הרברגה" בית־תפילה. היות ונמצא אצלו מקום פנוי — בנין שקיים היה בו קודם־לכן בית־תפילה של קתולים — הריהו מוכן להכשירו כדי שישמש בית־תפילה ליהודים. העיריה נתנה את הסכמתה, ואחרי סידורים בבנין, לפי הוראות היהודים הנזכרים, העבירו לשם ספר תורה ועוד.[14]

באותו זמן עצמו הוחל בפעולות של לחץ על „אלמנטים בלתי רצויים", כלומר על היהודים, שלא נימנו על הסוחרים מרוסיה־החדשה וגם לא יכלו להוכיח שהם מייבאים או מייצאים מיני פרקמטיה שיש בהם כדי פיתוח יחסי המסחר עם פולין.[15]

---

12. א. בוכהולץ, עמ' 63.
13. פרז'יטויה, 2, עמ' 196.
14. פרז'יטויה, 2, עמ' 197.
15. א. בוכהולץ, עמ' 64.

ה. התקנות של עירית ריגה משנת 1766

תוצאה חשובה לגבי מצבם של היהודים בריגה היתה לפנייתו של בר בנימין, המכונה „סוכן סוחרי רוסיה־הלבנה", לקיסרית, בספטמבר 1765.

עוד קודם לכן, במרץ 1765, קיבל בנימין בר זה רשיון מהקיסרית, בדומה לסוחרים אחרים מקורלאנד, ליטא ופולין, לשילוח מיני מרכולת פולניים על רפסודות לריגה — וזאת ללא חובת תשלום מכס[16], להוציא מכלל זה כל מצרכי רוכלות (Kramwaren), האסורים בייבוא לריגה, שכן עלולים הללו להתחרות בתוצרת המקומית.[17]

בהסתמכו על הרשיון הזה, פנה בר לקיסרית וביקש שיחרור גם מיתר ההגבלות הקיימות בריגה, דהיינו:

א. מתשלום „גלייט" לראש־העיר — 2 טלרים, ו־1 טלר לשמש שלו.
ב. מאיסור ההשתהות לפרק־זמן העולה על 6 שבועות.
ג. מהזדקקות לעיריה בענייני דרכון וכדומה.
ד. מההכרח לגור דווקא ב„הרברגה" (בר ביקש היתר לעצמו להחזיק „הרברגה" לצרכי היהודים, עם פונדק בתוכו).
ה. ביטול האיסור על ייבוא מצרכי רוכלות ועל המסחר בבגדים ישנים ושאר דברים משומשים.

הקיסרית העבירה את בקשת בר לשר־הפלך עם הוראות לחקור באיזו מידה רשאית העיריה להגביל זכויותיהם של סוחרים המביאים תועלת למדינה, וכיצד חושב שר־הפלך להסדיר כהלכה את קשרי המסחר עם פולין.

שר־הפלך, מצדו, הפנה את העניין לעיריה וביקש הסברים וחוות־דעת על הפנייה של בר.

ב־22 לנובמבר העבירה העיריה את תשובתה לשר־הפלך, כדלקמן: ...גביית ה„גלייט" היא זכות קדומה של העיר. אמנם היה בדעתה לחדש את גביית התשלום, ורק לפי עצתו של שר־הפלך עוכבה הגבייה עד קבלת האישור המתאים לכך מגבוה. אגב, הסכים בר, בשם היהודים, שהתשלום יוכנס במישרין למועצה, שכן מעדיף הוא ריכוז כל ההתחייבויות במקום אחד על פיזורם על־פני מוסדות רבים. באשר להגבלת זכות ההשתהות — הרי נעשה הדבר על סמך הוראות הקיסרית (ראה עמ' 95), שקבעה כך רק כדי לאפשר ליהודים את התארגנותם לשם יציאה

16. א. בוכהולץ, עמ' 65.
17. א. בוכהולץ, פרסום העיריה מיום 25 באפריל, עמ' 119.

לרוסיה־החדשה. במידה שזה ידוע לעיריה לא יצאה מכאן שום שיירה, ומטעם זה יש לראות את הבקשה למען הארכת מועד ההשתהות רק חתירה מסווית להשגת ישיבת־קבע — דבר שיביא נזק רב למסחר ולמלאכה של התושבים המקומיים...

...חובת הדרכון עשוייה להיות לתועלת רבה, אם כי למעשה אין עדיין הכרח לקיימה...

...ייסוד ה„הרברגה" גם הוא מזכויותיה של העיר: יש בו במוסד זה כדי להבטיח פיקוח יעיל על הזרים וכדומה... ובלתי אפשרי, איפוא, שתהיה זו נתונה לרשותם של היהודים עצמם...

...הרשאת ייבוא וייצוא של מצרכי רוכלות תהא נוגדת את הוראותיה של הקיסרית מחודש מרץ 1765 (ברשיון לבר), ואילו המסחר בבגדים המשומשים נאסר בשעתו על־ידי שר־הפלך עצמו...

דעתו של שר־הפלך שהעביר את תשובת העיר היתה, כנראה, זהה עם התשובה הזו.

ב־9 לינואר 1766 נתנה הקיסרית את תשובתה: את בקשתו של בר יש לדחות, מכיון שהעיריה הצדיקה את עצמה בכל הסעיפים, פרט לתשלום „גלייט" שאינו חוקי ולכן יש להפסיקו.

מכתב זה של הקיסרית שימש יסוד לתקנות על הזכויות הכרוכות בישיבת היהודים בריגה. העיריה עיבדה תקנות מפורטות של 14 סעיפים שפורסמו ב־8 לפברואר 1766, ושקבעו לשנים רבות את הסדר בואם, שהותם, תעסוקתם ומקום מגוריהם של היהודים.

השינוי היסודי שחל במצבם החוקי של היהודים מתבטא בכך, שבמקום להיות נסבלים ותלויים בחסדה של העיריה, היתה להם מעתה הזכות החוקית, שאושרה על־ידי הקיסרית,[18] לבוא לריגה לצרכי מסחר. שלושת „הסוחרים מרוסיה־החדשה", משפחותיהם ועוזריהם, בסך־הכל 36 איש, נהנו מהיתר מיוחד של התגוררות מחוץ לתחום ה„הרברגה", וזמן־שהותם בעיר לא היה מוגבל — בניגוד לכל יתר היהודים שרשאים היו להשתהות במקום תקופה של 6 שבועות בלבד. הללו חייבים היו להירשם בעיריה, מיד עם בואם, ולקבל תעודות־השתהות. מותר היה להם לגור אך ורק ב„הרברגה". לטובת פיתוח המסחר עם פולין יכולים היו להביא לריגה,

---

18. פקודה מפורשת כזו לא נתפרסמה אבל מהשתלשלות העניינים היה ברור שזה נעשה בהסכמתה המלאה.

חפשי ממכס: תבואה, זרעים, פשתן, דבש, דונג, עורות וכל מיני עצים. את הסחורה רשאים היו למכור אך ורק לאזרחים מקומיים. אסור היה להם לייצר או למכור כל מצרך המיוצר על־ידי בעלי־מלאכה מקומיים. אסור להם להביא ולסחור בסחורות המיועדות לרוכלות אפילו בזמן ירידים, וכן הדין לגבי חפצים משומשים. מותר להם להוציא מצרכי רוכלות, אלא שמצרכים אלה יימסרו לידיהם ממש בשעת עזיבתם את העיר.

בעת ובעונה אחת עם תקנות אלה, פורסמו גם הוראות מתאימות לבעל ה„הרברגה". עליו הוטלה, בעצם, אחריות הפיקוח על היהודים, ששמותיהם צויינו ברשימה מיוחדת, וכן עליו להקפיד שיקיימו הללו את התקנות המוצהרות לגביהם.[19]

כל זה בנוגע לעיר ריגה. ביתר ערי ליפלאנד פורסמה פקודה מטעם לשכת שר־הפלך כבר ב־31 לדצמבר 1764, האוסרת על העסקת יהודים בעבודות כל שהן, כולל בישול יין־שרף. ב־23 לינואר 1766 פורסמה פקודה נוספת ברוח האיסור הקודם, בתוספת סעיף המורה מפורשות על גירוש כל יהודי שיימצא במקום — וזאת תוך ארבעה שבועות.

ו. „יהודי החסות"

עברו חמש־עשרה שנה מאז נכנסו לריגה שלושת „היהודים מרוסיה החדשה". הודות לזכויותיהם המיוחדות — שהות בלתי מוגבלת והרשות לגור מחוץ ל„הרברגה" — דבק בהם השם „יהודי־חסות" (SchutzJuden), כפי שהזכרנו לעיל (עמ' 97). במשך כל השנים הללו, עד שנת 1780, לא עורער מעמדם. אפילו בשנת 1770, כאשר הורחקו לשנה שלמה כל היהודים מריגה, מפחד העברת מגיפת הדבר, שפשטה בפודוליה, לא נגעו לרעה ביהודי־החסות הנזכרים.

לא ידוע משום מה עלה פתאום על דעתו של שר־הפלך, בראון, לעיין מחדש בזכויותיהם, והרי מאז שניתנו בנוגע אליהם ההוראות הראשונות, בשנת 1764, לא הגיעו שום הוראות נוספות.

הואיל ו„הסוחרים מרוסיה־החדשה" לא עסקו כלל בתפקידם — דהיינו: בהעברת מתיישבים לדרום רוסיה — הגיש שר־הפלך הריגאי שאילתה לשר־הפלך ברוסיה־החדשה בנוגע לשלושת הסוחרים: לוין וולף, דוד במברג ומוזס אהרן, וכן בנוגע לכל האחרים שהצטרפו אליהם והנמנים

19. א. בוכהולץ, נספחים 8 ו־9, עמ' 124—128.

עם סוחרי רוסיה־החדשה. שר־הפלך האחרון נתבקש לוודא אם יש צורך בסוחרים הללו בתחום אשר בסמכותו, שכן בריגה הם מיותרים לגמרי: אין קופת־הממשלה מפיקה מהם כל תועלת שהיא. התשובה לא איחרה לבוא: אלמנטים אלה אינם שייכים כלל למעמד של סוחרי רוסיה־החדשה וגם אין במקום כל צורך בהם. על כך הוסיפה גם העיריה מצדה שמן למדורה — לאמור: אנשים אלה, כמאה במספרם — לא זו בלבד שאינם ממלאים תפקיד, אלא שגם אינם משלמים מסים, בהיות מצבם החמרי גרוע ביותר: הם עמוסים חובות ונאלצים לפרקים לשלוח ידם בעסקים בלתי הוגנים, ומטעמים אלה שוב אין להרשות להם עשייה נוספת בעיר.

על סמך זה המציא שר־הפלך לעיריה רשימה של 11 איש, יחד עם משפחותיהם, בסך־הכל 43 איש, שיש לגרשם אל מעבר לגבול.

מעניין שבתוך הרשימה לא נכללו משפחות שלושת הסוחרים הנודעים. צויין שבנוגע לגורלם נשלחה שאלה לסנט.[20]

תשובת הסנט לא הגיעה ושאלת ההשתהות שוב לא התעוררה. בינתיים חלו בתוך הציבור היהודי התפתחויות, שהביאו לתוצאות בלתי צפויות, דהיינו — ארגון של קהילה הקשורה, כפי שנראה להלן, עם בית־הכנסת ב„הרברגה". הקהילה לא קיבלה אמנם אישור ממשלתי, אך העיריה היא שהקימה אותה למעשה, ולכן היה לה ערך רב בחיי העדה היהודית בריגה.

ז. סכסוכים סביב בית־הכנסת וארגון העדה היהודית בריגה

כמה שלא ייראה מוזר הדבר, הנה עובדה היא שדווקא הסכסוכים שרווחים היו בין היהודים לבין עצמם, ושלפעמים היו מלווים תופעות שלא הוסיפו כלל וכלל כבוד לציבור היהודי ומנהיגיו, הם הם שגרמו סוף־סוף להקמת קהילה יהודית בעיר.

רקע לסכסוכים שימשו היחסים הבלתי־תקינים אשר שררו בין „יהודי־חסות" ובין אחיהם ה„ארעיים", דהיינו היהודים ששהו במקום לרגל עסקיהם. אין זה מן הנמנע כלל, שהסכסוכים באו גם כתוצאה מן הפילוג שהתהווה בימים ההם ביהדות מזרח אירופה — חסידים ומתנגדים (החל משנת 1772). החסידות כבר היתה נפוצה במדינות ליטא ורוסיה הלבנה, ומשם היו באים רוב הסוחרים הזמניים לריגה, שמנהגיהם לא תאמו את אלה של יהודי המקום. רוב הסכסוכים היו קשורים בצורה זו או

20. א. בוכהולץ, עמ' 69—71.

אחרת עם בית־הכנסת שבהכרח שימש מקום משותף יחיד לכל היהודים למיניהם: הזרים והמקומיים, ה„מיוחסים" והבלתי מיוחסים.

כפי שכבר הוזכר (ראה עמ' 97) הוקם בית־הכנסת בתוך ה„הרברגה" לפי בקשת אילו יהודים. היות ועם המארגנים לא נמנו ראשי „יהודי־החסות" (דוד במברג ומוזס אהרן), לא השלימו אלה האחרונים עם סידורי בית־הכנסת ב„הרברגה" וסידרו להם בית־כנסת משלהם, בבית פרטי, בפרבר בו היתה להם, כאמור, הרשות לגור.

הדבר הביא להתחרות בין שני בתי־הכנסת. בעיריה נתקבלו תלונות מאת בעל ה„הרברגה" בנוגע ל„אי־החוקיות" אשר בקיומו של בית־הכנסת ה„מתחרה" וכדומה.[21]

השאלה בדבר מיקומו של בית־הכנסת — האם בתוך ה„הרברגה" או מחוצה לה — היא ששימשה גורם ראשון ועיקרי להתגלעות הסכסוך הגדול. שר־הפלך פסק לטובת ה„הרברגה". יש לשער שבמתן החלטה זו נלקחה בחשבון גם העובדה שמוסד שמקומו בתוך תחום ה„הרברגה", הגדורה „פליסדים", לא יהא מצריך פתיחתם של שערי הפרבר בשעות בלתי מתאימות לכך, ומה גם שישמש תריס בפני התפתחותם של אילו עסקים בלתי־רצויים, שמעבר לגדר הפרבר יותר קשה להימנע מהם.[22] על יסוד החלטת שר־הפלך הסכים בעל ה„הרברגה" להרחיב את בית־הכנסת (גם אחרי ההרחבה הכיל בסך־הכל 30 איש) ואז נחתם סוף־סוף חוזה בין בעל ה„הרברגה" והיהודים (ב־26 לספטמבר 1767) על חכירת בית־הכנסת.

אגב, חוזה זה הוא המסמך הרשמי הראשון שנחתם בשם העדה היהודית בריגה. עליו חתמו: מוזס אהרן, דוד לוי במברג, יעקב וולף, אהרן הירש ואחרים. אחד מסעיפי החוזה קבע שהיהודים שבעי רצון מהסידורים של הבית ומתחייבים לא לגרום לסכסוכים חדשים בענייני בית־הכנסת.

באותו זמן בקירוב אורגנה בריגה גם חברה־קדישא. כפי שנרשם בפנקס של החברה התקיימה בשנת 1765 האסיפה הראשונה, ובה הוחלט על ארגון החברה ברוח התקנות המקובלות בקהילות ישראל.[23]

בית־הכנסת וחברה־קדישא היו במשך עשרות בשנים המוסדות היחידים שסביבם רוכזו החיים היהודיים בעיר.

בפרוטוקול של המועצה ובית־הדין העירוני אנו מוצאים בפעם

---

21. פרז'יטויה, 2, עמ' 197.
22. א. בוכהולץ, עמ' 72.
23. פרז'יטויה, 2, עמ' 199.

הראשונה פרטים על אחד אהרן הירש — והוא „בא־כוח" או „ממונה" על־יד ה„סינגוגה". הוא ביקש רשיון לסחור בספרי־קודש. בקשתו נדחתה באמתלא שרק ליהודים העושים זמנית במקום לצרכי עסקיהם מותר הדבר, ולא לקבועים שבהם...

כמו כן אנו נתקלים בתוארים: „ממונה על בית־הכנסת" או „זקן היהודים המקומיים", ונזכרים גם התפקידים של רב, שוחט וקברן.

סכסוך חדש פרץ בין דוד לוי במברג, המיוחס ביותר בין „יהודי־החסות", ובין ה„ממונה על בית־הכנסת" — הוא אהרן הירש הנזכר לעיל. במברג רצה להעמיד בראש בית־הכנסת איש אחר בשם רפאל וולף מדנציג. במברג זה לא חסך השמצות על חשבון ה„ממונה" הבלתי רצוי לו והאשימו בעיקשות, באהבת מדנים, בנטייה להשתלטות על בית־הכנסת וכדומה וגם באי־התאמה לתפקידו בגלל להיטותו למשחקי קלפים וכיוצא בזה.

אהרן הירש, שנתמך על־ידי הזרים, סוחרים מפולין, הוכיח, מצידו, שבמשך 6 שנים מילא בכבוד את תפקידו לשביעות רצון הכל, ללא אפליה כל־שהיא בין יהודי מקומי לזר וכדומה.

היה זה מחובתה של מועצת העיריה לברר את הסכסוך וליישבו. אבל זו לא רצתה לנקוט עמדה חד־צדדית, והחליטה לטובת כהונתם בבית־הכנסת של שני „ממונים": אהרן הירש ורפאל וולף.

ייתכן שסכסוך זה הוא שעורר את במברג לעשות מעשה, שהוא מן המבישים ביותר בתולדות יהדות ריגה. הוא הגיש בשנת 1771 לשר־הפלך תזכיר, בו הוא מפנה את תשומת לבו, שבניגוד לחוק משנת 1766, נמצאים בעיר יהודים במספר רב, העוסקים במסחר „לרעת היהודים המקומיים". לתזכיר צורפה רשימה של „יהודי־חסות", ביחד עם שמות של האנשים הדרושים לעדה לתפקידי־דת, ובמברג ביקש לאסור על כל האחרים ישיבת קבע בעיר!

כתוצאה מתזכיר זה פנה שר־הפלך למועצת העיר בדרישה להחמרת היחס ליהודים בהתאם לחוקים הקיימים.[24]

החלטת הפשרה של העיריה בנוגע לשני ה„ממונים" לא הביאה להרגעת הרוחות. במברג המשיך לחתור תחת מעמדו של אהרן הירש ובשנת 1780 הוכנס הירש, ביחד עם שני בניו ומורה יהודי שנמצא היה בביתו, לרשימת היהודים הטעונים גירוש.

---

24. א. בוכהולץ, עמ' 74.

בשנת 1783 פרץ סכסוך חדש בקשר עם משרות ה„ממונים" על בית־הכנסת. דוד לוי במברג כבר לא היה בחיים[25] ובאי־כוח ה„עדה" המקומית של „יהודי־החסות" (Hiesige privilligierte Schutzjudengemeinde) שמואל סלומון ויעקב וולף היו אותו זמן ה„ממונים" על בית־הכנסת. נגדם הוגשה לשר־הפלך תלונה על־ידי הסוחרים המגיעים מפולין ואחרים. הסוחרים התאוננו על שממונים אלה אינם יודעים למלא את תפקידם, פותחים מאוחר מדי את בית־הכנסת, עושים עסקים בלתי כשרים עם האתרוג ואינם נותנים לאחרים לגשת ל„עמוד" — דברים המעוררים שערוריות וקטטות בבית־הכנסת, ועל־כן יש להחליפם באחרים שידעו למלא את תפקידם ביתר הצלחה.

ד"ר י. יפה, המתאר את פרטי־הפרטים של הסכסוכים, שנמשכו במשך שנים בין יהודי ריגה הקשורים עם ה„משרות" בבית־הכנסת, אומר: „בדורנו מחלוקת מעין זו נראית מוזרה ובלתי־מובנה. אנו קוראים עליה כעל דבר יוצא־דופן ולפעמים יש רגש של בושה, כאשר רואים באיזה דברים של מה בכך היו אבות אבותינו מייגעים את המוסדות העליונים של העיר והפלך. ומצד שני אי אפשר שלא להתפלא על מידת הסבלנות שאותה גילו שלטונות העיר לצרכי התמצאות בעניינים הזרים להם לחלוטין".[26]

על בית־המשפט העירוני נמאסו, כנראה, סוף־סוף כל הסכסוכים האלה, ובמקום להכנס בעבי הקורה של ענייני בית־הכנסת ולפשר בין היהודים המקומיים והזרים, החליט ליצור את התפקיד של „זקן העדה היהודית" במקום שני הממונים — וזאת לפי הדוגמה של עדות יהודיות במקומות אחרים — ולהעניק ל„זקן העדה" את הסמכות הדרושה כדי לשים קץ לסכסוכים היהודיים הפנימיים.

ההחלטה בנידון זה נמסרה ליהודים ב־31 לאוקטובר 1783.

בית־הדין העירוני הביע במעמד זה את התקווה שאחדות שיסודה בקרבת־אחים ודת, תהא שוררת בבאות במחנה היהודי. כמו כן הוטעם ש„זקן העדה" יהא נבחר מקרב „יהודי־החסות", ושהבוחרים הראשונים

---

25. בתקנות של „זקן העדה" משנת 1783 נזכרת אלמנתו של דוד במברגר (ראה עמ' 106).

26. פרז'יטויה, 2, עמ' 200.

ייקבעו על־ידי בית־הדין העירוני הן מבין היהודים המקומיים והן מתוך הזרים, ושבחירת המועמד תהא טעונה אישורו של בית־הדין.

זקן־העדה הנבחר הראשון היה סוחר באבנים טובות, שלמה פיסק, שאושר ביום ה־20 לנובמבר של שנת 1783 על־ידי בית־הדין העירוני. בו ביום פורסמו גם תקנות מפורטות לפיהן על „זקן העדה" לנהוג.[27]

ח. בחירת זקן העדה ותקנות־נוהג עבורו

התקנות עובדו, בלי ספק, בהשתתפות היהודים, וכדאי להביאן בכאן, הואיל ויש בהן ללמד על הבעיות ששימשו עד כה סלע־מחלוקת בין־עדתי:

1. על זקן העדה, דהיינו: ראש עדת המשתייכים לבית־הכנסת המקומי, להיבחר מקרב „יהודי־החסות" המקומיים על־ידי בוחרים שייקבעו למטרה זו על־ידי בית־הדין העירוני הן מתוך יהודי־החסות והן מתוך היהודים ה„זרים".
2. הבחירות תהיינה מתקיימות כל שנה בחודש מאי. מותר לו לזקן־העדה הקודם להיבחר גם לשנה נוספת.
3. זקן־העדה יהא מקפיד על כך שהמנהגים העדתיים יקויימו כהלכה, באופן שהיהודים הבאים מבחוץ יוכלו לערוך תפילותיהם כראוי.
4. זקן־העדה, יחד עם שני יהודים מתאימים אחרים, יברר כל מקרה של סכסוך קל בין יהודים. במקרה שלא נחה דעתו של אחד הצדדים מהחלטת זקן־העדה, הרשות בידו, לאחר שיודיע על כך לזקן־העדה, לפנות לבית־הדין העירוני, וזה האחרון יודיע לזקן־העדה את פסקו בעניין הנידון. הוראות בית־הדין העירוני יימסרו ליהודים באמצעות זקן־העדה.
5. בידי זקן־העדה ההשגחה העליונה על בית־הכנסת, וה„ממונה" לא יתן בלי הסכמתו של זה שום הוראות משל עצמו, אלא יוציא לפועל את הוראות זקן־העדה בלי התנגדות.
6. אם אין קופצים לקניית „עליות" וכדומה (צירימוניות), רשאי ה„זקן" לחלקן בין הרצויים לו.
7. זקן־העדה יכול להשעות מתפקידיהם למשך מספר שבועות את אותם מבין שמשי בית־הכנסת שלא מילאו כראוי את המוטל עליהם. הטלת קנסות חמורים, או ביצוע פיטורין מהעבודה ייעשו רק בהסכמת בית־הדין העירוני.

---

27. א. בוכהולץ, עמ' 76.

8. זקן־העדה יקבל בסוף כל חודש את התרומות שאסף ה„ממונה". כמו־כן עליו להיות נוכח בזמן קבלת כספים בעד כיבודים (עליות וכדומה) בימי חגים, ובמקרה שהוא גם חבר של חברה־קדישא — גם בשעת קבלת דמי־קבורה.

9. התשלום בעד שימוש באתרוג לא יעלה על סך של חמישה „פרדינגים". משכיסו דמי הפדיון את שוויו של האתרוג, שוב אין לתבוע עבור השימוש בו כל תשלום. בתום החג יישאר האתרוג ברשותו הבלעדית של זקן־העדה.

10. בחודש מאי של כל שנה ימסור זקן־העדה דין־וחשבון כספי לידי שני יהודים מתוך „יהודי־החסות" ושניים זרים, שייקבעו לכך על־ידי בית־הדין העירוני.

11. קבלת החזן והשמשים תיעשה על־ידי בחירות. הבוחרים הם ארבעה יהודים מקומיים ושלושה זרים, תחת הנהלתו של זקן־העדה. אם הקולות יתחלקו — יכריע הגורל. הבוחרים הנזכרים ייבחרו באסיפות נפרדות של כל צד — ברוב קולות. השוחט צריך להיות בעל תעודה מטעם שני מלומדים, אשר תעיד שהוא ראוי לתפקיד.

12. בימי החגים הגדולים, במקרה שאין ביכולתו של החזן למלא תפקידו בלי עוזר, יינתן לו באותה דרך (כלומר, על־ידי בחירה של שני הצדדים) העוזר הדרוש.

13. זקן־העדה ישגיח על כשרות היין, וההכנסה מן היין תימסר גם להבא לאלמנתו של לוי במברג.

14. זקן־העדה ימליץ על נתינת נדבות ליהודים עניים המגיעים מבחוץ, בתנאי שאינם „מקבצי נדבות זדוניים", אבל עליו להשתדל, שזרים כאלה יחזרו בהקדם כלעומת שבאו.

15. שום רב או חזן לא יופיע לפני העמוד בלי הסכמתו של זקן־העדה.

16. זקן־העדה ישגיח שבית־הכנסת ייפתח לתפילה בבוקר עם פתיחת השער (של הפרבר) ויינעל בערב עם הישמע הצלצול לסגירת השער.

17. זקן־העדה ידאג לכך שכל יהודי הבא מבחוץ יקבל את השרות המתאים בבית־הכנסת בלי תשלום. כמו כן יינתן השרות הדרוש לכל איש ביום אבלות על הוריו וכן לכל גבר, שאשתו קמה מלידה — כל זה בלי תשלום.

18. יחס של כבוד והוקרה מצד אנשי העדה יהיו שכרו של זקן־העדה בעד עבודתו המסורה. נוסף לכך ראוי הוא אחת לחודש ל„עליה" בלי תשלום, עם שרשאי הוא, באם רצונו בכך, לכבד ב„עליה" זו את מישהו מקרב היהודים הזרים.

בית־הדין שומר לעצמו את הזכות לשנות את התקנות האלה וזקן־העדה ויתר האנשים שהתקנות נוגעות להם חייבים להישמע להן ולכבדן.[28]

מתעודה זו אנו נמצאים למדים, כפי שהזכרנו, על ענייני בית־הכנסת, שהיו שנויים במחלוקת בין „יהודי־החסות" והזרים; וכוונת התקנות היתה למנוע השתלטות של צד אחד על משנהו — וכן להכריע במידת־מה לטובת היהודים המקומיים: „יהודי־החסות", וכמו כן לתמוך במקבצי הנדבות שהיו פוקדים את ריגה על אף ההגבלות והאיסורים.

שרותו של „זקן־העדה" והתקנות לניהול בית־הכנסת בכל־זאת לא הביאו לידי הרגעת הרוחות. למרות העדיפות שניתנה ל„יהודי־החסות" לא השביע הסידור החדש דווקא את רצון אלה מביניהם שתפסו עד עכשיו את המקומות הראשונים בעדה. כבר כעבור כמה שבועות פנו רפאל וולף, שמואל סלומון ושני בניו של דוד במברג המנוח להנהלת העיר וביקשו לבטל את בחירתו של שלמה פיסק. בקשתם זו נדחתה. אך הם המשיכו בלחצם: כמה מהמיוחסים איימו, כי לא יוסיפו עוד לבוא לבית־הכנסת ושלהבא יהיו עורכים את תפילותיהם בבית פרטי.

בשנת 1785 חידשו „יהודי־החסות" את דרישתם שבית־הכנסת יועמד לרשותם הבלעדית. טענו שיקבלו על עצמם את תשלום שכר־הדירה בסך 60 טלרים, ושיתנו גישה חפשית, ללא כל תשלום, לכל הזרים הבאים — ובלבד שישוחררו מפיקוח זקן־העדה ויוחזרו לשרותם, כפי שהיה נהוג קודם, שני ה„ממונים".

גם בקשה זו, כנראה, לא נתמלאה. אין פרטים על המשך הסכסוך בקרב היהודים סביב המוסד היחיד שברשותם — בית־הכנסת. ייתכן שבינתיים נתארעו בחיי העדה אירועים יותר חשובים והעמידו בצל את הקטטות והמריבות.

על סמך פקודה שפורסמה בשנת 1785 בנוגע לשינוי סדרי הנהלת הערים ברוסיה, הועמד בראש העיר ריגה מגיסטרט ממונה. על ידו פעלה מועצה נבחרת, שבחרה מקירבה מועצה מצומצמת של ששה איש, תחת

---

28. א. בוכהולץ, נספח מס׳ 11, עמ׳ 129.

הנהלת ראש העיר. תפקידי המועצה צומצמו; וחשיבות מיוחדת בסידור החדש היתה שמורה לפקידות.[29]

כמה תופעות מעידות, שתחילה היה יחסו של המגיסטרט אל היהודים בעל אופי ליבראלי. כך, למשל, קיבלו רפאל וולף עם משפחתו, בסך־הכל 13 איש, רשות לגור בפרבר במקום ב„הרברגה" — למרות התנגדותה של מועצת־העיר לכך. דעתו של המגיסטרט היתה, שתקנות שנת 1766 על איסור המגורים מחוץ ל„הרברגה" מתייחסות רק ליהודים זרים מחוץ־לארץ, אך אינן חלות על יהודי־החסות.

כמו כן ניתנה רשות לכמה מיהודי־החסות, שהיו נטולי משלח־יד קבוע, לעסוק במסחר בחפצים משומשים (Trödhandel).[30]

---

29. סידור זה נשאר בתקפו 10 שנים בלבד ובוטל על־ידי הצאר פאבל בשנת 1796.

30. א. בוכהולץ, עמ' 78, 79.

פרק אחד־עשר

אזרחי שלוק

א. פקודת יקטרינה השניה על הרשמת יהודים בשלוק

בשנת 1785 פורסמה פקודה שנודעה לה השפעה ניכרת על התפתחות יהדות ריגה.

לפי הסכם בין רוסיה והדוכסות הקורלאנדית משנת 1783 הועברה לרוסיה רצועת אדמה הגובלת עם שפת הים הבלטי ובו המקומות שלוק, דאבלן ומיורנהוף.[1] רצועה זו נמצאת במרחק כמה קילומטרים בלבד מריגה.

לשם פיתוח המקום פורסמה בשנת 1785 פקודה מטעם הקיסרית יקטרינה השניה, שלפיה יכולים להתיישב ברצועה זו רוסים ואנשי חוץ־לארץ „בלי הבדל גזע ודת", ולהרשם בתור אזרחים או סוחרים. למתיישבים החדשים ניתנו כל מיני הקלות, כגון שחרור ממסים למשך 3 שנים וכדומה — על מנת לעודד את התיישבותם.

המלים „בלי הבדל גזע ודת" נתכוונו ליהודים־סוחרים מקורלאנד. דבר זה מסתבר מתוך ההוראה, שנשלחה ב־4 לפברואר שנת 1785 לשר־הפלך בראון, בה נאמר שיהודים־סוחרים ממיטוי הגישו בקשה ליועצים הממשלתיים, הגרף וורנצוב והנסיך דולגורוקי, — בעת שהותם של אלה בריגה — להרשות להם להירשם כסוחרים ברוסיה, וזאת תוך התחייבות מצדם שישלמו מס־רכוש כמו כל הסוחרים האחרים. את בקשתם זו יש למלא על־ידי מתן האפשרות לאנשי חוץ־לארץ להירשם כאזרחים או סוחרים בעיירה שלוק „בלי הבדל גזע ודת".[2]

פקודה זו גרמה לכך, שיהודים, שהיו להם קשרי מסחר עם ריגה, נרשמו כסוחרים או כאזרחים בשלוק, וכך אפשר היה על־נקלה להגיע לריגה.

כנראה שצעד זה של הממשלה התפרש על־ידי היהודים כשינוי שחל ביחס ליהודי האיזור, ולכן נעשו על־ידיהם באותה תקופה כמה נסיונות להירשם כאזרחים או כסוחרים בעיר ריגה גופא.

---

1. רצועה זו שימשה לאחר מכן לנוה־קיט בשביל תושבי העיר ריגה.
2. א. בוכהולץ, עמ' 80 ; Регесты и надписи III, № 2325.

נסיון כזה נעשה על־ידי קבוצת יהודים שנמצאו בריגה בניגוד לפקודת גירוש שניתנה ביחס אליהם למועצת העיר כבר בשנת 1780 (ראה עמ' 101). בשנת 1785 חזרו השלטונות על ההוראה בדבר הגירוש. בקשה לרשמם ברשימת משלמי־המסים בריגה, שהוגשה על־ידי הנועדים לגירוש — נדחתה. כמו כן הוגשה על־ידי סוחרים מרוסיה הלבנה תלונה לסנט על שלטונות העיר ריגה על שהללו מסרבים לרשמם ברשימת סוחרי העיר. גם תלונה זו נדחתה בשנת 1786, בנימוק, שלפי החוקים הקיימים רשאים סוחרים אלה להירשם אך ורק ברוסיה הלבנה.[3]

הרשמת היהודים לשלוק, אם כסוחרים אם כאזרחים, הביאה למעשה לשהותם בעיר ריגה, בה היו קשורים לא רק בעסקים אלא גם כמשלמי מסים — שהרי שלוק היתה (וגם נשארה לאחר מכן) פינה זעירה, נטולת אפשרויות ומוסדות מתאימים.

המצב החדש — הימצאותם בריגה של שלושה סוגי יהודים: „יהודי־חסות" ו„אזרחי שלוק" (שהיו למעשה ובמידה מסויימת תושבים מקומיים), וסוג שלישי: סוחרים „זרים" הבאים מחוץ־לארץ לצרכי מסחר — הצריך הגדרה מדויקת מבחינת חוקיות ישיבתם במקום.

כ. תקנות שנת 1788 — הגדרת זכויות „יהודי־החסות"

הוראות אלה פורסמו על־ידי מוסדות העיר בשנת 1788 והכילו סעיפים מפורטים שכוונתם היתה לא רק להגדיר את הצד החוקי, אלא גם לרסן את התפשטותם של היהודים ואת השפעתם בעיר.

ביסוד הוראות אלו הונחו התקנות הקודמות של שנת 1766 — במידה שהן נוגעות ליהודים „זרים" מחוץ־לארץ הבאים לרגל עסקיהם והדנות: (1) על רשות השתהות של ששה שבועות בלבד; (2) על ההכרח לדור ב„הרברגה" בלבד; (3) על איסור הבאת משפחות וכדומה.

והרי החידושים שהובאו בהוראות הללו:

א. הוכנה רשימה מדוייקת של „יהודי־החסות", שכללה 15 משפחות. רשימה זו נשארה בתקפה עשרות בשנים, דהיינו, עד שבכלל ירד המושג של „יהודי־חסות" מן הפרק בריגה:

1. אלמנת דוד במברג עם בת בלתי נשואה
2. בנדיקט לוי עם אשתו וילדים

---

3. Регесты и надписи III, № 2332.

3. מוזס לוי עם אשתו וילדים
4. יחזקאל לוי עם אשתו וילדים
5. דוד מוזס אהרן
6. סמואל איזק, בעל אחותו של מוזס אהרן
7. סמואל מוזס סלומון, רוקח, עם אשתו וילדיו
8. רפאל מרכוס וולף, חרט, עם אשתו, ובנו — מרכוס
9. יעקב וולף עם אשתו וילדיו
10. אלמנתו של יודל וולף עם שני בנים ושלוש בנות
11. סלומון פיסק עם אשתו, שלושה בנים ושלוש בנות
12. פיסק ברקוביץ, חזן ושוחט
13. לוין סמואל, שוחט ושמש
14. ליב יעקב, אח רחמן
15. וולף הירש, קברן

ברשימה זו של „יהודי־החסות", „הנסבלים עד להוראות חדשות", נכללו ברובם צאצאיהם של סוחרי רוסיה־החדשה שהגיעו לריגה בשנת 1764 — רוב השמות הוזכרו כבר לפני כן — וכמו כן מספר אנשים בתפקידים מיוחדים כגון חזן, שוחט, שמש, קברן ועוד.

הבנים של „יהודי־החסות", „הנחשבים במידה ידועה כמקומיים", רשאים להשאר במקום עד ל„הוראות" גם אם הם מתחתנים עם נשים שהגיעו מחוץ־לארץ — בניגוד לבנות, החייבות בעזיבת העיר במקרה ותינשאנה לאנשי חוץ־לארץ.

הואיל ודרישה של „מורה לכל משפחה ומשפחה" נוצלה על־ידי רבים לרעה כאמתלה להשגת זכות־ישיבה לאנשים זרים, בניגוד לחוק — רשאית העדה להעסיק מורה אחד בלבד עבור כלל הילדים ואת יתר המורים יש לגרש מהעיר.

אסור ל„יהודי־החסות" להחזיק משרתים יהודיים, בלי אישור מיוחד לכך מצד השלטונות.

על סמך הנאמר, יש לגרש מהעיר את אלה שאינם נימנים לא עם הסוחרים ה„זרים" מחוץ־לארץ ולא עם „יהודי־החסות".

ב. היות והיהודים שנרשמו לשלוק מבלים את כל זמנם בריגה, הוגבל זמן שהותם בעיר מ־3 ועד 8 ימים. רק במקרה והם מביאים אתם כמות ניכרת של סחורה יהיה דינם כדין יתר סוחרי חוץ־לארץ, כלומר,

תינתן להם תקופת שהות של ששה שבועות; אבל אסור להם, כמו ליתר הסוחרים מחוץ־לארץ, להביא לעיר את משפחותיהם.

ג. לשם השגחה על מילוי הוראות אלה, וכדי למנוע חדירה של מבקשי נדבות, רוכלים וכיוצא בהם, יש למנות „יהודי־החסות", אחד „אחראי" בעל כשרון התמצאות בענייני היהודים הבאים לצרכי מסחר. היהודים הבאים לעיר יהיו חייבים להרשם אצלו ולקבל מידו תעודה מתאימה.

כ„אחראי" כזה נתמנה, לפי המלצת המשטרה, זקן־העדה מוזס לוי (במברג). כל מינוי חדש יהיה להבא טעון אישורה של המשטרה. זו האחרונה תהיה אחראית לכך, שכהונה זו לא תנוצל לרעה על־ידי נושאה.

בסוף ההוראה הוזהר בעל ה„הרברגה" להשגיח בקפדנות שיהיו דייריו מצויידים בתעודות הדרושות, וכמו־כן ניתנה התראה חמורה לאזרחי העיר לבל יתנו מחסה ליהודים מחוץ לכתלי ה„הרברגה"...[4]

יש להטעים כי הוראות אלה, כמו כן מספר הוראות שפורסמו יותר מאוחר, כוונתן להגביל ולצמצם את חופש החיים ואת אפשרות הקיום של היהודים והתרבותם. פה ושם מובאים אמנם גם אילו שינויים לטובה — שינויים שיש לראות בהם התקדמות מסויימת, אם גם די עלובה, בהשוואה עם מצב־הדברים הקודם.

כך, למשל, הוכר בנחיצותם של „כלי־קודש" במקום, עם שהוענקה להם רשות השתהות, על־ידי צירופם לרשימת יהודי־החסות. הוסכם שיהיו אנשי שלוק רשאים לבוא לריגה לתקופת־זמן קצרה בלבד — דבר שגרם לכך שבמשך הזמן הוארך זמן השהות לישיבת קבע. מונה יהודי „אחראי" לשם השגחה על היהודים ה„זרים".

„יהודי־החסות", שמאז ניתנו הוראות שנת 1788 עדיין חשובים היו כנסבלים בלבד, עשו, כמובן, מזמן לזמן מאמצים להירשם בעיר ריגה. בשנת 1800, מאחר שבקשותיהם בנידון־זה נדחו בזו אחר זו על־ידי כל המוסדות, פנו לקיסר פאבל; אלא שהקיסר, אשר בהכרח לקח בחשבון את טענות יועציו על הנזק שמתן אזרחות ליהודים עלול לגרום לזכויות העיר — דחה גם הוא את בקשתם.

המאמצים חודשו בשנת 1810 לרגל חגיגת מאה שנה לכיבוש העיר על־ידי הרוסים. הם ביקשו ממועצת העיר שיאופשר להם להרויח את מחייתם בדומה לכל יתר אזרחי העיר, ושיורשה להם ללמד את בניהם

---

4. א. בוכהולץ, עמודים 83, 84, ונספח מס. 13 עמ' 132.

מלאכות ואומנויות. הם צירפו לכתב־הבקשה גם שיר גרמני נרגש, שעניינו שידול אזרחי העיר לזניחת האיבה ולגילוי יחס שבהגינות ואחווה לשכנים היהודיים... ברם, גם השיר, כמו הבקשה, לא ריכך את לבבות אנשי הגילדות שעמדו בתוקף על החלטתם שלא להרשות כניסה למתחרים מן החוץ.[5]

אי־היציבות במצבם של „יהודי־החסות" במשך עשרות בשנים (נסבלים עד להוראות הסנט), החששות התמידיים מפני דחיית כל פנייה מצדם, כשלון כל מאמץ לקבלת זכות הירשמות במקום — כל אלה מצאו פתרונם החלקי בכך ש„יהודי־החסות" השכילו להרשם כאזרחים או סוחרים של שלוק. דבר זה הקנה להם מעמד חוקי, אם כי, בעיני השלטונות, נחשבו גם לאחר־מכן — כ„יהודי־חסות".

כפי שכבר הזכרנו, בילו אזרחי שלוק את רוב זמנם בריגה, ואחרי פלישת הצרפתים ב־1811 עברו לצמיתות לריגה: כפי שנראה להלן, השלימו השלטונות עם מצב זה. וכך נוצרה בריגה עדה יהודית די ניכרת, לפי המושגים של אותו זמן. עדה זו כללה גם את 15 המשפחות של יהודי־החסות ואת כל אלה שנרשמו מלכתחילה בשלוק. העדה קראה לעצמה „העדה היהודית של שלוק עם מושב בריגה"[6], עם רב בראשה (משה יחזקאל מץ, 1760—1831), שמילא גם תפקיד של צנזור לספרים יהודיים, עם שני בתי־תפילה, נוסף על בית־תפילה עבור „זרים".[7]

ג. מספר היהודים בריגה בשנת 1811

נוכחותם של יהודים במספר גדל והולך עוררה את חשדותיו של שר הפלך, איוון רפיב, שהפנה ב־25 למרץ 1811 את תשומת לב השלטונות על „המספר הגדול באופן יוצא מהכלל של יהודים בעיר ובפרבריה"; „אי־אפשר להבין מדוע הם נסבלים בניגוד להוראות שנת 1788 לפיהן הוגבלו הן המספר והן הסוגים של יהודים היכולים להמצא בעיר, אלא אם כן הסדרים הקיימים הם כאלה שהוראות החוק אין להם קיום הלכה למעשה" — יש, איפוא, להטיל על מועצת העיר, וכן על המשטרה ועל זקן־העדה היהודית, להכין רשימת שמות היהודים ולהגיש הצעות בנוגע לאמצעים שיש לנקוט בהם על־מנת למנוע התרבותם של יהודים בעיר יתר על המידה.[8]

---

5. א. בוכהולץ, עמ' 85.
6. Schlockshe Ebräergemeinde, zu Riga domicilirend
7. ר. וונדרבאר, עמ' 10.
8. א. בוכהולץ, עמ' 86.

תשובת העיר נמסרה ב־8 למאי 1811, יחד עם רשימת שמות של היהודים שנמצאו בעיר בין 22 ל־25 באפריל 1811.

...הסיבה העיקרית להתרבות מספר היהודים בעיר — מסבירה העיריה — היא הפקודה משנת 1785, לפיה הותר ליהודים להירשם בעיירה שלוק, שאין בה אלא מספר קטן של בתים בלבד ושאינה מהווה נקודת אחיזה, ורק קירבת העיר ריגה היא שהניעה את היהודים להירשם בשלוק. למרות זה שהוראות שנת 1788 (ראה עמ' 111) מרשות להם לבוא לריגה לזמן של 3—8 ימים בלבד, הרי מצליחים היהודים לחדש את הרשיונות הדרושים כדי להשאר בעיר. פרט לזה, הרי הם משלמים את מסיהם למוסדות המס בריגה ולכן יש להם מגע תמידי עם העיר.

...מספר היהודים הסוחרים מחוץ־לארץ — ממשיכה העיריה — גדל בזמן האחרון בעקבות המלחמה. בגלל ניתוק הקשר עם חוץ־לארץ נשארו הסוחרים עם סחורותיהם תקועים במקום. כמה מהם פועלים גם כספקים וכבעלי מקצוע בעבודות ממשלתיות. גדל גם מספר „יהודי־החסות" — כי לא רק בניהם נשארו במקום, אלא גם הבנות, הנישאות, כמנהג היהודים, בגיל צעיר מאד, תלויות יחד עם בעליהם, בהורי הבנות.

כדי לשים קץ למספר הגדל והולך של היהודים יש לנקוט באמצעים הבאים:

1. להפסיק את הרשמת היהודים לשלוק; את אלה שכבר נרשמו יש להעביר לפלכים אחרים, לתת ארכה של חצי שנה ולהרחיקם לאחר־מכן לגמרי מן העיר.
2. על בניהם של יהודי החסות לעזוב את ריגה עם מלאות להם 17 שנה. הבנות שנישאו וכן האלמנות חייבות לעזוב מיד את ריגה.

יש להקפיד שהיהודים ה„זרים" לא ישארו בעיר למעלה מ־6 שבועות, פרט לכמה יוצאים מהכלל, ביחוד אנשים מלומדים, רופאים, וכדומה.

הרשימה השמית שהוגשה הסתכמה במספרים הבאים:

1. יהודי־חסות		1
2. סוחרי שלוק	35	
3. אזרחי שלוק	394	429
4. זרים (מקורלאנד, ליטא ואחרים)		306
	ס"ה	736 איש

מהם 384 גברים ו־352 נשים; 77 אנשים גרו בעיר, כל היתר בפרברים.

כפי שאנו רואים, נשאר במקום רק יהודי־חסות אחד — הוא שמואל מוזס סלומון, בן 75, הגר בריגה זה 50 שנה. כל האחרים היו רשומים כאזרחי שלוק.

ההמלצות לרוקן את העיר מיהודיה נשלחו לסנט, אך התשובה בוששה לבוא ובשנת 1813 פורסמו על־ידי שלטונות הפלך הוראות חדשות „לפיהן צריכים לנהוג היהודים הנמצאים בריגה והמגיעים אליה".[9]

החידושים בהוראות אלה הן שוב השלמה ונתינת גושפנקא רשמית לכמה עובדות קיימות, וכמו כן הקלות מסויימות בהתאם לתנאי המסחר שהולכים ומתפתחים בעיר.

עיקר החידושים הם:

א. סידורם של שני „בתי־מחסה" ליהודים — האחד מעבר לנהר דוינה והשני בפרבר המוסקבאי. בעליהם של שני בתי־המחסה צריכים להיות רק יהודים מבין „יהודי החסות" — וזאת למרות התנגדות הגילדות, שטענו, כמו בעבר, שההכנסה מבתי־המחסה ליהודים מגיעה לאזרחי העיר.

ב. הגם שדינם של יהודי שלוק הוא כדינם של יהודים „זרים" מחוץ־לארץ, יש להתחשב בכך, שהם נמצאים כבר זמן רב בריגה, הסתדרו במקום וכדומה, והיות ומחכים להכרעת הסנט בנוגע לגורלם,[10] הרי יש להשאירם במצבם הנוכחי עד קבלת הוראות הסנט.

אבל המשטרה חייבת לדאוג לכך, שלא יוסיפו עוד יהודים משלוק להתיישב ולהסתדר בריגה.

כמו כן ניתן היתר לאילו סוחרים לגור גם מחוץ לתחום בתי־המחסה. סוחרים הבאים מחוץ־לארץ עם דרכונים פטורים מן ההגבלות.

יש לזכור שבתקופה זו — השנים הראשונות שלאחר המלחמה עם הצרפתים — היה לקיסר אלכסנדר הראשון יחס חיובי ליהודים, הודות לעמדה פרו־רוסית שנקטו היהודים בזמן המלחמה.[11] יחסו של הקיסר לא יכול היה שלא להשפיע על עמדת השלטונות, וייתכן שאלה האחרונים לא היו מתנגדים גם להקלות נוספות במצב היהודים בריגה, לולא התנגדותה הנמרצת של הנהלת העיר.

---

9. א. בוכהולץ, עמ' 90, נספח מס. 15, עמ' 138—141.
10. הכוונה היא כנראה להמלצות שנשלחו בשנת 1811.
11. ש. דובנוב, ח', עמ' 191.

ד. התנגדות ריגה להתישבות „אזרחי שלוק" בעיר

ההזדמנות להתנגדות זו ניתנה ב־1819, שאז ביקשו אזרחי שלוק להתיר להם ישיבת־קבע בריגה. בהתנגדותה לכך מסתמכת העיריה על החוקים הקיימים, עם שהיא מביאה תיאור מלא ארס ואיבה על השפעתם השלילית של היהודים על חיי העיר, על כלכלתה ועל מצבה המוסרי של האוכלוסיה הנוצרית.

„הנסיון הראה — כותבת העיריה — שהזנחה כל שהיא בהפעלת החוקים (לגבי היהודים) מביאה נזק הנראה לעין ומאיימת על המוסר ועל המצב החמרי של העיר. ההשפעה השלילית של היהודים הנמצאים כאן, בניגוד לחוקים הקיימים ותוך שימוש בתואנות שונות, נותנת את סימניה על כל שכבות האוכלוסיה. היהודים, הגרים בעצם ברוסיה הלבנה, והרשאים למכור פה את סחורותיהם במשך ששה שבועות בלבד, מאריכים על־ידי כל מיני תחבולות את זמן שהותם. החקירות המשפטיות הוכיחו שבמקום להביא סחורות מן החוץ הם קונים אותן פה במקום ומפתים אזרחים קלי־דעת לשכוח את חובותיהם האזרחיות... למרות האיסור, הם עוסקים בבורסה בתיווך ומעודדים את אלה המחפשים דרכים עקלקלות לעקוף את החוק... הם שוללים את פרנסתם של אזרחים ובעלי־מלאכה, מבלי להביא כל תועלת ומבלי לתת תמורה הוגנת בעבודה גם במקרה וסומכים עליהם. הם משפיעים על האיש הקטן שיהא מוסר להם את רכושו, ואז הם הופכים אותו לכספ, עם שהם מרמים את המוכר או שאינם נותנים לו כל תמורה. לגבות מהם את המגיע הוא בלתי אפשרי, אם משום שאין להם כלום או בגלל שהם יודעים היטב להסתיר את רכושם. החקירות הוכיחו שבכל ההברחות היהודים הם תמיד בראש, הם המארגנים את העסקות הודות לקשריהם עם קורלאנד וליטא. הכוונה להגדיל את ההברחות היא אחת הסיבות להתרבותם בעיר והשתדלותם להשאר בה זמן רב. אין בטחון לרכוש הפרטי כל זמן שיהיו פה במספר גדול ולזמן ממושך. הגניבות מתרבות הודות להם ואי אפשר לגלות את הרכוש הגנוב..."[12]

לדברי קיטרוג אלה מצד העיריה הצטרפו גם הגילדות ושלטונות הפלך, וכתוצאה מכך פורסמה בשנת 1822 פקודה נוספת, בה נאמר שתלונות כל שכבות האוכלוסיה נגד חדירתם הנועזת של היהודים באו

12. א. בוכהולץ, עמ' 91—93.

עקב אי מילוי החוקים הקיימים ושמטעם זה חייבים מוסדות השלטון להקפיד ביתר שאת על מילוי החוקים לגבי יהודים.

ה. תקנות שנת 1822

הפקודה הזו, מ־29 לדצמבר 1822, המורכבת מ־57 סעיפים[13] עם פרטי־פרטים על המותר ועל האסור, אינה משנה באופן עקרוני את התקנות שפורסמו קודם לכן בנוגע לשלושת סוגי היהודים: „יהודי־חסות", אזרחי וסוחרי שלוק ו„זרים" — הבאים לצרכי מסחר.

אולם, כפי שאירע לא אחת בעבר, היו גם הפעם שינויים רבים וחשובים שהזמן והחיים גרמום, ופקודה זו באה לתת להם תוקף חוקי בר־קיימא.

מהפקודה אנו גם למדים לאילו ממדים הגיע מספר היהודים, והמקום שאותו תפסו במסחר ובמלאכה.

הנקודות החשובות בפקודה זו הן:

א. „יהודי חסות" רשאים לגור בפרברי העיר, ואילו בעיר גופא — רק על סמך רשיון מיוחד.

מותר להם להתפרנס מהחזקת „בתי־מחסה" ליהודים „זרים", מתמ־חויים עממיים, מכל המלאכות, פרט לעבודות מסגרות, זהב וכסף. מותר להם ללמד את ילדיהם את המלאכות. אסור להם לקחת עוזרים, אלא רק שוליות.

מותר להם לסחור בירידים בריגה ובערי המחוז, אך רשאים הם להחזיק רק חנות אחת בלבד.

ב. „אזרחי וסוחרי שלוק" שנמצאו בריגה, לפי רשימות המשטרה, בשנת 1813, רשאים, הם וילדיהם, להשאר בעיר עד להוראות מטעם הסנט בנוגע לגורלם.

[פירוש הדבר, שחלק מאזרחי שלוק (ויש להניח שחלק זה כלל את רוב סוחרי ואזרחי שלוק) הושוו בזכויותיהם ליהודי־החסות].

אלה מביניהם שלא נמצאו ברשימות המשטרה משנת 1813 מקבלים מדי פעם רשיון שהות בעיר לזמן של 6 שבועות.

יהודים מחוץ־לארץ או מפלכים אחרים ברוסיה אינם רשאים להירשם בעירית שלוק.

---

13. א. בוכהולץ, נספח מס. 16, עמ' 142—156.

הם יכולים להתפרנס בדומה ל„יהודי החסות", כפי שפורט לעיל. במסחר הם רשאים לעסוק רק בשלוק, ואילו בכל יתר המקומות הם נחשבים ל„זרים".

גם ליהודי־החסות וגם לאזרחי־שלוק אסור להחזיק משרתים נוצרים.

ג. בתור יהודים „זרים" מחוץ־לארץ נחשבים:

נתיני־חוץ הבאים עם דרכונים מחוץ־לארץ, סוחרים בקנה מידה גדול, סוחרים מהגילדות הראשונה והשניה, אומנים, בעלי בתיח"ר, באי־כח אחוזות המוכרים תוצרת אדוניהם, בעלי רפסודות המביאים סחורותיהם בנהר דוינה, העובדים והמשרתים ברפסודות אלה, ספקי הממשלה והצבא, פקידי סוחרים גדולים ועוד — כולם חייבים להחזיק בתעודות מתאימות לצרכי זיהוי. אסור להם להשאר בעיר אחרי גמר העסקים שבגללם באו. הארכת שהותם תיעשה רק על סמך תעודה מהבורסה, המעידה שיש צורך בהארכה כזו.

ה„זרים" רשאים לגור רק בבתי המחסה ליהודים, אלא אם כן אין בבתי המחסה מקום מספיק; בעלי הרפסודות רשאים להשאר עליהן כדי לשמור על סחורותיהם; אם העסקים מצריכים החזקת דירה מיוחדת, רשאים הם לדור בפרברים; רק על סמך רשיון מיוחד מותר להם לשכור דירה בעיר גופא.

כדי איכלוס כל היהודים הזרים ולאספקת האוכל הדרוש להם, יש לפתוח 5 בתי־מחסה: 1 בשביל סוחרים בעיר, 2 בפרבר המוסקבאי ו־2 מעבר לנהר. כמו כן יש לקיים 3 בתי־אוכל עממיים: בעיר, בפרבר המוסקבאי ומעבר לנהר.

במה שנוגע לערים ולכפרים בפלך ליפלאנד, הרי שרק ליהודי־החסות ולאזרחי שלוק מותר לסחור בערים אלה בימי היריד. בכל יתר המובנים נחשבים כל היהודים ל„זרים" וכל אימת שהם באים למעבר זמני, עליהם להצטייד בתעודות מתאימות.

בפקודה החדשה, כבמקרים קודמים, ניתן תוקף חוקי לכמה שינויים חשובים ביותר, כגון התעסקות במלאכות, שהיו קודם בגדר של איסור, הרחבת זכויות יהודי שלוק וכדומה — כל אלה היו כצנינים בעיני הגילדות, ביחוד בעיני בעלי המלאכה בגילדה הקטנה.

לכן פנתה הגילדה לשר הפלך, פאולוצי, בתביעה להחיש את החלטת הסנט, שבה תלוי גורל יהודי־החסות ויהודי שלוק. הגילדה קיוותה בצורה זו להיפטר מהיהודים המתחרים — אחת ולתמיד.

הצעדים הדרושים, דהיינו: הפניה לשלטון העליון בפטרבורג, נעשו על־ידי לשכת שר־הפלך, אבל ההחלטה, שנחתמה על־ידי הקיסר אלכסנדר, אמרה: „לא לשנות את ההוראות הקודמות".

שוב עלתה השאלה על הפרק בשנת 1827, כאשר נידונה במועצת המיניסטרים שאלת צמצום מספר היהודים בליפלאנד. המרקיז פאולוצי חיווה דעתו לאמור, שהתקנות הקיימות דיין וכי אין צורך בתקנות חדשות.

על סמך זה אושרו ב־1829, בחתימתו של הקיסר, התקנות הקיימות, שפורסמו בשעתו, בשנת 1822.

פרק שנים־עשר

התאזרחות יהודי ריגה ויסוד הקהילה בשנת 1842

א. „חוקת היהודים" משנת 1835

באפריל 1835 פורסמה על־ידי הממשלה הרוסית „חוקת יהודים" חדשה — פרי עמלה של ועדה במשך שנים. הכוונה, ביסוד עבודות הועדה, היתה למעט את מספר היהודים במדינה, לצמצם השפעתם בכלכלה ולהדק ביתר שאת את חגורת תחום־המושב. חוק זה נחשב לאחת הגזירות הקשות שפגעה ביהודי רוסיה.

ליהודי ריגה הביא חוק זה שינוי עקרוני לטובה במצבם החוקי, אם כי אין להניח שהמחוקקים התכוונו לכך מפורשות.

הסעיפים הדנים ביהודי קורלאנד וליפלאנד נוסחו כדלקמן:

4 § (ח): בפלך קורלאנד מותרת ישיבת־קבע ליהודים, שישבו במקום, יחד עם משפחותיהם, ונרשמו שם בזמן הרביזיה (האחרונה).

4 § (ט): בפלך ליפלאנד, בעיר ריגה ובעיירה שלוק תקויימנה אותן ההגבלות הנהוגות בפלך קורלאנד.

סעיף אחר של התקנות (48 §) קובע שבכל אותם המקומות בהם מותרת ישיבת־קבע, נהנים היהודים ממלוא הזכויות, כמו יתר התושבים, ורשאים לעסוק במסחר, במלאכה וכדומה.

ב. פירושי עיריית ריגה לחוקה

אצל שלטונות הפלך התעוררו ספקות בנוגע לפירוש שיש לתת לחוק, ומוסדות העיר נתבקשו לחוות את דעתם בנידון.

חוות־הדעת של העיר נמסרה לשלטונות ב־11 לאוקטובר וזה הוא עיקר תוכנה: —

הואיל וישיבת־קבע ניתנת ליהודים בריגה עם הגבלות כדוגמת אלו הקיימות בקורלאנד, והואיל ובקורלאנד ניתנת זכות ישיבה רק לאותם היהודים שנרשמו שם בזמן הרביזיה, והואיל ובריגה לא ניתן מעולם ליהודים להופיע ברשימת רביזיה איזו שהיא — ניתן להסיק שבריגה אין זכות ישיבה קבועה לשום יהודי, ויש, איפוא, לגרשם, כולל את „אזרחי שלוק" ו„יהודי־החסות".

„חוות־דעת" זו, שאינה נטולה חריפות יורידית מסויימת, הלמה את יחס ה„בירגרים" ליהודים ונתמכה במלואה על־ידי שתי הגילדות: הגדולה והקטנה — הסוחרים ובעלי המלאכה — שפירושי־החוק הליבראליים לא ישרו בעיניהם, ואשר ראו בחוק משום כשלון מאמציהם במלחמתם ביהודים במשך דורות.

לשם חיזוק חוות־דעתה של העיר, אמרו הגילדות להגיש, באמצעות שר־הפלך, עצומות משל עצמן, על־מנת שתועברנה לפטרבורג.

מטעמים פורמליים לא הסכים שר־הפלך למלא את בקשתן, ולכן שלחו הגילדות משלחת מיוחדת לפטרבורג.

ההתכתבות בין שר־הפלך והעיריה גרמה לאיחור בפרסום החוק בריגה: ב־15 בנובמבר 1835.

יהודי ריגה השתדלו מצדם להילחם נגד מזימות אלה של שלטונות העיר.

כמו־כן, כדי לעורר את דעת הקהל, פרסם „הועד של קהילת היהודים בריגה" גילוי־דעת ב„אלגמיינה צייטונג דס יודנטומס", שהופיע בלייפציג, בחתימתם של ה. המבורגר, נ. שיננסון, ב. נחמן ונ. ברקוביץ,[1] בו מחו נמרצות נגד צרות־לבם של אבות העיר:

...הגרמנים רואים את העיר ריגה כשייכת גם עכשיו לאגוד־הערים „הנזה", ולכן מגיעים לעיר „מונופולין, חוסר ליברליות וצרות עין"... 60,000 תושבים לא־יהודים אינם יכולים להשלים עם מתן אפשרות קיום ל־500 נפשות של יהודים... הם רואים ברצון היהודים (להתאזרח) חוצפה שיש להעניש עליה בגירוש מלא מהעיר...

ג. הוראות הסנט משנת 1841

הפעם לא הועילו לא התנגדות העיר ולא משלחת הגילדות, וב־17 לדצמבר 1841 פורסמו, באישור הקיסר, החלטות הסנט המבהירות את סדר קביעת זכויות היהודים בריגה:

1. מותר ליהודים, שהיו למעשה עד כה תושבים קבועים של העיר ריגה, להירשם לעיר זו ולגור בה, בלי קבלת אזרחות העיר[2] ובלי הרשות לרכוש בה נכסי דלא ניידי.

---

1. Allgemeine Zeitung des Judentums, 1837, 103-104.

2. „אזרחות העיר ריגה" היתה בזמנו פריבילגיה של בירגרים מיוחסים בלבד (ראה עמ' 74). מזמן שהגילדות איבדו את מעמדן המיוחד לא היתה לאזרחות זו ערך ממשי, והיהודים גם לא השתדלו לקבלה (א. בוכהולץ, עמ' 103).

2. ליהודים מפלכים אחרים וכמו כן משלוק אסור בתכלית האיסור לעקור לריגה ולגור בה.

3. היהודים, שמותר להם לפי הוראות אלה לגור בריגה, חייבים ללבוש בגדים גרמניים.

4. זכויות היהודים לעסוק במסחר בריגה יתבטאו בחוק שיצורף ליתר החוקים הקובעים את ענייני המסחר בריגה.

על סמך החלטה זו של הסנט פנתה „הקהילה של יהודי שלוק" ב־6 למרץ 1842 למשרדי הנהלת העיר, וביקשה לרשום בריגה את כל היהודים שנכללו ברשימות הרביזיה של שלוק בשנת 1834.

היות ובהוראות הסנט נאמר שרק היהודים שהיו „למעשה" „תושבים קבועים" רשאים להירשם בעיר, נמסר להנהלת המשטרה העירונית להכין רשימה שמית של היהודים העונים לדרישות אלו.

רשימה זו הושלמה ב־9 לאוקטובר 1842 והיא כללה 517 איש (256 גברים ו־261 נשים), ביניהם סוחר אחד מהגילדה הראשונה ו־3 מהגילדה השניה, יחד עם בני משפחותיהם — בסך־הכל 32 נפש. יתר 485 האנשים השתייכו למעמד משלמי מס גולגולת.[3]

אפשר היה לצפות שבזה נגמרו הפקפוקים, אבל אבות־העיר והגילדות עוד לא אמרו נואש.

העיר מצאה לנכון למסור את הרשימות בעוד־מועד לבדיקת הגילדות, שהחלו במזימות חדשות: הן העלו את הסברה, שרק „יהודי־החסות" תואמים את החוק, ואילו כל האחרים לא יוכלו להנות ממנו.

כמו־כן ביקשה העיריה משר־הפלך, פון פלן, להשהות את ביצוע הצעת המשטרה בדבר רישום היהודים ברשימת תושבי המקום — וזאת מן הטעמים הבאים: עד עתה היתה רשות רק ל־15 משפחות של „יהודי־חסות" לשהות באופן קבוע בעיר — וזוהי זכותם; אבל כל האחרים אינם זכאים לכך, שכן נכנסו בערמה, והמשטרה, בניגוד לחוק, העניקה להם אפשרות של השתהות זמנית בלבד, מה שאינו מקנה להם עדיין זכות של תושבים במקום. לא ייתכן שכוונת הקיסר היא להציף את ריגה, הידועה באירופה כעיר נמל ומסחר, ביהודים; ומהצפה זו אי אפשר יהיה להימנע באם יירשמו כבר היום 517 יהודים!

שר־הפלך השיב שאין ביכולתו לשנות את הוראות הסנט, אבל אם

---

3. א. בוכהולץ, עמ' 99.

נמצאים ברשימה יהודים שאינם עונים לדרישות החוק, כפי שהללו הוגדרו על־ידי הסנט, הוא יפעל להוצאתם מהרשימה.

ד. פנייה שניה לסנט בגלל התנגדות העיריה והגילדות

על סמך זה פנתה העיריה ב־18 לדצמבר 1842 שנית לסנט. רק ביוני 1844 ניתנה הוראה על־ידי הסנט למנות ועדה של ששה איש: בא־כוח משרדי העיר (Kameralhof), העיריה, שתי הגילדות, המשטרה ובא־כוח הקהילה היהודית. ועדה זו חייבת היתה לבדוק ולהכין, במשך 6 חדשים, רשימה של היהודים שגרו למעשה בריגה, בהתאם לקביעת החוק משנת 1841. רשימה זו תהא טעונה אישור סופי מטעם שר־הפלך.

למרות העובדה שהחלטה זו שוללת, לפי תוכנה, את עמדת הגילדות, הוסיפו הגילדות בתוך הועדה להגן על עמדתן הקודמת, דהיינו שרק „יהודי־החסות" זכאים להנות מהחוק החדש.

הגילדות לא הסתפקו במאבק בוועדה עצמה, אלא ניסו לגייס למערכה גורמי חוץ, כגון הנהלת הבורסה, שאף שלחה אחד מאנשיה לפטרבורג.

ה. פנייה שלישית לסנט ותשובתו משנת 1845

כיוון שאי־אפשר היה להגיע לכלל החלטה, פנו בשלישית לסנט. ב־27 לנובמבר 1845 קבע הסנט סופית שהשאלה השנויה במחלוקת כבר נפתרה בזמנו על־ידי החוק משנת 1841, המדבר אך ורק על היהודים שגרו „למעשה" בריגה, בלי להבדיל בין יהודי־חסות, אזרחי שלוק ואחרים. כדי למנוע אי הבנה „מכוונת" פוסק הסנט, שיש להביא במניין האנשים, שגרו „למעשה ובאופן קבוע", את כל אלה אשר נמצאו בריגה מאז הרביזיה משנת 1834 ועד 17 לדצמבר 1841. וכדי להפסיק אחת ולתמיד את „הסחבת המיותרת הנגרמת על־ידי דעות בלתי מבוססות", נתן הסנט לועדה הוראה חד־משמעית לגמור את עבודתה במשך 3 חדשים.

ביוני 1846 גמרה הועדה את עבודתה והכינה רשימה של 409 איש (199 גברים ו־210 נשים) שנרשמו סופית לעיר ריגה.

ו. הקהילה הרשמית הראשונה משנת 1842

את הקהילה היהודית בריגה יש לראות כאילו נוסדה בשנת 1842, כאשר המשטרה העירונית מסרה את הרשימה שהוכנה (עמ' 122) בצירוף ההערה הבאה: לקהילה היהודית בשלוק ניתנה הוראה להעביר, החל משנת 1843,

את הנמצאים ברשימה, מהעיירה שלוק לעיר ריגה, ולרשום אותם תחת השם „קהילה יהודית בריגה".

כארבע שנים נמשך הדיון בשאלת קביעת האנשים שיש לרשום אותם בקהילה זו, וכפי שנזכר לעיל, הרי רק בשנת 1846 נסתיים שלב זה של המאבק לזכויות היהודים בריגה.

בשנת 1844 בוטלו כל הקהילות ברוסיה, והעדות היהודיות הועמדו תחת הנהלת המגיסטראטים והעיריות. ריגה היתה יוצאת מהכלל: בה נשארה הקהילה שרירה וקיימת עד לשנת 1893.[4] ייתכן והסיבה לכך היתה העובדה שהחוק משנת 1844 בא בתקופת המעבר, כאשר הקהילה בריגה לא התקיימה למעשה — עקב שאלת הרשמת היהודים, שנפתרה סופית רק בשנת 1846.

כמו־כן לא הונהג בריגה „מס נרות", להחזקת בתי־הספר היהודיים, מכיוון שפרט לבית־ספר אחד, שעליו ידובר להלן, לא היו בריגה בתי־ספר יהודיים.

סמוך לזמן ייסוד הקהילה בריגה בוטלו גם ההגבלות לגבי יהודים „זרים", הבאים זמנית לצרכי מסחר, שלפיהן חוייבו לגור רק ב„הרברגה".[5] „בתי־המחסה", שסימלו את חוסר הסובלנות לגבי יהודים בריגה במשך דורות, ירדו מהפרק; כמו כן בוטלה ההגבלה שלפיה אסור היה ליהודים להתגורר בתוך חומות העיר — וזאת משנת 1857, שאז חוסלו החומות וריגה חדלה מלהיות מבצר.

ז. חיים דתיים, השכלה, מס שחיטה; בנין בית־הכנסת הראשון

בשנת 1814 פנה יצחק סלומון, בשם העדה היהודית בריגה, לעיריה בבקשת רשיון לרכישת (או לבניית) בית כדי לסדר בו בית־כנסת.

כמה מחברי המועצה נטו לתמוך בבקשה, אך חזרו בהם בשל התנגדות ראש־העיר, ברקלאי די טולי, שטען שרשיון כזה עשוי לשמש תקדים לבקשות בדבר בניינים בשביל הרב, השמשים ועוד, דבר שיגדיל את מספר היהודים משלוק וקורלאנד הנמצאים בעיר בניגוד לחוק, וכדי שיוכלו להתפרנס יוסיפו לעקוף את החוק והמכס, יסתירו רכוש גנוב וכדומה — כל הנימוקים האלה שיכנעו את רוב חברי המועצה והבקשה נדחתה.

---

4. ראה הערה בפרק שלושה־עשר, עמ' 134.
5. א. בוכהולץ, עמ' 111.

בשנת 1817 הרשה שר־הפלך, המרקיז פאולוצי, לפי בקשת „קהל יהודים שיש להם רשות להמצא בריגה" (זו הפעם הראשונה שהכינוי „קהל" מופיע בהתכתבות רשמית), להעסיק מתוך היהודים ה„זרים": 2 שוחטים, 2 מלומדים (רבנים או דיינים?), 2 מורים, חזן, שמש ו־2 מוהלים — בתנאי, שיקבלו היתר לזכות ישיבה, אך לתקופה שלא תעלה על 5 שנים; עם תום תקופה זו יש להחליף יהודים אלה ביהודים „זרים" אחרים, באם לא יימצאו מועמדים מתאימים מתוך היהודים המקומיים. הכוונה היא ברורה: לא לתת ליהודים להשתרש במקום.

אשר למורים שהוזכרו לעיל, מן הראוי להיזכר בהוראה משנת 1788 (ראה עמ' 111), שלפיה גורשו כל המורים והעדה היהודית הורשתה להעסיק מורה אחד בלבד.

הפקודה הזו לא הוצאה לפועל בכל חומרתה, ומספר המורים היה גדול יותר, שכן בשנת 1800 נזכרים בדינים־וחשבונות של המשטרה מורים שאין להם זכות־ישיבה.[6]

רק בשנת 1839 עלה בידי „קהל יהודי שלוק" לקבל רשיון ממועצת המיניסטרים, שאושר גם על־ידי הקיסר, לפתוח בריגה בית־ספר מיוחד שיתקיים מהכנסות „מס שחיטה" — „קורובקה". המס הזה, בגובה של 50 קופיקות, הוטל על כל בהמה שנשחטה לפי דיני הכשרות. יתרת הכספים ממס זה נוצלו לתשלום שכרם של הרב ויתר „כלי־הקודש".

העיריה והגילדות, כשאך נודע להם על הרשיון לבית־הספר שניתן מעל לראשיהם, פנו מיד בכתב־התנגדות נמרצת ודרשו ביטול הרשיון, מתוך נימוק, שהיהודים הרי נמצאים במקום רק באופן זמני והילדים היהודיים יכולים ללמוד גם בבתי־הספר הקיימים.

ההתנגדות לא הועילה, אחרי שהרשיון כבר אושר בינתיים מגבוה. וכנראה נכונה הסברה שההכנות לקבלת הרשיון נעשו בלי שהדבר יגיע לאזני העיריה והגילדות...

בית־הספר,[7] שהיה אחד מארבעה בתי־הספר המתוקנים ברוסיה (ראה

---

6. א. בוכהולץ, עמ' 112.

7. בית הספר ברחוב רומנוב־לצפלסיס מס' 141 נשאר בבעלותה של הקהילה היהודית בריגה עד מלחמת העולם השניה. בחצר בית הספר היה בית בשביל הרב.

נספח עמ' 197), נפתח בשנת 1840. מנהלו הראשון היה ד"ר מקס לילינטל מגרמניה, שהתפרסם כעבור זמן מה כמטיף ומארגן של תנועת ההשכלה בקרב היהודים מטעם הממשלה הרוסית (1840—1844). מספר המורים היה שלושה, מהם אחד נוצרי.

אחרי שד"ר לילינטל נקרא לפטרבורג — היה מנהלו הזמני ההיסטוריון ר. י. וונדרבאר (ראה נספח, עמ' 197), ובשנת 1843 נתמנה כמנהל ד"ר אברהם נוימן, גם הוא מגרמניה.

בשנת 1850 פנתה שוב הקהילה (שעתה כבר היתה רשמית) בבקשה בדבר רכישת מגרש להקמת בית־כנסת.

מועצת העיר הסתמכה על חוק שנת 1841 שלפיו אסור ליהודים לרכוש נכסי דלא ניידי, וחזרה על הטענות הידועות בדבר פגיעות בזכויותיהם של ה„בירגרים" וכדומה. למרות זה שגם לשכת שר הפלך צידדה בטענות, החליט הגנרל־גוברנטור, הרוזן סובורוב, להמליץ בפני מיניסטר הפנים, גרף פרובסקי, לאשר את הבקשה. הודות להמלצה זו אושרה הבקשה בנימוק שהאיסור הנזכר חל על יחידים ולא על ה„קהל". בשנת 1868 הוחל בבנין, ופתיחת בית הכנסת התקיימה בשנת 1871.

פרק שלושה־עשר

קורלאנד תחת שלטון רוסיה

א. מספר היהודים ומצבם החוקי והחמרי

קורלאנד ומחוז פילטן סופחו לרוסיה בשנת 1795. ספירת האוכלוסיה בשנת 1797 הראתה שמספר הזכרים באוכלוסיה היהודית הוא 4581 נפשות. 896 מהם גרו בערים:

מיטוי	—	642 איש
האזנפוט	—	209
גולדינגן	—	26
יעקבשטאט	—	19
		896 איש[1]

היתר היו מפוזרים על פני מחוזות וכפרים. כל הנרשמים הוכנסו לרשימת משלמי מס גולגולת.

מצבם החמרי של יהודי קורלאנד היה בכי רע. מבין העירוניים הרי רק אלה שנמצאו במחוז פילטן יכלו להרשם למעמד של הסוחרים. היתר התעסקו במסחר זעיר, קניה ומכירה של בגדים משומשים ותיווך — דבר שהיה בגדר של איסור. בכפרים ובמחוזות התעסקו היהודים בבישול יי"ש, חכירת פונדקים, מלאכות זעירות וחלק ניכר מצאו פרנסתם כרוכלים נודדים מכפר לכפר.

להימצאותם של יהודים בקורלאנד, פרט לאלה היושבים במחוז פילטן, לא היה שום בסיס חוקי, כפי שראינו בפרק קודם (עמ' 71): ב„לנדטגים" לא הגיעו הדברים לכלל החלטה בנוגע למעמדם מבחינת החוק.

עם סיפוח האזור לרוסיה הגישו היהודים, בשנת 1795, בקשה דרך שר הפלך, „להוציא החלטה בנוגע למעמדם", אבל על כך לא נתקבלה שום תשובה. וכאשר פורסם בשנת 1796 חוק ניהול ערים, שלפיו לוקח מעמד הסוחרים חלק פעיל בבחירות למוסדות העיר — לא יכלו היהודים להשתתף בבחירות באשר לא ניתן להם להרשם למעמד זה.

---

1. י. הסן, ווסחוד 1904, 9.

ב. שאלת היהודים בקשר לגביית כופר על אי־שירות בצבא

שאלת היהודים הועמדה על הפרק בקשר עם חוק שירות־חובה בצבא. לפי החוק, הרי אלה מבין התושבים שלא שרתו בפועל, חייבים בתשלום כופר. לשכת שר־הפלך פנתה לפרוקורור הראשי וביקשה הוראה על אופן גביית התשלום, עבור אי־מילוי חובת השירות, מאותם היהודים שאין להם מקום־מגורים קבוע והנודדים ממקום למקום.

השאלה הועברה לסנט, וזה דרש משר־הפלך להמציא פרטים על מספר היהודים, עיסוקיהם וכן על החוקים שהיו קיימים לגביהם עד כה, וכמו־כן דרש לגבות מהם את הכופר המגיע בעד אי־מילוי חובת השירות בצבא.

הבירגרים העירוניים הם שהכריעו גם הפעם במהלך העניינים.

למרות מצבם הכלכלי הירוד של היהודים, שחלקם במסחר ומלאכה היה זעיר — לא נמנעו העירוניים מלהפעיל לחץ על שר־הפלך כדי להיפטר ממתחרים, והתוצאה היתה שהדין־וחשבון שנשלח על־ידי האחרון אל הסנט היה כל־כולו מכוון נגד האינטרסים של היהודים.

בתשובת שר־הפלך הובאו כל התקנות שהוצאו עד כה נגד היהודים בקורלאנד, לפיהן לא היו הללו נסבלים מעולם במקום הימצאותם... שכן התגוררו והתפרנסו למרות האיסורים שהוטלו עליהם. זה גם הטעם לעובדה שהם לא נרשמו לשום מעמד: לא לזה של הסוחרים ולא לזה של בעלי מלאכה. מצבם החמרי, פרט למספר קטן במיטוי ובמחוז פילטן, ירוד מאד. אין להם שום ארגון עדתי, ולחלק גדול מהם אין גם מקום־מגורים קבוע. מחמת תכונותיהם אין גם אפשרות להעביר אותם לחיים תקינים של בעלי מלאכה וכדומה, שכן היו במשך 200 שנה מרוחקים מעבודות סדירות כתוצאה מהאיסורים שחלו עליהם תמיד. ספק רב הוא, אם יוכלו אי־פעם להיות אזרחים שיש בהם תועלת, ושר־הפלך אינו רואה שום אפשרות לגבות מהם את המגיע בעד אי־מילוי חובת השירות בצבא...

יוצא, איפוא, שיש לקיים את האיסורים החלים על היהודים מאז קיומה של הדוכסות הקורלאנדית, ולהרחיקם מהפלך.

ג. החלטת הסנט משנת 1798

הסנט לא התרשם ביותר מהיחס השלילי של שר־הפלך, ובהחלטתו מיום 19 לפברואר 1798 נאמר בין היתר: „...שר־הפלך הביא בפנינו החלטות שנתקבלו בזמנו נגד הימצאותם של יהודים בקורלאנד; ובכל זאת רואים מהמסמכים שלמעשה הם נמצאים באיזור למעלה מ־200 שנה ולכן אי אפשר

לראותם כאנשים שנכנסו בגניבה, ואין הסנט רואה לנכון לשלול מהם את זכות הישיבה, בו בזמן שבפלכים אחרים של המדינה יש ליהודים היתר לישיבת־קבע, לכן מוצא הסנט כי יש להשאיר את היהודים בקורלאנד, ועל שלטונות הפלך לעבד חוקה בדומה לזו הקיימת בשביל יהודים בפלכים אחרים של רוסיה"...

החלטה חיובית זו נתקבלה בהשפעתה של אישיות, שתפסה אותו זמן עמדה חשובה בצמרת השלטון הרוסי. היה זה חבר הסנט, הברון קרל הנריך הייקינגס.[2] הייקינגס היה בשעתו יושב־ראש בית־המשפט במיטוי ומקורב לקיסרים פאבל ואלכסנדר הראשון. בתור יליד קורלאנד וכבעל־השפעה, הוטל עליו להכין הצעה בקשר עם שאלת היהודים בקורלאנד. הייקינגס התייחס למצב היהודים במידה של הומאניות ושאף לתקן את העוול שנגרם ליהודים במשך דורות, והמלצותיו השפיעו לטובה על פתרון השאלה.

הודות להייקינגס לא נשאה פרי גם פנייתו השניה של שר־הפלך נגד מתן זכויות ליהודי קורלאנד.

בדין־וחשבון השני שלו לסנט מדגיש שוב שר־הפלך שרובם של יהודי קורלאנד הם מהגרים חדשים שאין להם שום קשר עם המקום, והם חיים בתנאי עוני משווע: אין להם לא לחם ולא בגד ללבוש...

תיאור עגום זה על מצבם החמרי של היהודים התבסס על חוסר האפשרות לגבות מהם את הסכום של 13,743 רובלים, עבור אי־מילוי חובת השירות בצבא. השלטונות לא מצאו דרך אחרת אלא להטיל על הערים את חובת התשלום עבור היהודים העירוניים, ועל בעלי האחוזות — עבור אלה שישבו על אדמותיהם. מובן שהמשלמים נקטו באמצעים נמרצים כדי לגבות את הכסף בחזרה מן היהודים.

למרות היחס השלילי, היתה נאלצת לשכת שר־הפלך, בתוקף הוראות הסנט, להציע תקנות לסידורם של היהודים במקום. כדי להבטיח את תשלום המסים, הציע שר־הפלך שהיהודים בעלי נכסי־דלא־ניידי ובעלי רכוש אחר יתארגנו בקהילה, על־מנת שיהיו ערבים זה לזה. יהיה עליהם לבחור מתוכם אנשים אחראיים, שיחליטו בשאלת קבלת החברים לארגון הקהילתי. על היהודים יהיה להירשם אך ורק בהאזנפוט — מקום שם היו כבר רשומים היהודים ממחוז פילטן, ואילו בכל יתר המקומות ייאסר עליהם לעסוק במלאכה, כדי למנוע גרימת נזק לבעלי־המלאכה הנוצריים... את

---

2. ווסחוד 1904, 10, עמ' 36.

אלה מבין היהודים שלא יוכלו להמציא ערבים לתשלום המסים יש לגרש מהפלך...

ד. הצעת יהודי מיטוי

בה בשעה שהתנהלו הבירורים והמשא־ומתן בין לשכת שר־הפלך ובין הסנט (עמדתו השלילית של שר־הפלך היתה, כנראה, ידועה לציבור היהודי) — פנו שני יהודים מהעיר מיטוי, סלומון אליקים ומרקוס יעקב, בשם יהודי קורלאנד, לפרוקורור העליון, בהצעה משלהם בנוגע לעתיד היהודים בקורלאנד. הצעתם, כפי שהם כותבים, נובעת מחשש פן תהיה עמדתו של שר־הפלך חד־צדדית: זהו, משמע, הגורם להצעתם. ההצעה, בקוויה הכלליים, דומה לזו שהוגשה על־ידי היהודים ממיטוי בשנת 1793 (ראה עמ' 69), פרט להתחייבות בתשלום מס־חסות (Schutzgeld), שלא הובאה הפעם; ולעומת זאת חזרו על ההצעה בדבר ה„צורך" להעביר מהמקום את אלה שמקרוב באו — דבר שהיה מתבטא בגירושם של העניים ביותר — וכן לתת אפשרות לסחור רק לסוחרים מקצועיים בלבד וכדומה. למזלם של יהודי קורלאנד לא קיבל הסנט את הצעתם של „באי־כח" אלה.

ההצעה, ביחד עם כל החומר בדבר קורלאנד, נמסרה על־ידי הסנט לוועדה מיוחדת שמתפקידה היה לעבד ולהביא הצעה סופית של חוקה עבור יהודי קורלאנד.

ה. מתן זכויות בשנת 1799

ההצעה, שעובדה על־ידי הועדה, אושרה על־ידי הסנט בפברואר 1799, ועל־ידי הקיסר ב־14 למרץ 1799, וב־12 למאי פורסמה ברבים. ואלה סעיפיו העיקריים של החוק החדש:

א. מותר ליהודים לעסוק במסחר ובמלאכה, בהתאם לתקנות הקיימות לגבי הערים.

ב. הרוצים להשתמש ברשות הניתנת להם, חייבים בתשלום מס כפול בהשוואה לסכומי־המס המוטלים על אזרחים וסוחרים נוצריים.[3]

אלה שאינם רוצים להשתמש בזכות זו, חייבים לעזוב את המדינה, לאחר תשלום מס עבור שלוש שנים. אלה שאין להם אמצעי תשלום, יועברו, אחרי חקירה, אל מעבר לגבול.

---

3. לפי פקודת הקיסרית יקטרינה השניה, מיום 23 ביוני 1794, חייבים היהודים בתשלום מס כפול בהשוואה לנוצרים: Регесты и надписи III, № 2435.

ג. הנמצאים בעיירות, בכפרים ובאחוזות, חייבים להתייצב בעיר, להודיע על עיסוקיהם ולהרשם במקום. אחרי הרשמתם ותשלום מראש של מס שנתי, יוענקו להם דרכונים שנתיים, ורק אז תהיה להם הרשות לעסוק במקצועם.

ד. אסור לבעלי האחוזות, אכרים ולסתם תושבים להחזיק יהודים נטולי דרכון; כאלה יש להסגיר מיד לידי המשטרה.

ה. בענייני בחירות ושירות אזרחי יש להתייחס אליהם כאל כל יתר האזרחים, בלי הבדל מעמד ודת.

ו. מותר להם להתארגן בערים ולייסד קהילות שתפקידן הוא דתי צרוף. את העניינים המשפטיים יש למסור לידי מוסדות המשפט הקיימים.

ז. מותר להם לבנות בתי־כנסת, לרכוש לצורך זה קרקע, וכמו כן מותר להם לסדר לעצמם בתי־מטבחיים ובתי־קברות.

ח. היהודים יהיו תחת שיפוט המגיסטרטים, לפי מקום המצאם, ושלטונות אלה אחראים עבור גביית המסים החלים עליהם.

כמו כן פורסמו הוראות מפורטות בנוגע לביצועו של החוק, בהן הושם דגש מיוחד בדבר חובת ההשגחה על חידוש הדרכונים, חובת ההקפדה שבמסחר יהיו עוסקים רק אלה שנרשמו ברשימת מעמד הסוחרים, שלא יהיו ראשי־הקהל מכהנים בתור שכאלה, אלא אם כן השיגו לכך אישור מטעם המגיסטרטים, וכדומה.

בתוקף חוק זה הפכו היהודים מנסבלים לנתינים בעלי זכויות אזרחיות — וזאת לאחר מאבק של למעלה מ־200 שנה...

החשש פן לא יפרעו היהודים את המסים המגיעים מהם, ויהיו בחינת „עסק בלתי מכניס", לא התאמת: בשנים הבאות שילמו היהודים את המסים הבאים:

שנה	מספר הסוחרים	מספר האזרחים	הכנסה מסוחרים	הכנסה מאזרחים
1802	101	3240	2706 רובל	15130 רובל
1803	123	3218	3000 רובל	15028 רובל

ו. השפעת חוק 1804 של „הועדה לתקנת היהודים"

חוק שנת 1799, שנתן ליהודי קורלאנד את האפשרות לגור ברחבי הפלך ולעסוק במסחר ובמלאכה, השפיע על התרבות האוכלוסיה היהודית: רבים היו הבאים לכאן מפלכים אחרים של תחום המושב היהודי.

בחוק החדש אשר פורסם בשנת 1804, כתוצאה מעבודת „הועדה לתקנת היהודים", הוגדרו הפלכים הנכללים בתחום המושב. קורלאנד לא נזכרה כמקום בו מותרת הישיבה ליהודים. התושבים המקומיים, שעינם היתה צרה בהתפתחות ובהשתרשות היהודים במקום — ההתחרות מצד היהודים היתה קטנה: מתוך 832 סוחרים בשנת 1802 היו רק 101 יהודים — השפיעו על השלטונות המקומיים שיהיו מפרשים את החוק החדש בהתאם לגירסה, ש„רק ליהודים שנרשמו בזמנו בפלך על סמך החוק של 1799 — להם ולצאצאיהם, ניתנת רשות הישיבה במקום".

הסנט אישר גירסה זו, שממנה ניתן להסיק כי כל יתר היהודים, כלומר אותם שלא הוכנסו לרשימת הפלך על סמך החוק של שנת 1799, חשובים כזרים, ונטולים, איפוא, זכות־ישיבה במקום. ואף על פי כן הלך וגדל מספר היהודים שעקרו לקורלאנד, בשל הצפיפות והמצב הכלכלי הקשה ששרר בתחום המושב.

התוצאה החיובית של חוק שנת 1804 היתה הפקודה משנת 1807, שלפיה שוחררו היהודים מתשלום מסים כפולים, כפי שהיה נהוג מאז ימי הקיסרית יקטרינה השניה.

ז. נגישות שנות 1827—1835; הסדר מעמד יהודי קורלאנד לפי חוק 1835

למרות הפירוש שניתן לחוק לא ננקטו שום פעולות נגד היהודים נטולי זכות ישיבה חוקית בפלך. אבל מצב־דברים זה השתנה לרעה כאשר הגישו הסוחרים ובעלי־המלאכה במיטוי, בשנת 1827, בקשה לקיסר לצמצום מספר היהודים בפלך.

הקיסר הטיל על שר־הפלך, פאולוצי, להכין תכנית להקטנת מספר היהודים בפלכים קורלאנד וליפלאנד. בו בזמן שבנוגע ליהודי ריגה וליפלאנד מצא פאולוצי שהחוקים הקיימים מניחים את הדעת ושאין, איפוא, צורך בנקיטת אמצעים (ראה עמ' 119), הרי בנוגע לקורלאנד היו הצעותיו בחלקן קשות ביותר. הוא הציע:

א. להחזיר את היהודים שבאו מפלכים אחרים למקומות מוצאם.

ב. להשאיר את בעלי הרכוש במקום.

ג. לגרש לסיביר את אלה שאין להם רכוש ואשר לא ידוע מניין באו.

הועדה ששקדה מזה שנים על עיבוד חוקה חדשה בשביל יהודים (שפורסמה בשנת 1835), המתיקה את הצעותיו של פאולוצי: כל אלה שנמצאו במקום בעת מיפקד־האוכלוסין האחרון נחשבים למקומיים, ואילו את היתר יש לגרש לתחום המושב.

הוראות הוועדה הפכו לחוק, אשר בו נכללו גם מספר הגבלות אחרות, כגון:

יהודי העוקר מקורלאנד מאבד לצמיתות את הזכות לחזור אליה; יהודיה הבאה בברית נישואין עם יהודי שאין לו זכות ישיבה בקורלאנד, מאבדת את זכויותיה במדינה; אין יהודי בעל־מלאכה רשאי ללמד את אומנותו אלא לבניו בלבד (הגבלה אחרונה זו התקיימה עד שנת 1850).

גירושם של בעלי נכסי־דלא־ניידי נדחה לשנתיים. ביצוע החוק נתקל בקשיים מרובים בגלל העובדה שמספר היהודים נטולי זכות־הישיבה היה גדול ביותר. מטעם זה הותר בשנת 1831 להימנע מגירוש בעלי מקור פרנסה.

בשנת 1835 פורסמה חוקת היהודים, בה נאמר בנוגע ליהודי קורלאנד:[4] בפלך קורלאנד מותרת ישיבת־קבע ליהודים שישבו במקום יחד עם משפחותיהם, ונרשמו שם בזמן הרביזיה (האחרונה). הגירה של יהודים לקורלאנד מפלכים אחרים אסורה.

חוק זה היה היסוד לזכויות היהודים בקורלאנד ונשאר בתקפו לכל זמן קיום שלטון רוסיה באיזור.

ח. חיסול חלקי של הקהילות בקורלאנד

בשנת 1844 הוצאה ברוסיה פקודה, שלפיה יימצאו היהודים בערים ובמחוזות בסמכותו הבלעדית של השלטון הכללי, ואילו הנהגת הקהילות תבוטל.[5]

תפקידי הקהילה הוטלו בחלקן על המשטרה ובחלקן על העיריות. ברם, כדי שלא להפסיד את המסים שהנהלות הקהילות היו דואגות לגבותם, צורפו לעיריות גבאי־מסים מיוחדים מקרב היהודים.

בפקודה שפורסמה בקשר עם זה בקורלאנד נאמר: ענייני הדת היהודית ינוהלו על־ידי המגיסטרט העירוני... להקלת ניהול העניינים צריכה העדה היהודית לבחור מתוכה כל שלוש שנים מספר אנשים, שישאו את השם „זקני

---

4. ניסוח זה כבר הבאנו בפרק הדן בתוצאות חוק זה לגבי יהודי ריגה.

5. ש. דובנוב, ח', עמ' 108.

(גבאי) מסים", אשר ישבו במחלקת המסים העירונית ותפקידם יהיה לקבל ולרשום את המסים הממשלתיים של חברי הקהילה היהודית.[6]

כמו כן נבחרו על־ידי בעלי־המלאכה שני באי־כוח לייצוג האינטרסים שלהם. נציגי היהודים ישבו גם בוועדות ההשכלה של הפלך והערים.

ט. מספר היהודים בקורלאנד בשנים 1835—1850; הגירת קולוניסטים לפלך חרסון ומצב התעסוקה

את מספר היהודים בפלך, לפי הרביזיה משנת 1835, ואת מספרם בשנת 1850, נראה מהסטטיסטיקה הבאה:

מספר היהודים		שנת 1835	שנת 1850
העיר	בויסק והסביבה	2669	2266
"	מיטוי "	4987	4189
"	פרידריכשטט "	1286	1483
"	יעקובשטט "	2569	2760
"	גולדינגן "	2330	2534
"	גרובין "	499	465
"	ליבוי "	1348	1218
"	פולנגן "	625	729
"	האזנפוט "	2132	1599
"	טוקום "	2391	2887
"	וינדוי "	485	513
"	פילטן "	1709	2091
		23030	[7]22734

לצמצומה של האוכלוסיה היהודית תוך 15 שנים גרמו שתי סיבות:

א. בשנת 1848 היתה מגיפת חלי־רע.

ב. הגירה של „קולוניסטים" לפלך חרסון בשנת 1840.

---

6. וונדרבאר, עמ' 57. [למעשה חוסלו הקהילות בקורלאנד ובריגה רק בשנת 1893 (הקהילה בריגה נוסדה רק בשנת 1842). מצבם המיוחד של היהודים בקורלאנד ובריגה, מחוץ לתחום המושב, אילץ, כנראה, את השלטונות להשאיר ליהודים באופן חלקי את משטר הקהילה, כדי שתהיה מסגרת מסויימת לארגון הצרכים הדתיים המיוחדים שלהם וגם לשם פיקוח וגביית המסים].

7. ר. וונדרבאר, עמ' 59—60.

בסך־הכל הגרו לפלך חרסון 341 משפחות מתוך הערים הבאות:

מיטוי	115	משפחות	863 נפשות
גולדינגן	22	"	171 "
בויסק	82	"	692 "
האזנפוט	96	"	618 "
ליבוי	13	"	78 "
יעקובשטט	7	"	60 "
גרובין	2	"	15 "
טוקום	2	"	13 "
וינדוי	1	"	10 "
פרידריכשטט	1	"	10 "
ס"ה	341	משפחות	2530 נפשות

אם ניקח כבסיס את מספר היהודים בשנת 1835, דהיינו: 23,030 נפש, הרי שהיגרו 11 אחוז מהם — עובדה המצביעה על כך, שמצבם החמרי של היהודים בתקופה זו בקורלאנד היה רחוק מלהשביע רצון. ידועה התעמולה שנעשתה בזמן ההוא בדבר העברת יהודים מ„חיי אויר" לחיים פרודוקטיביים ב„קולוניות".

ואכן, נראה שהיה יסוד לתעמולה זו: דבר זה מסתבר מתוך הנתונים על מקורות־פרנסתם של היהודים בשנת 1850 במיטוי — הנחשבת לאחד המקומות המבוססים מבחינת התעסוקה:

סוחרים ועובדים במסחר	103	משפחות
בעלי נכסי דלא ניידי	85	"
בעלי מלאכה, חייטים, סנדלרים וכו'	315	"
עגלונים וכו'	30	"
ס"ה	533	משפחות
רוכלים, מתווכים, עובדי יום ועובדים שחורים	222	
ס"ה	755	משפחות

משמע, ש־30 למאה מבין המשפחות במיטוי היו תלויות בעבודות ארעיות, וזה כבר אחרי יציאתן של 115 משפחות, בשנת 1840. במקומות אחרים, ביחוד במקומות דלי־אוכלוסיה, היה המצב גרוע על אחת כמה וכמה.

פרק ארבעה־עשר

שינויים במצב החוקי והחמרי בסוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20

א. השינויים המדיניים והכלכליים ברוסיה בימי אלכסנדר השני

שנות מלכותו של אלכסנדר השני (1855—1881) היו שנות שינויים מרחיקי לכת הן במישור החיצוני (התפשטות המדינה לאסיה ולקווקז), והן בחיים הפנימיים: נעשו ריפורמות בעלות חשיבות ראשונה במעלה.

הריפורמות העיקריות היו: שחרור האכרים מעבדות, תמורות בשיטת השיפוט, הרחבת הסמכויות של שלטונות מקומיים, ארגון צבא מודרני, מתן אוטונומיה לאוניברסיטאות, ועוד.

הודות לריפורמות אלה, וכן הודות לצמצום שיעורי המכס על סחורות־יבוא, הרחבת רשת מסילות־הברזל וכריתת חוזים מסחריים עם מדינות מערב אירופה — באה התאוששות רבה בחיים הכלכליים ועליה ניכרת בסחר הבין־לאומי של רוסיה.

במשך 20 שנה (1856—1876) חלה בייצוא עליה של 240 מיליון רובל, ובייבוא — של 278 מיליון רובל, ולא עוד אלא שמאז ואילך הלך ההיקף הכללי של הסחר הרוסי הבין־לאומי וגדל.

חלק ניכר של הסחר בין רוסיה וארצות מערב אירופה התנהל דרך הנמלים ריגה וליבוי. וכפי שנראה להלן היה חלקם של היהודים בעסקי ייבוא וייצוא גדול וחשוב הודות להשקעותיהם ולקשריהם המסחריים עם המערב.

לאור העובדות הללו יש לראות את השינוי לטובה, שחל בסוף המאה ה־19, בשאלת זכות הישיבה של יהודי ליפלאנד וקורלאנד, ביחוד בשאלת זכות ישיבה ל„בני שנות השמונים".

ב. הקלות במתן זכות ישיבה מחוץ לתחום המושב

הריפורמות של אלכסנדר השני בחיים הפנימיים של רוסיה, בשנים הראשונות למלכותו, יצרו אוירה ליברלית ותקווה שהריפורמות יתפשטו

גם בתחום היהודי. ביטול גזירת הקנטוניסטים בצבא חיזק את התקווה שאמנם תחל תקופה חדשה, אחרי השנים הקודרות של ניקולאי הראשון. התקוות האלה לא נתאמתו. ניתנו אמנם מספר הקלות, שאותן נפרט להלן, אלא שהללו לא פתרו את הבעיות המעיקות העיקריות: את בעיית תחום המושב ואת זו של ההגבלות בחיים האזרחיים.

גם עצם תכליתן של ההקלות לא היתה, ביסודו של דבר, רק להיטיב את מצב יהודי רוסיה, כי אם לפתח, על־ידי משיכת הון יהודי בעקבות הרחבת זכויותיהם של סוחרים יהודים, את החיים הכלכליים, ובמה שנוגע לבעלי־מלאכה — להקל על המחסור החמור באומנים, שהורגש ברוב הפלכים הפנימיים של רוסיה.

על מידת ההשפעה של הקלות אלה על מצב יהודי רוסיה אפשר לשפוט מתוך הנתונים של הספירה הכללית משנת 1897 — עשרות שנים אחרי פרסומם של החוקים עצמם; מתוך 5,110,548 יהודים שישבו ברוסיה האירופית, חיו רק 211,221 נפש, כלומר 4 אחוזים, מחוץ לתחום המושב.[1] אולם מתוך 211,221 נפש אלה נמצאו 80,753 נפש, משמע 40 אחוז, בליפלאנד ובקורלאנד, ומספר זה הלך וגדל. וחלקם של היהודים בחיים הכלכליים היה לאין ערוך יותר גדול ממספרם היחסי באוכלוסיה המקומית.

ההקלות העיקריות שנעשו בקשר לזכות ישיבה היו כדלקמן: בשנת 1859 פורסם חוק שלפיו רשאים הסוחרים בני הגילדה הראשונה להתיישב בכל חלקי רוסיה עם משפחותיהם ועם מספר מצומצם של פקידים. בשנת 1861 קיבלו רשיון דומה כל בעלי ההשכלה הגבוהה.

חשוב במיוחד היה החוק משנת 1865, לפיו רשאים היו סוגים מסויימים של בעלי־מלאכה, מכונאים, בעלי מקצוע בבישול יי"ש, בירה וכדומה, להתיישב מחוץ לתחום המושב בתנאי שיהיו עוסקים שם במקצועם. מובן שלא חסרו כל מיני מכשולים אדמיניסטרטיביים בקבלת תעודות מתאימות על השתייכות למקצוע וכדומה. ניתנה רשות גם לצעירים, עד גיל 18, להימצא זמנית כשוליות של בעלי־מלאכה על מנת שילמדו את המקצוע. כמו כן רשאים היו להתיישב מחוץ לתחום המושב „חיילים ניקולאיבים", ששרתו 25 שנה בצבא — הם וצאצאיהם.

החוקים הללו פתחו פתח בריגה—ליפלאנד ובקורלאנד להתיישבות של יהודים, וגרמו, יחד עם ההתפתחות הכללית ברוסיה ובאיזור, לעליה ניכרת,

---

1. יעקב לשצ'ינסקי: דאס אידישע פאלק אין ציפערן, ברלין 1922, עמ' 83.

כפי שהוזכר לעיל, במספרם של היהודים וחלקם בחיים הכלכליים של המקום. אחרי הבאים בזכות הגיע זרם של יהודים, שיצאו מתחום המושב מחמת המצוקה ששררה בו ואשר נהרו לפלכים הבלטיים, מקום שם היתה הפרנסה מצויה, אם כי מהיותם תלויים בחסדי המשטרה חיו שם חיי פחד וניצול.

ג. גידול במספר היהודים בריגה ובקורלאנד; חלקם במסחר ובתעשיה

לפי חוק שנת 1841 (ראה עמ' 123) ניתנה זכות הישיבה בריגה ל־409 נפש, שנמצאו במקום בשעת פרסום החוק.

לפי פירוש הסנט רשאים היו אנשים אלה לגור אך ורק בעיר ריגה גופא. לא היתה להם זכות ישיבה בשום מקום אחר מחוץ לתחום, אפילו לא בפלך ליפלאנד.

בשנת 1858 ניתנה ליהודי ריגה הרשות לרכוש בעיר ובפרברים נכסי דלא ניידי (בחוק של שנת 1841 היתה הגבלה בנידון זה — ראה עמ' 121). כמו כן יכלו להרשם בגילדות של הסוחרים ובצכים של בעלי־המלאכה, או לארגן לעצמם צכים משלהם.

הודות לחוקים שפורטו לעיל, וכן הודות לכניסה בלתי חוקית, שעליה נעמוד להלן בפרוטרוט, הלך וגדל מספר היהודים משנה לשנה. בשנת 1864 היה מספרם 2641 נפש; לפי הספירה של שנת 1897 — 22,000 בקירוב, שהיוו 7.9 אחוזים מכלל האוכלוסיה, ובשנת 1913 היה מספרם 33,651 נפש — 6.5 אחוזים מכלל האוכלוסיה של ריגה, שמנתה 577,522 נפש.[2]

גידול זה במספר היהודים — שנכנסו כחוק או בניגוד לו — הלך בד בבד עם התפתחות המסחר והתעשיה בעיר; המקום שתפסו היהודים, במיוחד בעסקי ייצוא, היה באופן יחסי גדול ממספרם באוכלוסיה. בהתחלת המאה ה־20 היווה חלקה של העיר ריגה 1/10 בערך של כל הייצוא של רוסיה, וחלקם של היהודים בייצוא זה היה בערך 1/3 (בו בזמן שחלקם באוכלוסיה היה 6—7 אחוזים). בידי היהודים התרכז החלק העיקרי של ייצוא התבואות, העצים, הפשתן, זרעי הפשתן והביצים. מסביב לייצואנים

---

2. היה זה המספר הגדול ביותר של תושבי ריגה לפני מלחמת העולם הראשונה. משך תקופת עצמאותה של לטביה לא חזרה עוד ריגה למספר זה של תושבים.

היהודים, במשרדיהם, היו מתרכזים פקידים, מנהלי חשבונות, קופאים וכיוצא בהם — יהודים יוצאי תחום המושב מהפלכים קובנה, ויטבסק ואחרים הקרובים לעיר ריגה. כמו שהיה מקובל במשך דורות רבים לפני כן, היה מתרבה מספר היהודים בעיר בעונות שלאחר הפשרת הקרח על הנהר דוינה, כאשר היו מגיעים רפסודות העצים המיועדים לעיבוד ולייצוא.

בתעשיה היה תפקיד היהודים מצומצם יותר. בידיהם נמצאו החלק הגדול של בתי־החרושת לנסירת עצים, עיבוד עורות, כמו כן בית־החרושת לעיבוד פחים, טחנת קמח, בתי־דפוס, סיגריות, טבק, ממתקים, נייר ומעטפות.

במסחר — רוב בתי־המסחר לבגדים נמצאו בידי היהודים, וכמו כן בתי־חרושת להכנתם, בהם גם רוב הפועלים והפועלות היו יהודים.

גם ההון הדרוש להנעת חלק גדול של כלכלה יהודית זו גוייס בידי היהודים עצמם — על־ידי ייסוד חברה לקרדיט הדדי וקופת מלוה וחסכון שהיו קשורים עם הבנק היהודי: „הבנק הצפוני".

גם שורה של משרדי־בנק פרטיים היו בידי היהודים.

בעלי מלאכה מכל הסוגים: חייטים, סנדלרים, נגרים, כובענים, תפרים במספר רב — היו מרוכזים בעיקר בפרבר המוסקבאי, שברובו היה מאוכלס יהודים.

במקצועות החופשיים היה רב מספר רופאי השיניים היהודיים. מספר הרופאים הכלליים הגיע ל־20 אחוז לערך מכלל הרופאים. מספר עורכי־הדין היה קטן.[3]

במקום השני, אחרי ריגה, באה עיר הנמל ליבוי, בקורלאנד, בה תפסו היהודים מקום חשוב בסחר החוץ שהתנהל דרך עיר זו.

רק מזמן הפעלת חוק שנת 1799 (ראה עמ' 130) נמצאו יהודים בליבוי באופן רשמי וקבוע, הגם שעוד לפני זה היה ליהודים קשר למסחר בתבואות שעברו דרך הנמל; והסוחרים המקומיים, שהיו מעוניינים בבואם של היהודים העירה, השתדלו שהללו יוכלו ללון בפרבר העיר. יהודים אלה יסדו את הקהילה הראשונה ואת החברה־קדישא בשנת 1817.[4]

בתחילת המאה ה־19 היה מספר היהודים בליבוי קטן, אך הוא גדל והלך: בשנת 1835 — 1348 נפש, ב־1864 — 1700 נפש, וב־1897 — 9454 נפשות.

---

3. Евр. Энцикл. XIII, 486—7.

4. ל. אווצינסקי, עמ' 123.

כמו בריגה, היה גם חלקם של יהודי ליבוי רב בסחר הייצוא, ובהון מושקע בעסקים, ביחוד בעצים ובתבואה. גם בתעשיה היה ניכר חלקם של היהודים והוא עלה באופן יחסי על מספרם באוכלוסיה: לעומת 8 אחוזים באוכלוסיה — 25 אחוז לערך בתור תעשיינים ועובדים בתעשיה.[5]

גם ביתר חלקי קורלאנד חלה התפתחות ומספר היהודים בקורלאנד בשנת 1897 היה 51072 איש, מהם 67 אחוז בערים הגדולות. האומדנה של מספר היהודים בקורלאנד ערב מלחמת העולם הראשונה היא 68,000 נפשות.

ד. יחס מיוחד ל„בני שנות השמונים" והחוזר של סטוליפין משנת 1907

המצב הקשה בתחום המושב, התקווה והציפיה לשינוי התנאים מצד אחד, והימצאותם בעין של מקורות פרנסה בפלכים הפנימיים של רוסיה מצד שני, הניעו מספר רב של יהודים להחליף את מקום מושבם ולעבור למקומות שבהם היתה ישיבתם אסורה — וזאת בחסד השלטונות המקומיים שנהגו ממצב־דברים זה במידה לא קטנה.

ההתפתחות הכלכלית של יהודי ריגה וקורלאנד היוותה כח־משיכה רב גם בשל קירבתן לתחום המושב וגם בשל האפשרות להסתדר סביב לעסקים המסועפים של יהודי המקום.

הודות לוועדות שהתחקו על שינוי מצבם החוקי של היהודים ברוסיה, נשלח על־ידי שר הפנים, באפריל 1880, מכתב חוזר לשרי הפלכים שלא לגרש יהודים שנכנסו באופן בלתי חוקי לפני תאריך חוזר זה, דהיינו לפני 3 באפריל 1880.

אחרי הירצחו של אלכסנדר השני ועלייתו על כס המלכות של אלכסנדר השלישי — אחד השליטים הריאקציוניים ביותר בין קיסרי רוסיה — פרץ בשנת 1881 גל של פרעות ביהודים בדרום־רוסיה והשנאה, שלובתה מגבוה, גרמה לכך ששרי הפלך החלו לגרש את היהודים שנכנסו לאיזוריהם שלא כחוק. נראה כי ההרס של אלפי משפחות, והרעש סביב הגירושים, הניעו את שר־הפנים להסב תשומת־לבם של שרי הפלכים אל ההוראות משנת 1880. מכתב חוזר זה, שנשלח ב־21 ליוני 1882, הביא להפסקת הגירושים.

---

5. Евр. Энцикл. X, 187

היחס הסובלני נמשך עד שנת 1893. מיניסטר הפנים דאז, דורנובו, הודיע שהוא מבטל את ההוראות משנת 1880 ו־1882. במשך השנים שחלפו השתרשו היהודים במקומות החדשים וגירושם היה מביא לא רק להריסת עסקיהם, אלא גם לזו של לא־יהודים רבים העומדים אתם בקשרי מסחר. מצד בודדים וארגונים כלכליים לא־יהודיים נעשו מאמצים למנוע או לרכך את הגזירה — וב־21 ליולי 1893 ניתנה לשרי הפלך הרשות לנהוג לפנים משורת הדין „עד להוראות חדשות". רק בנוגע לפלכים ליפלאנד וקורלאנד ב ו ט ל ה הגזירה לחלוטין ותושבי „שנות־השמונים" („אכציגער"), כפי שכונו לאחר מכן, נשארו במקום, וכן ניתנה לשר־הפלך הרשות להשאיר את אלה שנכנסו אחרי שנת 1880 — אם יימצא שהם מביאים תועלת למסחר או לתעשיה המקומית.

מובן שההגירה מתחום־המושב לאיזור הבלטי לא נפסקה עם האיום של שנת 1893, אלא נמשכה — דבר שהביא מזמן לזמן לגירושים.

בזמן מלחמת רוסיה־יפן, בשנת 1904, הופסקו הגירושים מתוך הנחה שגם בין ה„בלתי־חוקיים" נמצאות משפחותיהם של חיילים הלוחמים בחזית. אבל בתום המלחמה חודשו הגירושים. כך גורשו מקורלאנד בשנים 1906—1907 יהודים שהתגוררו במקום כבעלי־מלאכה, אלא שלמעשה נמצאו עוסקים במסחר.

תחת השפעת המצב הפוליטי הכללי (אחרי פרסום המינשר של 17 באוקטובר 1905 קיוו לשינוי רדיקלי בחוקת המדינה וגם לשינויים־לטובה במצב היהודים) הורה שר־הפנים לשרי־הפלכים שלא לגרש את היהודים שנכנסו למקומות אשר מחוץ לתחום־המושב אחרי 1 באוגוסט 1906.

ברם, השלטונות המקומיים לא התחשבו בהוראות אלו, ולכן נשלח, בהסכמת מועצת המיניסטרים, החוזר מיום 22 למאי 1907 (צירקוליאר סטוליפין) בו הוסבר שיש להימנע מהגירושים הגורמים להרס כלכלי לא רק בקרב המגורשים, אלא גם בקרב האוכלוסין המקומיים הקשורים בהם. אין להעניק ליהודים אלה זכות־מעמד חוקית, אך מאידך יש להתחשב עם המצב שנוצר וכדומה — הסבר לפי רוח הזמן, שכוונתו לא לחולל שינויים לטובת היהודים וזכויותיהם, אלא למנוע בעד החרפת המצב הפוליטי. הודות להשתלטות הריאקציה, הוגשו בדומה השלישית, בה היה רוב ריאקציוני מובהק, שאילתות בנוגע להקלות הניתנות ליהודים ב„חוזר סטוליפין", וכתוצאה מכך הפסיקו, משנת 1910, לנהוג לפי הוראות אלו. בסמוך למלחמת העולם הראשונה גורשו שוב בעלי־מלאכה מהעיר ליבוי.

האיום של גירוש יהודים שגרו במקום בתוקף של הוראות אדמיניסטרטיביות, ולא בזכות החוק, לא פסק עד גמר תקופת שלטון רוסיה הצארית.

בשנת 1904 היתה נטיה מצד מיניסטריון הפנים לצרף גם את קורלאנד, ריגה ושלוק אל תחום־המושב, אבל הצעה זו שוב נתקלה בהתנגדות הגרמנים תושבי המקום, והמצב נשאר ללא שינוי.[6]

6. ל. אוויצינסקי, עמ' 56 ; גם מ. נורוק, „יזכור", „יהדות לטביה", עמ' 12.

פרק חמשה־עשר

הזרמים הלאומיים והפוליטיים בסוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20

א. התעוררות פוליטית וסוציאלית ביהדות רוסיה בסוף המאה ה־19

המאורעות שהתרחשו בקרב היהודים בסוף המאה ה־19, הן במזרח והן במערב אירופה, עוררו לחיים את השאיפות הרדומות לשינוי רדיקלי בחיי העם. ההגבלות, הרדיפות והפוגרומים ברוסיה, והאנטישמיות שמצאה את ביטויה במשפט דרייפוס במערב — הוציאו את כיסופי חיבת־ציון מתחום החובבות והכניסום לתחום הרעיון המדיני המובהק. שינוי זה קיבל את צורתו הסופית בספר „מדינת היהודים" ואת מסגרתו הארגונית בתנועה הציונית — שתיהן יצירות של ת. הרצל.

באותו פרק זמן חלו התפתחויות מכריעות בזרמים הסוציאליסטיים ברוסיה. שכבות העמלים של העם היהודי ברוסיה, ביחוד בתחום המושב, סבלו מתנאים כלכליים ירודים עד מאד. הפועלים ובעלי המלאכה — גם העצמאים ביניהם — חיו חיי עוני ומחסור הן בגלל השכר הירוד, והן בגלל תנאי ההתחרות הבלתי נורמלית של ה„תחום", שמתוכו אסור היה להם לצאת. ולכן מצאו התנועות המהפכניות, שדגלו קודם כל בהטבת התנאים הסוציאליים, שדה פעולה נרחב בקרב הפועלים ובעלי־המלאכה של יהודי רוסיה, והתנועה של העובדים היהודיים המאוגדים במפלגת ה„בונד" התפתחה לתנועה המונית בעלת השפעה מרובה על חיי היהודים ברוסיה, ביחוד לאחר שבמצעה כללה את הדרישה לשוויון זכויות אזרחיות ובתעמולתה וארגונה השתמשה בלשון ההמונים: אידיש.

ומתוך שני הזרמים: הציוני־לאומני והמהפכני־הסוציאליסטי, נוצרה ביהדות רוסיה סינתזה. התנועות „פועלי־ציון", ציונים סוציאליסטים (ס"ס), צעירי־ציון ואחרים, איחדו בתכניותיהן את השאיפה לחיים לאומיים תקינים על יסודות של צדק ושוויון סוציאלי.

את התפתחות המפלגות ואת המאורעות בהם לקחו חלק נתאר רק בקווים כלליים ובמידה שיש להם קשר עם החיים הציבוריים ביהדות לטביה.

ב. תנועת חיבת ציון; מתישבים מריגה במושבה חדרה

מאורעות שנות השמונים של המאה ה־19 ברוסיה נתנו דחיפה להערכה מחדש של שאיפות יהודי רוסיה. הפוגרומים והרדיפות הוכיחו בעליל כי החלומות על התקרבות לעם השליט על־ידי שימוש בשפתו וההתרחקות מההווי היהודי התנפצו מול האיבה והשטנה של השלטונות. ומה גם שבקרב העם, שה„נארודניקים" העריצוהו כל כך בשל מידותיו התרומיות, נמצאו די והותר עושי רצון השלטון: הורגים ואונסים ושודדים ומתעללים בעם היהודי.

בשנים 1881 ו־1882 הופיעו מאמריו של מ. ל. לילינבלום וה„אוטו־אמאנסיפאציה" של ד"ר ל. פינסקר, ובכך ניתן כיוון חדש להלך־המחשבות: שינוי רדיקלי במצב העם על־ידי פעולה של העם גופא לחידוש נעוריו בארץ המולדת.

בשנת 1882 נוסדה בחרקוב אגודת הסטודנטים „בילו", ובאותה שנה נרכשה אדמת המושבה „ראשון לציון". ברחבי רוסיה החלה להתפשט תנועת חיבת־ציון.

בשנת 1884 התקיימה בעיר קטוביץ הוועידה הראשונה של צירי אגודות חובבי־ציון. בוועידה זו הונח היסוד לקרן ההתיישבות בארץ־ישראל.

מטעם אגודת חובבי־ציון בריגה השתתפו בוועידה שני צירים: וולף לונץ ולייב שליט. שניהם סוחרים אמידים ומראשי העסקנים בריגה. שני העסקנים הללו לקחו חלק פעיל גם במוסדות יהודיים אחרים, כגון בחברת מפיצי־השכלה.

בימיה הראשונים של התנועה נודעה חשיבות רבה לטיבו של היחס אליה מצד רבני הדור. עם גדולי התורה, שתמכו ברעיון הציוני, נמנה הרב ר' מרדכי אליאשברג מבויסק, גאון מפורסם בדורו. הרב אליאשברג היה גם ציר בוועידה השניה של חובבי־ציון, שהתקיימה בשנת 1887 בעיר דרוזקניק.

בוועידה זו הוחלט להשתדל לקבל רשיון מהממשלה הרוסית להקים ועד לתמיכת המתיישבים בארץ־ישראל. רשיון זה נתקבל בשנת 1890, ואגודות חובבי־ציון התרכזו סביב החברה שנוסדה באודיסה תחת השם: „חברה לתמיכת יהודים עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובארץ ישראל". הוועד היה ידוע בשמו המקורי „הוועד האודיסאי", והוא פעל ברוסיה עד שחוסל בשנת 1919.

„הוועד האודיסאי" קיים ועידות שנתיות שהיו למעשה ועידות של

חובבי־ציון ברוסיה. בשנת 1890 השתתף בוועידה באודיסה ציר מאגודת חובבי־ציון בדוינסק.[1]

בריגה היה המורשה של הוועד לייב שליט.

בליבוי נוסדה אגודת חובבי־ציון בשנת 1885 על־ידי מרדכי אנישביץ.[2]

הרדיפות ברוסיה מצד אחד, וההתעוררות הציונית מצד שני, הביאו בשנות ה־90 למאה ה־19 להקמתם של ארגונים בחלקים שונים של רוסיה, שרצו להגשים את השאיפה לעלות לארץ־ישראל ולהתמסר לעבודת אדמה. סייעה לתנועה זו גם פתיחת הלשכה של ועד חובבי־ציון ביפו, שבראשה עמד ז. טיומקין.

אגודה כזו, בת 12 איש, נוסדה גם בריגה. חבריה היו אנשים לא־אמידים ביותר. בשנת 1890 נשלחו מטעם האגודה שני צירים ליפו: יהושע פאלק גפנוביץ ומשה שקצר, שרכשו, יחד עם אגודות דומות מווילנה וקובנה, חלק מאדמות חדרה. עבור כל חבר נרכשו 220 דונם. היות ונשארו 2000 דונם שלא נמכרו, ביקשו הצירים מחבריהם בריגה שישתדלו למצוא עבורם קונים. הגבירים הידועים בריגה, לייב שליט (ציר לוועידת קטוביץ ולקונגרס הראשון) ויעקב הינדין, רכשו את האדמה — זה האחרון עבור חתנו, שניאור צבי שניאורסון.

המתיישבים מריגה הגיעו לחדרה בשנת 1891. הראשונים ביניהם היו: שניאור צבי שניאורסון; יעקב סגל עם אשתו, בניו ובנותיו, שיסד בנחלתו מחלבה; סלוצקין אליהו עם שתי בנות, מילא תפקיד של שוחט במושבה; משה לרמן עם אשתו, בתו ובנו, שפתח חנות; יהושע גפנוביץ עם אשתו ועם שלושת בניו ובתו; משה צבי שקצר, בעל מלאכה ובנאי, שהיה ממונה מטעם האגודה בריגה: וולפברג אליעזר, קלס דוב וסמולניק אברהם.[3]

חדרה ידועה בתולדות הישוב כאחת מאותן המושבות שהקריבה קרבנות הרבה וגרמה סבל רב למתיישביה. כבר בימים הראשונים, רק החלו פועלים להכשיר את ה„חאן" בשביל המתיישבים, נפלו מתוכם קרבנות לקדחת. הביצות במקום שימשו מקור למחלות. את שורת הקרבנות של המתיישבים הראשונים פתח משה לרמן מריגה. הוא הספיק לחיות במקום כמה חדשים וכבר חלה בקדחת ונפטר.

---

1. א. צנציפר (רפאלי), „פעמי הגאולה". בצילום הוועידה נמצא תחת מס. 17: משה ברלין מדינאבורג — היא דוינסק לפני שינוי שמה בשנת 1893.
2. ל. אווצינסקי, עמ' 123.
3. עבר הדני, „חדרה" (ששים שנות קורותיה), עמ' 25.

למחלות התווספו קשיים בקבלת הקושאנים על האדמה, והחלו נגישות מצד השלטונות התורכיים, שסירבו לתת רשיונות לבנין בתים.

בשנים הראשונות מתו מקדחת גם יהושע גפנוביץ, שבנו נפטר עוד לפניו, וכן צבי שקצר, אלמנתו של גפנוביץ ואחרים.

ברם, האבידות והסבל הרב לא שברו את רוח המתיישבים. עבודות האדמה ושתילת גפנים ושקדים התנהלו למרות כל הקשיים; הוחל בייבוש הביצות על־ידי שתילת עצי האקליפטוס וכדומה. עזרה שבאה מצד רופא הממונה על המקום, ד"ר הלל יפה, שלימים עמד בראש המושבה, עודדה, ביחוד מבחינה מוסרית, את חברי המושבה, ועזרת הברון רוטשילד, שבאה לאחר־מכן, בקבלו על עצמו את משימת ייבוש הביצות והשגת רשיונות לבניה, פתחו דף חדש בחיי המושבה.

עוד הרבה תלאות עברו על המושבה: סכסוכים עם ערביי הסביבה, חובות מעיקים, עבודה מפרכת — בעיקר זו של ייבוש הביצות, ועוד. משפחות או שרידי משפחות, אחרי אבידות קשות, עזבו, או שעזבו וחזרו — ולא פעם אחת בלבד... לא פה המקום לעמוד על כל אלה בפרוטרוט. כדאי להדגיש: המתיישבים הראשונים מיוצאי ריגה עמדו במבחן...

ג. התנועה הציונית

תנופה חדשה קיבלה התנועה מאז הופעתו של ד"ר ת. הרצל. בשנת 1895 הופיע ספרו „מדינת היהודים", ובשנת 1897 התקיים בבזל הקונגרס הראשון של התנועה שיצרה את „התכנית הבזלאית", שהיוותה את היסוד לתנועה הציונית.

בקונגרס הראשון השתתפו כצירים: מריגה לייב שליט, ומדווינסק ש. י. זקס. לייב שליט נתמנה גם לאחד ממנהלי „אוצר התיישבות היהודים" — המכשיר הכספי הראשון של התנועה הציונית.

האגודה הציונית בריגה, בשם „ציון", הוקמה מיד אחרי הקונגרס הראשון. לוועד האגודה נבחרו: אל. אטינגן, ד"ר א. זלקינד, עו"ד ז. טרון, עו"ד פ. אדל, א. מ. טייץ, ק. תגר, ז. קבלקין, בן־ציון לוי, י. וינרמן, ויס ופלוטניק.

האסיפות, שהיו בלתי ליגאליות, התקיימו במסעדה במסווה של „חגיגות פרטיות".[4]

---

4. אל. אטינגן, „פרקי זכרונות", „יהדות לטביה", עמ' 198.

בין הפעילים בוועד יש לציין, נוסף ליושב־ראש א. אטינגן, את א. מ. טייץ, סנדלר לפי מקצועו, אבל נואם טוב ומסור בכל לבו לעבודה, בן־ציון לוי, שהיה במשך שנים הממונה על השקלים, ועו"ד ז. טרון, שבנאומיו המצויינים עשה רבות כדי לרכוש תומכים ברעיון הציוני.

הוועידה הראשונה של ציוני רוסיה התכנסה בווארשה, באוגוסט 1898, כדי לדון בשאלות שיעמדו על סדר יומו של הקונגרס השני.

א. אטינגן נשלח מריגה כציר לוועידה זו, השתתף גם בקונגרס הציוני השני, ומאז היה נוכח בכל הקונגרסים, נבחר לחבר הוועד הפועל הגדול, וגם אחרי שחוסלה יהדות לטביה, והוא ישב כבר בישראל, היה במעמד של „ויריליסט", כלומר, חבר הוועד הפועל שלא מן המנין, עבור זכויותיו הרבות ושנות חברותו בתנועה.

אחרי הקונגרס השני נוסדה בריגה אגודה ציונית שניה בשם „נס ציונה".

בשנת 1902 התקיימה במינסק הוועידה השניה של ציוני רוסיה. כציר בוועידה זו השתתף הרב מרדכי נורוק — כבא־כח ציוני מיטוי, ובאותו זמן גם בא־כוח העתון הגרמני בריגה „דוינה צייטונג". אחרי הוועידה פירסם הרב נורוק בעתון דין־וחשבון, אשר הוצא גם בחוברת מיוחדת בשפה הגרמנית.[5]

מורשי הגלילות מסרו בוועידה זו דין־וחשבון על פעולות בחלקים שונים של רוסיה. בדין־וחשבון על ריגה, שהשתייכה לגליל פטרבורג־ליפלאנד־אסטוניה, נאמר בין היתר:

...בריגה קיימות אגודות אחדות... תודות למרצם של ציוני ריגה הועמדו בתי־הספר היסודיים היהודיים בעיר זו על רמה גבוהה יותר, אחדים מהם שייכים אפילו לסוג „חדרים לדוגמה". בקורלאנד, שהשתייכה לגליל וילנה־קורלאנד, קיימות 22 אגודות ציוניות... אגודות רבות דאגו להקמת אולמי קריאה, ספריות וכדומה...[6]

הרב נורוק השתתף ברוב הקונגרסים ונבחר למוסדותיה העליונים של התנועה.[7]

---

5. החוברת תורגמה לעברית והוצאה על־ידי „הספריה הציונית", ירושלים, תשכ"ג, לרגל יובל הששים של ועידת מינסק; תרגום ומבוא מאת ד"ר י. קלויזנר.
6. שם, עמ' 59.
7. פעולתו הציבורית הרב צדדית של הרב נורוק בתוך יהדות לטביה, בציונות, ביהדות העולמית ובישראל היא פרשה בפני עצמה, החורגת מהמסגרת המצומצמת של ספר זה.

תפקיד חשוב ואחראי ביותר מילא בתנועה הציונית ובחיים הציבוריים של קורלאנד תושב העיר ליבוי, הד"ר ניסן קצנלסון.

ד"ר קצנלסון היה יליד בוברויסק. אחרי גמר לימודיו בגרמניה התיישב בליבוי, שם עסק בענף הבנקאות. בקונגרס השלישי, בשנת 1899, נבחר לדירקטוריון של „אוצר התיישבות היהודים" ונעשה היושב־ראש שלו. מתוך ציוני רוסיה היה הוא אחד האנשים המקורבים ביותר לד"ר הרצל, ובו בחר הרצל ללוותו בנסיעתו החשובה לפטרבורג, בשנת 1903, לפגישה עם המיניסטר פלווה.

ד"ר קצנלסון נתקבל על־ידי פלווה גם בפגישה שניה.[8]

בשנת 1906 נבחר ד"ר קצנלסון לציר הדומה הראשונה. אחרי פיזור הדומה, היה בין החותמים על „כרוז וויבורג" — כרוז נגד פיזור הדומה ובעד התנגדות פסיבית לממשלה. יחד עם יתר חותמי הכרוז נאסר וישב בבית הסוהר.

היה פעיל כל ימיו בתנועה הציונית ובעסקי ציבור בעיר ליבוי.[9]

התנועה הציונית בריגה התרחבה. בא דור צעיר. בשנת 1904 התארגנה אגודת „שוחרי־ציון". מספר גדול מתוך חבריה לקחו חלק בוועידה הציונית הכל־רוסית בהלסינגפורס, בשנת 1906: מאיר ברלין, זלמנוביץ, יהודה לוין, ירוחם הורביץ, דוד פינסון. לוועידה זו נודעה חשיבות מיוחדת בגלל החלטותיה בקשר לעבודה־במקום: „געגענווארטס־ארבייט".

שנים מועטות בלבד היתה העבודה הציונית ברוסיה ליגאלית או ליגאלית למחצה: עם גבור הריאקציה הכללית בארץ, נאסרה כל עבודה ציונית.

בריגה אורגן מועדון תחת השם „עבריה" לעבודה תרבותית כללית. על־יד מועדון זה התקיימה „ועדה פלשתינאית" ללימוד ארץ־ישראל ובעיותיה. לאמיתו של דבר שימשה ועדה זו מקום לאסיפות ולוויכוחים בכל העניינים הציוניים. יושב־ראש הוועדה בשנים 1910—1912 היה ו. זלמנוביץ, וכאשר עזב את ריגה נבחר במקומו יצחק סמונוב, יליד וינדוי, שהיה קודם פעיל במרכז הציוני הכל־רוסי בפטרבורג.

---

8. ד"ר נ. מ. גלבר, „ביקורו של ד"ר הרצל בפטרבורג", „העבר", ג', עמ' 18.
9. נפטר בליבוי בשנת 1923.

ד. תנועת צעירי־ציון

בעקבות דור הנחשונים, הדור שנתן את ביל"ו וחובבי־ציון והניח את יסודות הציונות — קם דור חדש של מגשימים.

בהתחלת המאה ה־20 קמו ברחבי רוסיה ארגוני־נוער תחת שמות שונים: „התחיה", „קדימה", „צעירי־ציון" ואחרים. למרות השינוי בשמות וב„פרוגרמות" הצטיינו כולם בשאיפה להגשים את בנין הארץ בגופם ובעמלם ובחוסר צביון מעמדי, ומאידך — גילו זיקה מובהקת לעבודה ולצדק סוציאלי. למרות אי־ההזדהות עם הזרמים הסוציאליסטיים, שתפסו בתקופה זו מקום בולט בציבוריות היהודית־רוסית, הם „לוקחים חלק פעיל בעבודה הפוליטית במקומות", ואם להשתמש בלשון הוועידה הציונית בהלסינגפורס שלאחר־מכן (1906) — דוגלים בדמוקרטיזציה של התנועה ובטיפוח תרבות עברית.

במיוחד מוצאים הד בתנועה זו הקולות הבאים מארץ־ישראל — קריאת י. ויתקין וא. ד. גורדון לחלוציות ועבודה. תנועות אלה מספקות את החומר האנושי של „העליה השניה" ו„העליה השלישית" (1904—1923) — עליות שקבעו במידה רבה את התפתחות ההתיישבות בארץ־ישראל.

בשנת 1901 פעלה בדווינסק אגודת צעירי־ציון. עיר זו היתה מרכז לאגודות צעירי־ציון שבליטא. בעת הוויכוח בקונגרס הששי (1903) בשאלת אוגנדה, משנים חברי צעירי־ציון בדווינסק את שם האגודה ל„אדמת ישראל" — כדי להדגיש את הקשר בינם לבין ארץ־ישראל, ושורה של חברים: רחל גוטמן־אנטין, תחיה ליברזון, שרה מלכין, אליעזר צדיקוב וחיים־ברוך קאסטרל עולים ומגשימים.[10]

בשנת 1906 התקיימה בפינסק ועידה של סניפי „התחיה" ואוהדיה. בוועידה זו השתתף מטעם אגודת „שוחרי־ציון" בריגה — יהודה לוין.

בשנת 1912 התארגנה בריגה אגודת צעירי־ציון. מייסדיה היו זאב לבנברג, הדסה שניאורסון ואבא קרניבד.

ראשיתה של הפעולה היתה הפצת הרעיון הציוני בין הנוער המתלמד והמתבגר. קיימים היו גם חוגים סגורים, שפעלו על דעת עצמם — וזאת מטעמים שבקונספירציה. לימים נוצרו קשרים עם המוסדות המרכזיים, ובריגה ביקרו מטעם המרכז: אליעזר קפלן ואליהו מונציק.

השפעה רבה על התפתחות צעירי־ציון בריגה היתה לישראל טרויב,

---

10. א. צנציפר, עמ' 123.

יליד קיידן שבליטא. הוא התגורר באותן שנים בטוקום ובריגה, והודות לידיעותיו והתמצאותו בעתונות ובספרות הארץ־ישראלית הוא עזר הרבה להפעלת ולהפצת עיקרי ארץ־ישראל העובדת בין חברי הסניף בריגה.

בשנת 1913 התקיימה במינסק ועידת צעירי־ציון. הסניף הריגאי שלח כציר לוועידה את אחד מחבריו המצטיינים: ירחמיאל ויניק.[11]

צעירי־ציון הכניסו רוח חדשה לתנועה הציונית בריגה. הם היוו בזמן הראשון כעין אופוזיציה בתנועה שרוב חבריה לא היו, לפי מושגי חברי צעירי־ציון, דינאמיים במידה מספיקה. ההישג הראשון שתנועת צעירי־ציון יכלה לציין היה שליחת בא־כח מתוך חבריה — את זאב לבנברג — בתור ציר לקונגרס הציוני ה־11 — בשנת 1913.

המלחמה שפרצה בשנת 1914 גרמה להפסקת פעילות התנועה לזמן־מה, אך היא התנערה וחידשה את פעולותיה ביתר שאת מיד עם החזרת התנאים הנורמליים באיזור. צעירי־ציון היתה לאחר מכן אחת המפלגות החזקות והחשובות בחיים הציבוריים היהודיים בלטביה העצמאית.

ה. ה„בונד" ומהפכת שנת 1905

התנועה המהפכנית בין יהודי רוסיה התחילה בשנות ה־70 של המאה ה־19. המקום ממנו התחיל להתפשט רעיון המהפכה בקרב היהודים היתה העיר וילנה.[12]

בשנים הראשונות הצטמצמה הפעולה בהפצת רעיון המהפכה הסוציאלית בתוך חוגים קטנים, על פי רוב בני נוער, שהתלהבו מהסיסמה הרוסית „הליכה אל העם" בקרב הפועלים הרוסים והיהודים.

מחקר שנערך על־ידי יק"א בשנת 1898 בקרב העמלים היהודים ברוסיה הראה שתנאי הקיום של השכבות העובדות הם במצב ירוד עד מאד: שכר עבודה זעום הנקבע על־ידי המעביד, אם כי לפעמים שרוי זה במצב לא יותר טוב מעובדיו, יום עבודה של 14—18 שעות, חוסר תנאים סניטריים מינימליים, ללא אויר וללא אור — כל זה הביא לרעב ומחסור, מחלות ממאירות ואפיסת כוחות.[13]

התנאים הללו שימשו כר נרחב להשפעת הרוחות החדשות שהחלו

---

11. היה אחד העתונאים המוכשרים ביותר בלטביה. נפטר במחנה ריכוז בסיביר בהתחלת מלחמת העולם השניה.

12. נ. בוכבינדר, עמ' 22. 13. שם, עמ' 14—17.

לנשוב בין פועלי רוסיה. בשנים 1898—1902 הוקמו המפלגות הרוסיות הגדולות של הסוציאל־דמוקרטים ושל הסוציאל־רבולוציונרים.

תחילה היתה הפעולה מופנית להרחבת אופקם של העובדים על־ידי הפצת ידיעות אלמנטריות וכלליות ומתן הסברים לתורת הסוציאליזם, אך בתנאים הרוסיים — חוסר חופש עתונות, אספות וארגון — התווספו לדרישות הסוציאליות גם דרישות מדיניות־פוליטיות.

ואין תימה שבשביל העובד היהודי התווספו בתנועות המהפכניות היהודיות דרישות מיוחדות: ביטול אי־השוויון בזכויות אזרחיות, זכות השימוש בשפת ההמונים — אידיש, וכן דרישות הקשורות בעצם קיומו הלאומי של העם היהודי ועתידו.

בעיר ריגה קיימים היו כבר בשנת 1889 חוגים מהפכניים יהודיים, שניהלו עבודות הסברה ותעמולה בין פועלים יהודיים ונוצרים,[14] ואחד המקומות הראשונים בו התנהלה עבודת החוגים המהפכניים על־ידי שליחים מהמרכז בווילנה היתה העיר דוינסק.[15]

העיר דוינסק מילאה תפקיד חשוב, כפי שעוד נראה להלן, בהתפתחות של תנועות מהפכניות יהודיות. בסוף המאה ה־19 היו בה קרוב ל־32,000 יהודים, מהם רק 1100 סוחרים. 35 אחוז בקירוב מהאוכלוסיה היהודית היו פועלים, עובדים ופקידים; היו בעיר כמה בתי־חרושת ולפי התנאים של הזמן נחשב המקום לנקודה תעשייתית. מצד שני היו בעיר, לפי הנתונים של יק״א, שנזכרו לעיל, אחוז גבוה של נצרכים, והיא תפסה, במובן זה, את המקום השני אחרי העיר וילנה.

וכאשר עברו על שורה של ערים, בשנים 1893—1897, שביתות המלוות בדרישות להטבת התנאים הסוציאליים — היתה גם דוינסק ביניהן.[16]

כבר בשנים הראשונות לפעולתם היה ברור למנהיגים היהודיים במפלגה הסוציאל־דמוקרטית ברוסיה שתנאי העבודה בקרב השכבות היהודיות מצריכות קיום של ארגון סוציאליסטי־יהודי שעל דגלו תתנוסס, פרט לסיסמאות סוציאליות ומדיניות כלליות, גם הדרישה לשוויון בחיים האזרחיים.[17]

בשנת 1897 התקיים בווילנה כנס של קבוצות סוציאל־דמוקרטיות יהודיות, בו הוחלט לייסד „אגוד כללי של פועלים יהודיים ברוסיה, פולין

---

14. נ. בוכבינדר, עמ׳ 56.
15. נ. בוכבינדר, עמ׳ 25.
16. נ. בוכבינדר, עמ׳ 64.
17. נ. בוכבינדר, עמ׳ 78.

וליטא" — הידוע בשמו „בונד"; ובשנת 1898, בכנס הכללי של המפלגה הסוציאל־דמוקרטית הרוסית, ניתנה ל„בונד" אוטונומיה בתוך המפלגה הכללית, בעניינים הקשורים עם הפרולטריון היהודי.[18]

בשנת 1900 פעלו בריגה חוגים להפצת ספרות אי־ליגאלית: חוגי פחחים, חייטים, כובענים, וכן חוג של נשים תופרות. מעל לחוגים עמד ועד מרכזי עם יאנקל אפשטיין מדווינסק בראשו. בשנת 1901 נכנסו החוגים האלה ל„בונד". בכנס שהתקיים באותה שנה בביאליסטוק השתתף ציר מהסניף הדווינסקאי — קפלינסקי.[19]

בשנים 1898—1900 נאסרו רבים מחברי ה„בונד". ראש הבולשת, זובטוב, החליט להפעיל שיטה חדשה בנוגע לאסירים. הוא ניסה, ובהצלחה מרובה, לשכנע שורה של מנהיגים מסורים, שהדרך שהם בחרו בה אינה נכונה: דרישות, במידה שהן נוגעות להטבת מצבם החמרי של הפועלים, הן דרישות צודקות, ויש לתמוך בהן, אבל לדרישות אלה נגרם נזק על־ידי קשירתן עם התנגדות למשטר הקיים.

על־ידי שכנוע, שחרור אסירים, והפעלת לחץ על כמה מקומות עבודה לשיפור מצב פועליהם — הצליח זובטוב במשימתו עד כדי כך, שכמה מן המנהיגים יצאו מהמפלגה ויסדו מפלגה חדשה של „בלתי־תלויים". בין ה„בונד" וה„בלתי־תלויים" התגלעה מחלוקת קשה. ה„בלתי־תלויים" יכלו להצביע על שורה של הישגים, כגון אסיפות פועלים בהסכמת המשטר, שיפור התנאים, העלאות בשכר העבודה וכדומה. ה„בונד" טען שכל אלה הם בבחינת „נדבות" הניתנות כדי להתעות בהן את התנועה מדרכה אל המטרה הנכונה. ה„בונד", כמובן, צדק: ייתכן שכוונותיו של זובטוב היו כנות, אבל המשטר לא יכול היה להשלים אפילו עם ארגון פועלים מתון. היחס הסבלני מצד המשטרה נפסק עד מהרה וה„בלתי־תלויים", שאליהם הצטרפו בשעתו גם כמה מנהיגים של „פועלי־ציון", מצאו לנכון להתפזר.

נעשה נסיון להקים גם בדווינסק סניף של פועלים „בלתי־תלויים". אבל הנסיון נדחה הן על־ידי ה„בונד" והן על־ידי „פועלי ציון".[20]

בשנת 1899 השתתפו בדווינסק בחגיגות 1 במאי כמה מאות איש, והפגנות נערכו בהלוויותיהם של קרבנות רדיפות פוליטיות. בשנת 1902 הגיע מספר המפגינים באחד במאי ל־700 איש. בסניף ה„בונד" פעלה

18. נ. בוכבינדר, עמ' 83. 19. נ. בוכבינדר, עמ' 161, 162.
20. נ. בוכבינדר, עמ' 280.

כהלכה קופת עזרה לנרדפים, נערך איסוף כספים בשביל הלשכה המקומית וכיוצא בזה.

בשנת 1902 נאסרו בווילנה מפגיני ה־1 במאי, ולפי פקודת שר הפלך, פון ואל, נענשו בצורה אכזרית ומשפילה: הלקאות לעיני החברים למאסר.

הענויים וההשפלה עוררו רוגז רב בין הפועלים, וחבר ה„בונד" הירש לקרט התנקש בחייו של פון ואל, שנפצע רק באופן קל. הירש לקרט נאסר במקום, נידון למוות ונתלה.

בעקבות המאורעות הללו נסערו הרוחות, והדבר הביא לכך, שבכנס הבא של ה„בונד" נתקבלה ההחלטה על „נקמה מאורגנת" נגד פעולות אכזריות ומשפילות של השלטון כלפי המהפכנים.

ברוח החלטה זו הוקמה קבוצה טרוריסטית על־ידי ה„בונד" בריגה,[21] שבראשה עמדו אברהם בראון („סרגיי") ולזר ארנשטם. תפקיד הקבוצה היה להעניש במקרים מיוחדים חברים המגלים בכוונה תחילה את סודות הארגונים המהפכניים, וכן לבצע פעולות־תגמול נגד אנשים המתייחסים בגסות למהפכנים וסוחטים מהם ידיעות תחת לחץ.

הנטיות הטרוריסטיות ב„בונד" לא האריכו ימים. המוסדות בחוץ־לארץ התנגדו להחלטה על נקמה מאורגנת והכנס הבא של ה„בונד" ביטל את ההחלטה. לא ידוע על איזה שהן פעולות אלימות מצד הקבוצה אשר התארגנה בריגה.

הנטיות הלאומניות של ה„בונד" לא הלמו את השקפותיה דאז של המפלגה הסוציאל־דמוקרטית שראתה בקווים הלאומיים מקור להתחדשות והרחבת הניגודים בין שכבות הפועלים, וה„בונד" נאלץ בכנס של הסוציאל־דמוקרטים בלונדון, בשנת 1903, לעזוב את שורות המפלגה. רק בשנת 1906 הוא נכנס שנית למפלגה. השאלה הלאומית לא הובאה לדיון בכנס, אבל ל„בונד" ניתן חופש־פעולה בשאלות תעמולה וארגון.[22]

המאבק בין השלטון לבין תנועות המהפכה הלך והחריף. מקרי טירור נגד השלטון נתרבו. בשנת 1902 נהרג מיניסטר הפנים סיפיאגין, ובמקומו נתמנה וו. פלווה, ראש המשטרה לשעבר. שיטתו של פלווה היתה להעמיד את התנועה המהפכנית כתנועה יהודית, ועל ידי זה „לעורר את זעם העם הרוסי" נגד היהודים.

בשנת 1903 אורגנו על־ידי השלטון, בהדרכתו של פלווה, הפוגרומים

---

21. נ. בוכבינדר, עמ' 296—299. 22. נ. בוכבינדר, עמ' 329.

בקישינוב ובהומל. כתוצאה מן הפוגרומים נתחזק הרגש הלאומי באוכלוסיה היהודית ונתגברה האהדה לתנועה הציונית. בין הפועלים המאורגנים החלו בהקמת קבוצות של יהודים להגנה עצמית נגד הפורעים.

בשנת 1904 החלה המלחמה הרוסית—יפנית. ה„בונד" ניהל תעמולה של „מפלה צבאית", העשוייה לקרב את התמוטטות השלטון. אגב, נתלווה גיוס החיילים בכמה מקומות בתעמולה פוגרומית נגד היהודים.

בספטמבר 1904 התנפלה המשטרה על פועלים יהודיים בשעת יציאתם מאסיפה בקרבת ביאליסטוק. היריות של המשטרה פגעו בהרבה פועלים, גברים ונשים, בלי איזו־שהיא התגרות מצדם של הללו.

בתגובה להתנפלות זו אירגן ה„בונד" אסיפות מחאה, שביתות, הפצת כרוזים וכדומה. התקיימו אסיפות גם בריגה, דוינסק וקרסלבקה.

המאורעות של שנת 1904 היו מעין הקדמה לשנת 1905. וה־9 לינואר 1905, כאשר הצבא ירה בהמון מפגינים שהלכו לעבר „ארמון החורף" בפטרבורג בהנהגתו של הכומר ג. גפון — שימש כעין אות להתקוממות כללית ברחבי רוסיה.

החל גל שביתות ברחבי המדינה. בריגה הגיע מספר השובתים ל־50,000. בערים ריגה וליבוי התנהלה השביתה מתוך הסכם בין ה„בונד" והמפלגה הסוציאל־דמוקרטית הלטית[23] על־ידי ועד פדרטיבי מורכב מנציגיהן של שתי המפלגות. השביתות של הפועלים היהודיים התקיימו גם במיטוי, דוינסק, רזשיצה וקרסלבקה.

בשעת ההפגנות בריגה הגיעו הדברים לידי התנגשות עם כוחות המשטרה והז'נדרמריה. קרוב ל־80 איש נהרגו וכ־200 נפצעו.[24]

בפברואר אירעה התנגשות גם בעיר דוינסק, בה נהרגו ונפצעו קרוב ל־30 איש.[25]

בלטביה קיבלה מהפכת שנת 1905 אופי מיוחד. האכרים הלטבים מצאו להם את ההזדמנות לנקום בבעלי־האחוזות הגדולים — הברונים הגרמנים — ששעבדו לפני דורות את העם הלטבי, והמשיכו לשבת על אדמתו... בכפרים ובערי השדה אורגנו ועדים מהפכניים; הם הציתו בין היתר את טירות הברונים, שברחו לערים כדי להציל את חייהם.

---

23. נ. בוכבינדר, עמ' 329. 24. י. קלנברזינש, עמ' 66.

25. נ. בוכבינדר, עמ' 337. (בשנת 1925 הוקמה בדוינסק מצבה לזכר הקרבנות, חברי ה„בונד", שנפלו בשנת 1905).

התפשטות המהפכה מצד אחד ומפלות צבאיות במלחמה נגד יפן מצד שני, שימשו הזדמנות להפניית זעם ההמונים נגד היהודים, כ„שעיר לעזאזל". בשורה של ערים: מינסק, סדליץ, לודז', ביאליסטוק ואחרות, נערכו ביהודים פרעות, שהגיעו לשיאן באוקטובר 1905.

המינשר מאוקטובר 1905 וה„חירויות" שניתנו כתוצאה ממנו, ובראש ובראשונה הפרלמנט — ה„דומה", איכזבו במהרה גם את המתונים ביהודים. השמאל לא נתן אמון בהבטחות מעיקרן, וה„בונד" ופועלי־ציון החרימו את הבחירות ל„דומה" הראשונה.

אחרי פיזור ה„דומה" הראשונה נערכו שוב התנקשויות טרוריסטיות, שביתות וכדומה, אולם השלטון החליט לדכא ביד חזקה כל התקוממות שהיא. החלו ימי הריאקציה שהיו שוב מלווים פוגרומים ביהודים.

ללטביה נשלחה „משלחת עונשין" מיוחדת. בראש הצבא והקוזקים עמדו הגנרלים אורלוב ומלר־זקומלסקי, שהתנקמו באכזריות באכרים. נהרסו למעלה מ־300 בתים, נענשו והוצאו להורג קרוב ל־5000 איש לפי החלטות בתי־דין צבאיים או בלעדיהן.[26]

ה„בונד" ופועלי־ציון, בניגוד להחלטתם הקודמת להחרים את הבחירות ל„דומה" הראשונה, השתתפו במרץ בבחירות ל„דומה" השניה והשלישית, אבל בלי הצלחה... הם לא העבירו אף ציר אחד.

המאסרים והרדיפות, וביחוד ההגירה, השתיקו כמעט כליל את פעולות ה„בונד" למשך שנים. אלה מבין חבריו שנשארו פעילים, ריכזו את מאמציהם בארגונים פרופסיונליים, במידה שהללו הוסיפו להתקיים, וכן בעבודה תרבותית, ובעיקר בטיפוח שפת אידיש, ובעבודה בקהילות שקודם־לכן התייחסו אליהן בשלילה גמורה.

בין המקומות שבהם נשאר גרעין מאורגן של ה„בונד" היתה גם העיר ריגה.

בשנת 1910 התקיים בלמברג הכינוס השמיני של ה„בונד". השתתף בו גם ציר מטעם העיר ריגה. הוחלט ללחום בעד שבת כיום של מנוחה, להשתתף באופן פעיל בקהילות ובכל חברות תרבותיות אחרות, במלים אחרות — לנצל כל הזדמנות „ליגאלית". כמו כן הוחלט לראות את שפת אידיש כשפה עממית והועלתה הדרישה שבבתי־הספר תתנהל ההוראה בשפה זו.

---

26. י. קלנברזינש, עמ' 74.

ההופעה הפומבית של פועלים מאורגנים לפני המלחמה הראשונה היתה שביתה של יום אחד כמחאה נגד משפט ביליס בשנת 1913. שביתה דומה התקיימה גם בדוינסק.

מלחמת העולם הראשונה פגעה קשות ב„תחום־המושב". הרס החיים היהודיים, היחס העויין של השלטון, גירושים ממקומות סמוכים לגבול — ביניהם החלק המכריע של יהודי קורלאנד — כל זה הביא לחורבן חיים של דורות ומן הנמנע היה לנהל איזו שהיא עבודה פוליטית, פרט לעבודות של עזרה במוסדות שהוקמו על־ידי יהודי רוסיה: „אזע", „אורט" ו„יקופו".

בשנת 1915 הוצאו על־ידי ה„בונד" עלונים נגד המלחמה ונגד מאסר הפרקציה הסוציאל־דמוקרטית. התקיימו גם כמה אסיפות, בין היתר — גם בדוינסק, שמשתתפיה נאסרו על־ידי המשטרה.

בהמשך המלחמה השתנה היחס של ה„בונד" למלחמה עד שהפך חיובי: הוחלט, למשל, לתת יד לפעולת המוסדות אשר השתתפו במאמץ־המלחמתי.[27]

לא נעמוד כאן על שינויים שהביאה מהפכת 1917 בחיי ה„בונד" שניצוצות ממנו נשארו בלטביה כל השנים — דבר זה מסתבר מפעילותו הניכרת של ה„בונד" כבר בשנים הראשונות אחרי ייסוד לטביה הדמוקרטית.

ו. פועלי־ציון

התנועה הציונית, שקסמה ללב היהודי בפתרון רדיקלי לצרת הפזורה, וכיוצא בזה, ובאותו זמן עצמו, התנועות שדגלו במהפכה סוציאלית ובמאבק פוליטי במקום — שתי התנועות האלה מצאו את מיזוגן בשורה של ארגונים: פועלי־ציון, ציונים סוציאליסטים (ס"ס) ואחרים, תחת שמות רבים ושונים — מהן תנועות אשר עיבדו, אם גם לא בבת־אחת, מצע אידיאולוגי שאיחד את שתי השאיפות: הגשמת המטרה הלאומית בציון, וקידום מעמדם של שכבות העמלים.

ב. בורוכוב היה האידיאולוג של תנועת פועלי־ציון ובשנים 1900—1901 כבר קיימים היו מספר ארגונים בכמה ערים, בתוכן גם העיר דוינסק.[28] התסיסה בכיוון זה החלה כבר שנים קודם־לכן. עוד בשנת 1897 התקיים

---

27. נ. בוכבינדר, עמ' 430.

28. נ. בוכבינדר, עמ' 389.

בריגה חוג סטודנטים־סוציאליסטים, בו התנהלו ויכוחים על מפלגה סינטתית: ציונית וסוציאליסטית בעת ובעונה אחת.[29]

בשנים 1901—1903 התקיימו כמה ועידות איזוריות של פועלי־ציון.

העיר דוינסק שימשה מרכז חשוב בצפון־מערב רוסיה לתנועת פועלי־ציון. התנועה בעיר זו נחשבה כמקורית, כלומר התפתחה מקרב הפועלים המקומיים שחיפשו את הסינתיזה בין הציונות והסוציאליזם, בלי השפעה ניכרת מארגונים ותעמלנים מבחוץ.[30]

על השקפתם במאבק הפוליטי מעידה העובדה שהם היו פעילים מאד בהתנגדותם למפלגה של ה„בלתי־תלויים" (ראה עמ' 152).

לפני הוועידה החשובה של פועלי־ציון, שהתקיימה בווילנה בשנת 1903, התקיימו בדוינסק שורה של התיעצויות לשם קביעת עמדה ביחס אל השאלות שתעמודנה בווילנה על הפרק. אחרי ויכוחים נתקבלה ההחלטה הבאה: הציונות היא אידאל היסטורי, שיוגשם על דרך ההתפתחות האבולוציונית; אך בציונות אין משום מתן תשובה למצבם, משולל החוק, של המוני היהודים בארצות הגולה. על כן רואים אנו הכרח לנהל מלחמה בעד הזכויות הפוליטיות והאזרחיות של היהודים בארצות אלה. והואיל וברוסיה כרוך הדבר במלחמה נגד משטר של שלטון יחיד, כוללים אנו בתכניתנו את המאבק המהפכני.[31]

בוועידה בווילנה, בה השתתפו צירים משורה של ערים היו גם הצירים: אלתר יפה וזלמן אברמסון מדוינסק וס. גולדברג מקרסלבקה.

בדיון נחלקו הדעות לשלושה כיוונים. ה„מינסקאים" היו בעד דחיית התעמולה למען הסוציאליזם עד להשגת העצמאות הטריטוריאלית; חלק אחר ראה בסוציאליזם ובמאבק הפוליטי את התפקיד העיקרי של המפלגה; הדעה השלישית, עם הדוינסקאים בראש, היוותה כעין פשרה. „כיוון דוינסק" בא לידי ביטוי בקונטרס „עיקרי הציונות לפועלים יהודיים" מאת אלתר יפה. הצעתם היתה סוציאליסטית מובהקת, עם שהכירו בחלוקת העם היהודי למעמדות בעלי אינטרסים מנוגדים. אולם ההצעה כללה יחס מתון למאבק הפוליטי: „מידת הפעילות המהפכנית מן הדין הוא שתהיה בכל מקרה תלויה בתועלת אשר המעשה יכול להביא לפרולטריון היהודי".[32]

בשנים 1903—1905 התפשטה תנועת פועלי־ציון ברחבי התחום, ובשנת

---

29. א. זינגר, עמ' 177.
30. א. זינגר, עמ' 297.
31. א. זינגר, עמ' 298.
32. נ. בוכבינדר, עמ' 390.

1906 התקיימה בפולטבה הוועידה הארצית, עם בר בורוכוב בראש, שהניחה יסוד לתנועה הכל־רוסית. בריגה פעל ארגון של „פועלי־ציון", שבראשו עמדו: צבי פיינסון, שמואל הר, מניה אוורבוך ולייטמן.

בשנים 1905—1907 הוציאה התנועה שורה של עתונים ברוסית ובאידיש, ולקחה חלק פעיל בהגנה עצמית (8000 איש בקירוב, מהם 100 שנהרגו בפרעות). במספר מקומות ניהלו את המאבק הפוליטי יחד עם הסוציאל־דמוקרטים והסוציאל־רבולוציונרים על־ידי השתתפות בוועדים משותפים. היתה לפועלי־ציון השפעה ניכרת בשורה של איגודים מקצועיים.[33]

בתקופת הריאקציה התחסל חלק גדול של התנועה הרוסית. כמה מפעיליה היגרו, ביניהם קבוצה ניכרת לארץ־ישראל; שם היו מפעילי העליה השניה שיסדו את תנועת העבודה בארץ־ישראל.

לא ניכר חלקם של פועלי־ציון בחיים הציבוריים של היהודים בלטביה ערב מלחמת העולם הראשונה, וגם אחרי הקמתה של לטביה, כאשר רוב המפלגות שהיו במחתרת קמו לתחיה, לא התאוששה עוד פועלי־ציון כתנועה.

ז. התנועה הציונית־סוציאליסטית (ס"ס) והי"ס (סיימיסטים)

מתוך חוגי פועלי־ציון נתפתחה תנועה אחרת, תנועה לעצמה — „הציונית־סוציאליסטית (ס"ס)".

לפי דעתם של מייסדי התנועה, הרי בתנאים הקיימים אין הפרולטריון היהודי, החי בתנאים בלתי נורמליים, יכול להתפתח ולהוות מעמד, אלא נהפך ל„לומפן־פרולטריאט", הנדחף אל מחוץ לתעשיה הגדולה. מצבו הכלכלי מאלץ אותו להגר לארצות אחרות, אבל גם שם הוא נתקל באותם התנאים עצמם: אינו משתבץ במסגרת התעשיה, אלא ממלא את שורות החנוונים הזעירים והרוכלים. מכאן, שהדרך היחידה היא ביצירת מלוכה יהודית בארץ־ישראל, או מדינה זמנית במקום אחר — מקום בו יהיו היהודים רוב, עם כלכלה לאומית, בה יווצרו תנאים נורמליים להתפתחות הפרולטריון היהודי.

התנועה החדשה מצאה ברוסיה הד חזק. היא לקחה חלק פעיל במאורעות 1905, בהגנה, בוועדים משותפים עם תנועות מהפכניות אחרות.

בתוך לטביה היה לתנועה קשר עם הערים: דוינסק, רזשיצה, ליוצין, פרידריכשטט, מיטוי וטוקום.[34]

---

33. א. זינגר, עמ' 298.

34. נ. בוכבינדר, עמ' 392, 393.

בזמן התסיסה המהפכנית ברוסיה בשנים 1905—1906 היו בקרב חוגי פועלי־ציון, יחד עם הנוער והאינטליגנציה היהודית, ניצנים של כמה פלגים חדשים; הגדולה ביניהם היא תנועת פועלים יהודים סוציאליסטים (י"ס) או „סיימיסטים". התנועה התנגדה ל„בונד" ולציונות כאחת. ה„סיימיסטים" אמנם הודו בנחיצותה של טריטוריה לאומית, אלא שזו היתה להם בחינת מזמור לעתיד הרחוק, בעוד שאת הפתרון לחיי ההווה חיפשו ב„אוטונומיה לאומית", שתהא מקיפה, לדעתם, את בעיות הרוח והחומר כאחד, כגון שאלות העזרה הסוציאלית, בריאות העם, כיוון ההגירה וכיוצא בזה — ולצורך זה יש, איפוא, לארגן פרלמנטים אקס־טריטוריאליים — „סיימים", שעליהם לעבד ולהגשים את התכניות הללו.

התנועה היתה רבת־ממדים בשנים 1905—1906. היא גילתה פעילות רבה ושיתפה פעולה ביחוד עם המפלגה הסוציאל־רבולוציונרית, מאחר שחבריה לא ראו עצמם כמארקסיסטים.

בהתיעצות על הקמת המפלגה השתתפו גם באי־כוח העיר דוינסק. אחרי תקופת הריאקציה נחלשה התנועה ולא נודע על פעולה כלשהי מצידה בתוך יהדות לטביה.

ח. פרעות והגנה עצמית

אחרי הפוגרום בקישינוב בשנת 1903, בו נטבחו ללא הגנה 45 יהודים ונפצעו מאות, החל להתרקם הרעיון שבמצב הקיים, כאשר השלטון הוא המסית ומעודד פרעות, אין להתגונן אלא במאורגן ב„הגנה עצמית".

מארגני ההגנה היו בראש ובראשונה הארגונים המפלגתיים: ה„בונד", פועלי־ציון, ציונים־סוציאליסטים והנוער הרדיקלי הבלתי־מפלגתי. באילו מקומות שבהם היתה רווחת סולידריות בין המהפכנים היהודיים והסוציאל־דמוקרטים הרוסים, או שקיים היה ארגון משותף לשניהם, הצטרפו ל„הגנה העצמית" גם לא־יהודים.

בהרבה מקרים, ביחוד בהתחלה, היו אמצעי ההגנה דלים ופרימיטיביים בתכלית, והשלטונות רדפו את ארגוני ההגנה על־ידי בילוש ומאסרים, ובמקרה התנגשות בין ההגנה והפורעים לא נמנעו גם מלעמוד בגלוי לצדם של אלה האחרונים.

על אף המכשולים המרובים על דרכה, עשתה „ההגנה העצמית" גדולות להצלת חייהם וכבודם של יהודי רוסיה.

גם בכמה ערים בלטביה אורגנה הגנה עצמית.

בשנת 1904 פשטו בריגה שמועות שב־1 במאי עתידים לפרוץ פרעות ביהודים. הוחל ברכישת נשק, בהפקדת חפצי־ערך בבנקים, וכמה מהאמידים אף עזבו את העיר. ברם, לא אירע דבר: היום עבר בשקט.[35]

צורה חמורה במיוחד לבשו המאורעות בריגה בשנת 1905. הפורעים התחילו בהתנפלויות בפרבר המוסקבאי, מקום מגורי דלת העם. ההגנה העצמית — פרי ארגונם של הועד הפדראטיבי של ה„בונד" והסוציאל־דמוקרטים — מנתה כ־200 איש (100 יהודים ו־100 לטבים בקירוב) שאליה הצטרפו כ־200 איש גם משורותיהן של מפלגות אחרות. חברי ההגנה היו מחולקים לקבוצות בכל חלקי העיר, עם משמרות, וקשר טלפוני ביניהם. כאשר החלו הפרעות היתה ההגנה במקום. בחילופי־יריות, בהם לקחה המשטרה חלק בצד הפורעים, נהרגו כמה אזרחים שלווים, וגם כמה חברי הגנה לטביים.[36]

שלושה ימים נמשכה המתיהות וחילופי־יריות היו פה ושם. אין ספק, שרק הודות להגנה לא קיבלו הפרעות ממדים יותר רציניים.

ארגון־הגנה חזק היה בעיר דוינסק. עוד באפריל 1903, אחרי טבח קישינוב, התארגנה בדוינסק „הגנה עצמית". בחודש אבגוסט הפיץ ה„בונד" כרוזים לכל „תושבי דוינסק", ובהם הודיע כי הפרולטריון היהודי יצא בנשק נגד כל נסיון של פרעות.[37]

ערב פסח 1904 ניהלה הז'נדרמריה בדוינסק תעמולה בין הסטרווירים[38] והצוענים לערוך פרעות ביהודים. הפוגרום נועד ליום ששי, יום השוק. ההגנה העצמית, בהנהגתו של שלמה פוקרוי, היתה במצב־הכן, מחולקת בקבוצות של עשרה עם מפקד בראש. כאשר התנפלו הפורעים על חנות יהודית ונתקלו בהתנגדות חזקה — נבהלו ונסוגו. נסיון להתנפל על בית־הכנסת הושם לאל גם הוא, והמתנפלים ספגו מהלומות כבדות מקצבים, חברי ההגנה. בפרבר הישן נשדדו כמה בתים, אך גם שם באו הפורעים על עונשם, כך שזכרו זאת לימים רבים.[39]

---

35. י. הלפרין, עמ' 44.
36. י. הלפרין, עמ' 206.
37. י. הלפרין, ג', עמ' 44.
38. רוסים, בני האמונה הפרוואסלבית הישנה, לפני הריפורמה של הפטריארך ניקון.
39. י. הלפרין, עמ' 89: מתוך זכרונות של מנדל דייטש, תושב דוינסק, שהתנקש ביוני 1905 בקצין משטרה, נדון למוות, אולם פסק־דינו הומתק לגירוש ועבודת פרך.

ההגנה בדוינסק הצטיינה בהרכבה — רובה משכבות העמלים: פועלים, קצבים, עגלונים ועוד.

ב־26 ביוני 1905 שררה בדוינסק התרגשות רבה בקשר עם בואו לעיר של המסית הידוע לפוגרומים — בילופולסקי. ה„בונד" הוציא כרוז על המתרחש, ובבית המדרש נאמו וקראו לקהל להתגוננות. ההסתה לא נשאה פרי והכל עבר בשלום.

באוקטובר 1905 נערך ברזשיצה פוגרום עקוב־דמים. השלטונות חילקו נשק חם לפורעים. ההגנה היתה חלשה ובלתי מאורגנת כהלכה. המגינים גילו אמנם אומץ לב, אולם נוכח מספרם הגדול של הפורעים לא יכלו לפעול הרבה. ששה חברי ההגנה נפלו קרבן בפרעות אלה.[40]

ב־24 לדצמבר 1905 עמדה להתקיים באודיסה ועידה כל רוסית של ההגנה בהשתתפות פועלי־ציון והאינטליגנציה הרדיקלית. כבר ב־21 בדצמבר נאסרו מרבית הצירים כי כל הקורספונדנציה של ארגון הכנס נפלה בידי הבולשת.

כמה מן הצירים הגיעו בכל־זאת לאודיסה. ביניהם: זאב (וילי) לאצקי (הסופר והעסקן ו. לאצקי־ברתולדי) מריגה.

הצירים שהגיעו יחד עם מארגני הכנס ולא נאסרו — התכנסו לישיבה, אבל כבר ביום הראשון נאסרו כולם.

הצירים מדוינסק: שמואל חסידוב ואלתר יפה, שאיחרו לועידה, ניצלו ממאסר.[41]

פרט לערים שנזכרו, היו גם ארגוני הגנה עצמית בקרסלבקה ובויסק. היו מקרים שחברי הגנה מעיר אחת נחלצו לעזרת העיר השניה. פרט לחברי המפלגות השמאליות, שלקחו חלק פעיל בהגנה גופא, השתתפה גם האוכלוסיה היהודית הרכושנית בחלק מפעולותיה של ההגנה על־ידי תרומת כסף לרכישת נשק, העמדת דירות לסידור משמרות ההגנה, וכן על־ידי הסתרת הנשק.

אם הפרעות בחלקי לטביה היו מקריות, קלות ובודדות בהשוואה לאלו שבמקומות אחרים בתחום, הרי אין זה אלא בגלל חוסר אלמנט מתאים להסתה, וכן, בלי ספק, גם בגלל העובדה שליפלאנד וקורלאנד סמוכות ביותר לגבול המערבי, והמארגנים מגבוה היססו להפעיל במקומות אלה שיטות המפגינות את ההתנהגות הברברית שלהם.

---

40. י. הלפרין, עמ' 217.

41. י. הלפרין, עמ' 104.

פרק ששה־עשר

המאבק לשוויון לאומי ואזרחי

א. „אגודה להשגת שיווי־זכויות לעם ישראל"

שנת 1905 היוותה נקודת־מיפנה גם בעולם הציבוריות הכלל־יהודית ברוסיה. התקווה לשינויים חייבה פעילות: עיבוד תכניות, ניסוח עצומות ודרישות והגשתן לתעודתן.

ביזמתם של אנשי ציבור מפטרבורג התקיימה ב־25—27 במרץ 1905, בווילנה, ועידה של עסקנים ציבוריים. נכחו 67 איש מ־32 ערים.

בוועידה הוחלט לדרוש שוויון מלא ליהודי רוסיה בחיים הפוליטיים, האזרחיים והלאומיים, ואחד משלבי הגשמת הדרישות הוא יצירת שלטון המבוסס על בחירי העם, הנבחרים בבחירות כלליות.

לשם עיבוד הדרישות היהודיות והגשמתן, הוחלט להקים „אגודה להשגת שיווי זכויות לעם ישראל ברוסיה" עם מרכז, שמקום מושבו בפטרבורג. לוועד המרכזי נכנסו בין היתר: א. וינאבר, ה. סליוזברג, שמריהו לוין, ש. דובנוב וד"ר מקס שיינפלד מריגה.

ד"ר מקס שיינפלד לקח חלק פעיל בכל עבודות „האגודה לשוויון זכויות", השתתף גם בוועידת קובנה בשנת 1909 — שעליה ידובר להלן — כנציג יהודי ריגה, וכדאי לעמוד על אישיותו שבלטה על רקע הציבוריות היהודית בלטביה בשנים 1900—1912.

ד"ר שיינפלד נולד במיטוי בשנת 1861. למד רפואה בדורפאט. קיבל את תוארו עבור עבודה מדעית חשובה בשדה הפסיכיאטריה. אחרי השתלמות בגרמניה עבר לריגה בה פתח, בשנת 1897, בית־חולים לחולי רוח שנעשה מפורסם ושאליו נהרו מכל קצווי רוסיה. ד"ר שיינפלד היה ידוע כשונא בצע וטיפל בחולים מעוטי־יכולת בלי כל תמורה. פירסם שורה של מחקרים ועבודות מדעיות במקצועו. למרות היותו עסוק מאד במקצועו, התמסר לעבודה ציבורית הן בריגה עצמה — היה אחד ממייסדי חברת „בקור־חולים" — והן בעבודה יהודית־ציבורית כל־רוסית. היה חבר הועד־המרכזי של „האגודה לשוויון זכויות יהודי רוסיה", השתתף בכל ועידות האגודה, ולקח חלק פעיל בוועידה הקובנאית בשנת 1909. הצטיין בהופעותיו ובכנותו

והתייחס בכבוד ובמידת הסבלנות גם לאלה שהתנגדו לדעותיו, והיה נותן ידו לכל פעולה שעשויה היתה, לדעתו, להביא תועלת לציבור היהודי.

הוא נרצח בשנת 1912 על־ידי אחד חולה־רוח נוצרי שהתרפא במרפאתו. העתונות השחורה לא נרתעה מלנצל את המקרה הטראגי להסתה אנטישמית.

לאות כבוד לזכרו ולפעולתו, קיבלה הקהילה היהודית בריגה על עצמה את הוצאות הקבורה.

ב־22—25 לנובמבר 1905 התקיימה בפטרבורג ועידה שניה של האגודה־לשוויון־זכויות, בה לקחו חלק 70 צירים משלושים ערים.

בוועידה הועלתה תביעה לעריכת חקירה בפוגרומים שאירעו בתקופה האחרונה, וכן דרישה לתשלום פיצויים לנפגעים במעשי השוד והחבלה. כמו כן הוחלט לקרוא לוועידה לאומית כללית של יהודי רוסיה.

בעת הכנת חוקת הבחירות ל„דומה", הועלתה הצעה אנטישמית שלא להרשות ליהודים להשתתף בבחירות. ביוזמת „האגודה לשוויון זכויות" פירסמו כמה קהילות — פטרבורג, ריגה, וילנה ואחרות — הודעות־מחאה נמרצות נגד אפליה מעליבה זו. גם מחוגי הציבוריות הפרוגרסיבית הרוסית התייצבה משלחת לפני הקיסר והביעה את התנגדותה להגבלות ממין זה. החוקה שפורסמה לא הכילה הגבלות אלה.

בוועידה השלישית של האגודה, בפברואר 1906, לפני הבחירות ל„דומה" הראשונה, הוחלט נגד קולות הצירים השמאליים: ה„בונד" ואחרים, לקחת חלק פעיל בבחירות ל„דומה". כן הובעה הדעה שלפיה על הצירים היהודיים לדון בצוותא בשאלות הקשורות בעניינים יהודיים, ולעמוד במגע הדוק עם מרכז האגודה.

האגודה עבדה במרץ רב כדי לעודד ולכוון את הבוחרים היהודים במקומות. נשלחו עורכי־דין צעירים להדרכת הבוחרים, ביחוד בתחום־המושב. ואמנם, יש לציין ש־12 הצירים היהודיים שנבחרו ל„דומה" הראשונה היו במידה ידועה פרי הצלחת מסע הבחירות של האגודה.

הוועידה הרביעית של האגודה התקיימה ב־9—12 למאי 1906, אחרי הבחירות. בוועידה זו נדונה שאלת הקמת גוש מאוחד של הצירים היהודים. שאלה זו היתה סלע המחלוקת שהביאה לפיצול הדעות ובסופו של דבר לחיסול האגודה.

האגודה אמנם עוד פעלה במרץ בבחירות ל„דומה" השניה (שנפתחה ב־20 לפברואר 1907), אבל הפילוג בתוכה הלך והעמיק.

נוצרו שלוש קבוצות: חלק עם וינאבר, סליוזברג, קולישר ואחרים בראש, עמדו על המצע של המפלגה הרוסית הקונסטיטוציונלית־דמוקרטית („קאדיטים"). קבוצה זו התנגדה לסעיפים לאומיים ספציפיים בדרישות היהודיות. שתי הקבוצות האחרות היו — הציונים, שאחרי ועידת הלסינג־פורס (1906) החליטו לנהל עבודה פוליטית עצמאית ו„המפלגה היהודית העממית", עם ההיסטוריון שמעון דובנוב בראש, שדגלה בעקרון של אוטונומיה תרבותית לאומית.

בעקבות הפילוג התחסלה האגודה בשנת 1907.

ב. הועידה בקובנה בשנת 1909

עם פיזורן של שתי ה„דומאות" הראשונות כעבור חדשים מספר בלבד לקיומן, וכן לאחר שהוכנסו שינויים יסודיים בחוק־הבחירות, שהפך את ה„דומה" השלישית לכלי־שרת ביד השלטונות — השתלטה הריאקציה בחיים הפוליטיים של רוסיה.

גם ברחוב היהודי היתה האכזבה מלאה. במקום 12 צירים יהודיים, שנבחרו ל„דומה" הראשונה — מהאישים הבולטים ביותר בציבוריות היהודית ברוסיה — נבחרו ל„דומה" השניה 3 צירים ולשלישית — רק שני צירים: עורך־דין נפתלי פרידמן מפלך קובנה ולזר ניסלוביץ מפלך קורלאנד. הצירים היהודיים מה„דומה" הראשונה לא יכלו להיבחר שנית: הם היו פסולים לפי החוק כחתומים על „הכרוז הוויבורגי" (ראה עמ' 167). ונעשה ברור, שאת התקוות לשוויון־זכויות יש לגנוז לזמן ארוך — וזאת למרות המאמצים הנואשים שנעשו ב„דומה" השלישית לגייס כוחות ולעורר את המצפון לשינוי מצבם של היהודים.

הוועידה בקובנה היתה נסיון להחיות את החיים הציבוריים היהודיים מבפנים, על־ידי ארגונם מחדש של הקהילות שבוטלו לפי חוק משנת 1844.[1] אמנם את תפקידי הקהילות מילאו במידת מה — בהתאם לתנאי המקום — ועדי בתי־הכנסת, או חברות סעד וצדקה, אלא שלמעשה חסרה היתה הנהגה ראויה לשמה, שתרכז ותכוון את החיים היהודיים מבפנים.

היזמה באה שוב מצד קבוצת העסקנים בפטרבורג, ובראשם וינאבר, סליוזברג ואחרים — קבוצה הידועה תחת השם „החבורה היהודית העממית".

---

1. הקהילות בריגה ובקורלאנד בוטלו רק בשנת 1893.

הודות לקשרים מקומיים נתקבל רשיון לכנס את הוועידה בקובנה — בתנאי שהוועידה תטפל בשאלות הקשורות במסי „קורובקה" ו„נרות", וכן בסידור עבודת חברות צדקה ועזרה.

בוועידה בקובנה, בנובמבר 1909, השתתפו 120 צירים מ־46 מקומות. מקורלאנד השתתפו באי־כוח העיר ליבוי: הרב ד"ר אהרן נורוק, ד"ר ניסן קצנלסון וג. לנדוי. מליפלאנד — באי־כוח העיר ריגה: הרב־מטעם ד"ר יהודה לייב קנטור, ד"ר מקס שיינפלד, ד"ר ב. מאייר, ס. סגל, אל. שליט, נ. אטינגון, ח. הלפנד־ליטוואק[2] ו. זסטנקין. מלטגאליה — באי־כוח העיר דוינסק: י. גרילכס, ש. גורביץ והרב מ. כ"ץ.

ד"ר י. ל. קנטור וד"ר ניסן קצנלסון נבחרו לנשיאות הוועידה ורוב צירי לטביה השתתפו באופן פעיל בדיוני הוועידה.

ההחלטות שנתקבלו, בהתחשב עם הנסיבות ותנאי הזמן, היו זהירות, ולפעמים מנוסחות רק ניסוח כללי. ההחלטות התייחסו בעיקר לשאלות ארגונן החוקי של הקהילות כגוף יורידי המאגד בתוכו את כלל היהודים בעיר זו ואחרת. על הקהילה לרכז את מוסדות הדת, חינוך ותרבות, צדקה וסעד.

על הנהלות הקהילות להיבחר על־ידי חברי הקהילה, ומקור הכנסותיה יהיה מתשלומי־חובה של חבריה. התשלומים צריכים להיות פרוגרסיביים: בהתאם לשיעור ההכנסה של החבר.

בנוגע לעזרה סוציאלית הוחלט, שזו תהא מוענקת רק במטרה קונסטרוקטיבית: מתן הכשרה מקצועית בבתי־ספר מתאימים, מתן אשראי לרכישת מכונות בעבודה, חומרי גלם וכיוצא בזה.[3]

עוד לפני כינוס הוועידה, וכן בשעת כינוסה, נמתחה בקורת על כך, שעצם משלוח ההזמנות לוועידה תוכנן באורח חד־צדדי, שכן הוזמנו בעיקר אישים ואיגודים המקורבים לקבוצה המארגנת. הנה כי־כן לא נשלחו,

---

2. ח. י. הלפנד, המוכר בפסבדונים א. ליטוואק — פובליציסטן ידוע ועסקן ה„בונד" — לא היה תושב לטביה. רק זמן קצר, בשנים 1904—1905, נמנה בין חברי ועד ה„בונד" בעיר דוינסק (ראה ז. רייזן „לקסיקון פון דער יידישער ליטעראטור פרעסע א. א. וו., ווילנע 1927, עמ' 130—135). כנראה קיבל יפוי־כוח להשתתף בוועידה מטעם מוסד ציבורי בריגה. בדו"ח הסטנוגרפי של הוועידה נאמר, בלי לפרט, שהמליאה אישרה אי־אלה מנדטים, ביניהם מריגה.
3. דו"ח סטנוגרפי של הועידה פורסם בפטרבורג בשנת 1910 (ראה ביבליוגרפיה, עמ' 210).

למשל, הזמנות לציר ה„דומה" ניסלוביץ ולעסקן הידוע מ. אוסישקין.[4] ניסלוביץ גם לא השתתף בוועידה ושלח מכתב, בו איחל הצלחה לוועידה, כנסיון לארגן את יהדות רוסיה, בהדגישו שהוועידה אינה יכולה לשמש אלא כאסיפה מכינה לכינוס יהודי כל־רוסי.[5] הציר השני ב„דומה", פרידמן, השתתף בוועידה ואף לקח חלק פעיל בדיוניה.

הוועידה לא פעלה הרבה. בוועד הפועל, אחרי הוועידה, נשארו כמעט רק אנשי „החבורה היהודית העממית". גם התנאים הפוליטיים לא התאימו להגשמת ההחלטות שנתקבלו.

ג. הבחירות ל„דומה"; צירים יהודיים מקורלאנד בארבע ה„דומאות"

הבחירות ל„דומאות" לא היו ישירות. בשלב ראשון נבחרו, על־ידי בעלי צנז', „בוחרים", ואלה האחרונים, בכינוסים לפי הפלכים, היו בוחרים מתוכם את צירי ה„דומה".

בקורלאנד היתה יהדות עירונית גדולה, בתוכה מספר ניכר של בעלי צנז', שבחרו „בוחרים", שעשויים היו להשפיע על התוצאות הסופיות. כמו כן היו באותו פלך שתי קבוצות של מיעוטים: הגרמנים והלטבים, אתם אפשר היה לבוא לידי הסכם בנוגע לתמיכה הדדית בזמן בחירות הצירים. מצב זה איפשר שליחת ציר יהודי מקורלאנד לכל ארבע ה„דומאות", שהתקיימו עד למהפכת שנת 1917.

מצב דומה היה גם בפלך קובנה, בו, נוסף על המיעוט היהודי, היו מיעוטים של ליטאים ופולנים. גם פלך קובנה שלח צירים־יהודים לכל ארבע ה„דומאות".

הסכמים אלה בקורלאנד לא היו מיוסדים על יחסי שכנות טובה, או על אינטרסים פרלמנטאריים משותפים. את יחסם של הגרמנים ליהודים ראינו מתוך מאבק לזכויות שהתנהל אתם במשך דורות; וציריהם ב„דומה" הרי נמנו עם האגף הימני. גם הלטבים, למרות העובדה שהם ניהלו שכם בשכם עם היהודים את המאבק לשחרור לאומי ופוליטי בזמן מהפכת 1905, היו אנטישמים מאופקים, שפרצופיהם האמיתיים הוכרו במיוחד בזמן שלטון הנאצים בלטביה בתקופת מלחמת העולם השניה.

---

4. „ראזסויט", 1909, מס' 45, עמ' 7 («За кулисами одного с'езда»)
5. „ראזסויט", 1909, מס' 47, עמ' 14.

את ההסכמים בבחירות ל„דומה", יש, איפוא, לראות כהסכמים טכניים גרידא, שלא תמיד הניחו דעתם, כפי שנראה גם להלן, של שלושת הצדדים כאחד.

ל„דומה" הראשונה, בשנת 1906, נבחרו 12 צירים יהודים, ביניהם ד"ר ניסן קצנלסון מליבוי, שעל חייו ופעולותיו הרחבנו את הדיבור בפרק קודם (עמ' 148).

ה„דומה" הראשונה הוכיחה כבר בצעדיה הראשונים נכונות להגשים הלכה למעשה את רעיון שוויון הזכויות לכל אזרחי המדינה. היא שלחה ועדה לחקירת פרשת הפוגרום בביאליסטוק ודרשה, לאחר מכן, את התפטרותו של מיניסטר־הפנים. פעולות אלה, וכיוצא באלה הקשורות עם „שאלת היהודים" ואחרות ברוח של דמוקרטיה וקידמה, לא היו לפי רצון השלטון וה„דומה" פוזרה ביולי 1906, אחרי קיום של שלושה וחצי חדשים, שבהם התכנסה ל־39 ישיבות.

הצירים היהודיים חתמו, אחרי פיזור ה„דומה", על הכרוז הוויבורגי (עמ' 148), נאסרו ושוחררו אחרי שלושה חדשי מאסר, עם שניטלה מהם הזכות להיבחר שנית.

הבחירות ל„דומה" השניה היו אכזבה מרה לציבוריות היהודית, שכן קיוו שגם הפעם, על־ידי התקשרות עם „בוחרי" האכרים — מעמד שסבל מחוסר קרקע, שהיה בידי בעלי האחוזות, ושמנת־חלקו היתה מחסור ושעבוד לבעלי הקרקעות — יעלה בידי היהודים בתחום להעביר מספר צירים, כפי שזה היה בבחירות ל„דומה" הראשונה.

אבל בעלי האחוזות, בתמיכתם המלאה של הכמורה והשלטונות, ניהלו הסתה אנטישמית פרועה עם שלחצו על האכרים שלא להתאגד בבלוקים טכניים עם ה„ז'ידים". המומנט ה„לאומי" גבר על האינטרס המעמדי ואף ציר יהודי לא נבחר במרכזים העיקריים של יהדות רוסיה.

לא חסרו גם מכשולים „חוקיים" כגון פסילת „בוחרים" יהודיים באמצעות „פירושים" מצד הסנט או של השלטונות המקומיים. כך, למשל, הוצאו בריגה שורה של בוחרים מתוך הרשימות.[6]

כתוצאה מכך נבחרו ל„דומה" השניה רק שלושה צירים יהודיים: מפלך קובנה — הודות להתקשרות עם הליטאים, מפלך יקטרינוסלב, שם היה ליהודים רוב מוחלט בין הבוחרים העירוניים, ומקורלאנד. בקורלאנד

6. American Jewish Year-Book, 1907/8, p. 526

התאחדו היהודים בבלוק „פרוגרסיבי" עם הלטבים ונבחר יעקב שפירא — סוחר־יצואן עצים מוינדוי, איש בעל תרבות רחבה, אמיד ונדבן. לפי השקפותיו השתייך לתנועה הציונית.[7]

ה„דומה" השניה, שהתכנסה ב־20 לפברואר 1907, היתה לפי הרכבה יותר רדיקלית־שמאלנית מה„דומה" הראשונה. עם תחילת עבודתה רצתה למנוע את אותה התקלה שאירעה ל„דומה" הראשונה. שפירא השתייך לסיעה הקאדיטית — סיעה ליברלית שדגלה אמנם בשוויון אזרחי, אבל נמנעה מכל פעולות דרסטיות והעדיפה את אלה מהיהודים שהיו קודם לכל פטריוטים רוסיים. נראה, כי בהשפעתם הביע שפירא את דעתו, שהזמן אינו מתאים לעורר בפורום את השאלה היהודית.[8]

בחלק מן העתונות היהודית נמתחה דוקא ביקורת חריפה על שתיקתם המוחלטת של הצירים היהודיים, בו בזמן שהיו הזדמנויות וצורך להרים קול.[9]

תכסיסי הזהירות היו ללא הועיל: ה„דומה" השניה פוזרה ב־3 ליוני 1907.[10]

אחרי שהשלטון התאכזב משתי ה„דומאות" הראשונות הוחלט לשנות את חוק הבחירות. בחוק החדש שוריינו מראש מקומות לבאי־כח הרכושנים — חרשתנים, סוחרים גדולים ובעלי אחוזות גדולות; כן הובטחו מקומות לבאי־כח האוכלוסיה הרוסית באי־אלה אזורים, שבהם לא היה להם רוב מספיק; ומצד שני צומצם מספר באי־כח השכירים והפועלים.

וכך נבחרה „דומה" שלישית עם רוב ימני מובהק, והיא היתה במשך כל ימי כהונתה ממושמעת לשלטון.

ל„דומה" השלישית נבחרו שני יהודים: עורך־דין נפתלי פרידמן מקובנה ולזר ניסלוביץ מפלך קורלאנד.

ניסלוביץ היה יליד בויסק. לאחר סיימו את הפקולטה המשפטית בפטרבורג, בשנת 1880, נכנס לעבוד במיניסטריון הכספים ותוך מילוי תפקידו כתב שורה של מחקרים על בעיות פינאנסיות הקשורות עם מצב התעשיה הרוסית.

---

7. „ראזסויט", 1907, מס' 7, עמ' 19.
8. American Jewish Year-Book, 1907/8, p. 527
9. „ראזסויט", 1907, מס' 14, עמ' 1.
10. י. שפירא היגר לאנגליה ונהרג בזמן הפצצת לונדון במלחמת העולם השניה.

בשנת 1882 עזב את עבודתו ועבד כפרקליט פרטי. ב„דומה" נכנס לסיעה הקאדיטית, עם שהתנה מראש שיותן לו חופש בנוגע לכל הקשור בשאלות היהודים, אף כי הסיעה לא ראתה תנאי זה בעין יפה.

בתור מומחה נבחר ניסלוביץ לכמה ועדות, ביניהן הוועדה הפינגסית, וכן הופיע כמרצה בשאלות חוק.

לשני הצירים היהודיים, בודדים בסביבה עוינת ברובה, שלא חסכה עלבונות על חשבון העם היהודי ובאי־כוחו, היה תפקיד קשה ומפרך. למרות שלא היו מהעסקנים הבולטים של יהדות רוסיה, עמדו בכבוד על משמרתם.

עורך־דין נ. פרידמן — איש נבון, נעים הליכות ולפי מקצועו מתאים לעבודה פרלמנטרית, היה לפי אופיו איש שקט — בלתי מלחמתי,[11] ולכן אנו פוגשים את ניסלוביץ כציר שהופיע ברוב הדיונים הקשורים בשאלות יהודיות ב„דומה". ושאלות כאלה היו דוקא בתקופת ה„דומה" השלישית מרובות. תקופת ה„דומה" השלישית, 1907—1912, היתה תקופה קודרת בהיסטוריה של יהדות רוסיה. הריאקציה שלטה באין מצרים וחיציה היו מופנים קודם כל נגד היהודים.

די להזכיר שבתקופת ה„דומה" השלישית אירעו כמה מאורעות אשר הסעירו את רוסיה: רצח ראש המיניסטרים, סטוליפין, בידי היהודי דמיטרי בוגרוב; עלילת־הדם במשפט ביילים,[12] — מאורעות שבקשר אתם הוגשו שאילתות ל„דומה" והושמעו האשמות והשמצות מלאות ארס אנטישמי שלא היה כדוגמתן. לזה נתווספה שורה של רדיפות אדמיניסטר־טיביות הקשורות בהגבלות בזכות הישיבה, נסיון ב„דומה" לבטל את שירות היהודים בצבא, באמתלא שיהודים נוטים להשתמט מן השירות הצבאי וכדומה — כל אלה יצרו אוירה דחוסה של שנאת ישראל, שהצירים פרידמן וניסלוביץ נאלצים היו לעמוד בה.

אחת מפעולותיו החשובות של ניסלוביץ ב„דומה" השלישית היתה ההצעה לביטול תחום־המושב — הצעה שהוגשה על־ידיו במליאה, בפברואר 1911, אחרי שהצליח, יחד עם פרידמן, לקבל חתימתם של 166 צירים על הסכמתם להצעה זו. למרות זה שהשאלה הועברה לוועדה ללא הגבלת זמן

---

11. Книга о русском Еврействе, Нью-Йорк, 1960, стр. 81.

12. המשפט גופא התקיים רק בשנת 1913 — בזמן הדומה הרביעית.

לדיוניה, נחשבה ההצעה בזמנו כהישג מסויים, שעליה היתה גאוותו של ניסלוביץ.[18]

המתח התמידי וההתרגשויות הרסו את בריאותו של ניסלוביץ. הוא סירב לעמוד בבחירות ל„דומה" הרביעית. הוא נפטר זמן קצר אחרי גמר כהונתו ב„דומה".

הבחירות ל„דומה" הרביעית העמידו את יהדות קורלאנד במצב קשה. מספר ה„בוחרים" היהודים היה קטן מכדי להעביר ציר בקולותיהם הם. בבחירות ל„דומאות" הקודמות נוצרו בלוקים עם האלמנט הפרוגרסיבי של הבוחרים הלטביים, ובתמיכתם נבחר ציר יהודי לכל אחת משלוש ה„דומאות" הקודמות. גם הפעם התנהל משא־ומתן בכיוון זה. אבל הלטבים רצו גם את הציר השני לעצמם ודרשו שהיהודים יתנו את קולותיהם לבלוק הפרוגרסיבי מבלי לקבל ציר.

דרישה זו חרגה אמנם מהתקדימים המקובלים בבחירות הקודמות, אבל כשלעצמה לא היתה פסולה, כי בכמה פלכים אחרים ניתנו הקולות היהודיים למועמדים לא־יהודים מבלי לקבל פיצוי כלשהו. יהודי קורלאנד לא הסכימו לדרישה הלטבית, שינו את עמדתם והתחברו עם ה„בוחרים" הגרמניים, למרות העובדה שהציר הגרמני השתייך על האגף הימני של ה„דומה", שהביט בעין רעה על הדרישות היהודיות.

הגרמנים הסכימו לתמוך בציר היהודי לא מאהדתם ליהודים, אלא משנאתם ללטבים: הם העדיפו ציר בלתי נודע יהודי על ציר לטבי שני במספר ופרוגרסיבי לפי השקפותיו.

הציר הפרוגרסיבי של הלטבים (י. גולדמן) נבחר בקולותיהם של הלטבים עצמם. ואילו בקולותיהם של הגרמנים והיהודים נבחרו יתר שני הצירים מקורלאנד: ברון פלקרזם מהגרמנים וד"ר יחזקאל גורביץ — רופא בעיר יעקובשטט, יליד שנת 1861, שגמר את הפקולטה לרפואה בדורפאט.

בחלק מהעתונות היהודית הובע ספק, אם בכלל כדאי היה לנתק את היחסים עם החלק הפרוגרסיבי של האוכלוסיה הלטבית, שלא נמנעה, מצדה, לנצל את המקרה למתיחת ביקורת חריפה על הטקטיקה ה„פרקטית" היהודית בבחירות ל„דומה" בקורלאנד.

---

13. Книга о русском Еврействе, Нью-Йорк, 1960, стр. 80.

נוסף על ד"ר גורביץ מקורלאנד, נבחרו ל„דומה" הרביעית היהודים: עו"ד נפתלי פרידמן מפלך קובנה — ציר ב„דומה" השלישית, וד"ר מאיר בומש מלודז'.

ב„דומה" הרביעית, שגם היא היתה ברובה ריאקציונית, לא השתנתה הגישה לגבי היהודים. מבין הצירים היהודים היה פעיל נ. פרידמן, שהיה בעל נסיון פרלמנטרי מה„דומה" השלישית.

שלושת הצירים היהודיים ב„דומה" הרביעית פעלו בקשר הדוק עם מועצה ציבורית, שהורכבה מבאי־כח של התנועות הפוליטיות ביהדות רוסיה שהתרכזו בפטרבורג: „החבורה היהודית העממית" (וינאבר, סליוזברג ואחרים), ציונים כלליים (רוזוב, אליניקוב, י. גרינבוים), „המפלגה היהודית העממית" — „פאלקספארטיי" (ש. דובנוב, קריינין) ו„הגרופה הדמוקרטית" (בראמסון, פרומקין ואחרים).[14]

ד"ר י. גורביץ לא היה עסקן ציבורי בעל נסיון, אבל מילא בכבוד את התפקיד שהוטל עליו. ראויות לציון הופעותיו במליאת ה„דומה" בשנת 1913 בקשר עם ההגבלות שהוטלו על ההשכלה של בני הנוער היהודי על־ידי מיניסטר ההשכלה, צורר היהודים, קאסו, כמו כן בעניני תקציב של מיניסטריון זה.

בהופעותיו אלה תקף גורביץ בצורה נאותה ותקיפה את פרשת הרדיפות וקבל על המצב הכללי הגרוע של יהדות רוסיה.

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם. הציר היהודי נ. פרידמן נשא נאום פטריוטי למען נצחון רוסי. נאום זה נתקבל בתשואות גם מספסלי צוררי היהודים. אבל המאורעות בשנת 1915 הוכיחו שלא חל כל שינוי ביחס ליהודים; עתה היו רדיפות כפולות: מצד המפקדה העליונה נגד היהודים הקרובים לחזית, עלילות בבגידה וגירושים (עמ' 185), ובפנים רוסיה הפיץ השלטון חוזרים רשמיים בהם הואשמו היהודים בהאמרת מחירים (חוזר קפפוב) ובנסיון להשמיד את היבול.[15]

בעקבות שאילתות שהוכנסו ל„דומה" בקשר עם חוזרים אלה הושמעה ביקורת חריפה על השלטונות, אך היהודים עצמם ביקשו להוריד את השאילתות מן הפרק כדי שלא להביא לדחייתן בשעת ההצבעה.

---

14. Книга о русском Еврействе, Нью-Йорк, 1960, стр. 81, 82

15. שם, עמ' 104.

הצירים היהודים הגישו גם מחאה בקשר לפעולות שלטונות הצבא באיזור הקרבות נגד היהודים — אבל ללא תוצאות כל שהן.

הציר גורביץ הציג משלחת יהודית, עם הרב מ. נורוק בראשה, לפני ראש המיניסטרים בקשר לגירושם של היהודים מן המקומות הקרובים לחזית בשנת 1915.

פרק שבעה־עשר

תרבות, השכלה, עתונות

א. מצב ההשכלה של יהודי קורלאנד

הסטטיסטיקה של שנת 1797 (עמ' 127) הראתה שרק 20 אחוז מן האוכלוסיה היהודית גרו בקורלאנד בערים. עובדה זו, שהחלק המכריע של היהודים נמצא בכפרים ובאחוזות והתפרנס ממלאכה זעירה ורוכלות בכפרים, בישול יי"ש באחוזות, החזקת פונדקים בסביבה נכרית וכיוצא בזה, וכן הקושי להסתדר בערים בגלל האיסורים לגור ולסחור, חוסר בתי הספר בערים וסירוב לקבל ילדים יהודיים באלה הקיימים — כל אלה השפיעו על כך, שגדל דור מרוחק מקנייני היהדות ומתרבות כל שהיא בכלל.

ובמידה שהתנאים הלכו והשתפרו, ביחוד אחרי קבלת זכויות בסוף המאה ה־18, וההשכלה החלה להתפשט בין יהודי קורלאנד, נמצאו אלה תחת השפעת גורמים, הן פנימיים והן חיצוניים, שכיוונום לאפקים שבהם שלטו השפה והתרבות הגרמניים דווקא.

מצד אחד — היהודים, שהגרו לקורלאנד ממערב אירופה במאה ה־18, ונמצאו תחת השפעת תקופת ההשכלה שדגלה בערכי התרבות הגרמנית. בין אלה היו גם כמה אישים מפורסמים בדור ההשכלה בגרמניה, כגון דוד פרידלנדר (1750—1834), מתקן התפילות,[1] — תלמידו המפורסם של משה מנדלסון, ופרופסור מרדכי (מרקוס) הרץ — שניהם התגוררו זמן־מה במיטוי.[2]

ומצד שני — הסביבה; זו הרי דוברת גרמנית היתה. בכלל, קיננה תקווה בלב שעשוייה היא ההתקרבות ללשון הסביבה ומנהגיה להביא בעקבותיה הקלות במצב החוקי.

אופיינית ביותר להשקפות החלק המתקדם של יהודי קורלאנד בתקופה זו היא דעתו של ההיסטוריון של יהודי קורלאנד, ר. וונדרבאר, ממיטוי. בספרו, שהופיע בשנת 1853, מעלה וונדרבאר על נס את הישגיהם של יהודי קורלאנד בשפה הגרמנית (עמ' 200), וגאה הוא על כך שהשפה

---

1. ש. דובנוב, ח', עמ' 120, 135. 2. ל. אווצינסקי, עמ' 57.

המדוברת, הז׳רגון, המשובשת והקלוקלת, הולכת ונשכחת ושאת מקומה של זו תופסת השפה הגרמנית הצחה, ושכמה מיהודי קורלאנד הגיעו אף לדיבור צרפתי ורוסי, ושיש גם שרכשו לעצמם השכלה אוניברסיטאית...

בשנת 1780 נפתח במיטוי בית ספר יהודי ובו שלושה מורים יהודיים. אחרי קבלת הזכויות בשנת 1799 נתרבה מספר בתי הספר היהודיים וכן גדל מספר התלמידים היהודיים גם בבתי־הספר הכלליים.

בשנת 1850 נמצאו בקורלאנד: 5 בתי־ספר ממלכתיים יהודיים (בליבוי, מיטוי, גולדינגן, טוקום ויעקובשטט); 29 בתי־כנסת ובתי־מדרש.[3]

על היחס לענייני דת מצד חלק מהאוכלוסיה העירונית במיטוי תעיד העובדה הבאה: הרב מרדכי־אורי סמונוב, רבה של מיטוי, השתדל, בשנת 1857, שילדים יהודיים ישוחררו מלימוד בבתי־ספר כלליים בשבתות ובימים־טובים. מיניסטר ההשכלה נענה לבקשתו והוציא הוראה מתאימה ברוח זו.[4] אבל ההורים התנגדו לזה שילדיהם ייבדלו בצורה זו מחבריהם בבתי־הספר ופנו למיניסטר בבקשה לבטל את ההוראה. מובן שבקשתם נתמלאה.

בד בבד עם גידול מספר התושבים היהודיים גדל גם מספר בתי־הספר, ובסוף המאה ה־19 היה מספרם: 7 בתי־ספר ממלכתיים, 22 בתי־ספר פרטיים, 142 חדרים ותלמוד־תורה.[5] והיה גם מספר ניכר של בוגרי אוניברסיטאות ברוסיה.

בדרך כלל אפשר לציין, שהציבור היהודי בקורלאנד היה, לפני מלחמת העולם הראשונה, בחלקו המכריע ספוג תרבות אירופית — ברובה מושתתת על השפה והתרבות הגרמנית. בשנים האחרונות, הודות לריבוי בתי־הספר הרוסיים, הלך וגדל מספר דוברי רוסית.

תחת השפעת התנועות הלאומיות — הציונות ופלגיה וה„בונד״ — השתנה היחס לערכי תרבות יהודיים. נפתחו חדרים מתוקנים עם לשון הוראה עברית, והשפה העברית החלה לתפוס את מקומה הראוי. בקרב הנוער הלך וגבר היחס החיובי לשפה וספרות באידיש שצמחה והתפתחה בתקופה זו: סוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20.

---

3. וונדרבאר, עמ׳ 60, 61.
4. ב־18 באפריל 1857 מס. 265 — אווצינסקי, עמ׳ 112.
5. לפי ספירת 1897.

ב. קשרי תרבות עם ליטא; בי"ס של תנועת־המוסר בגרובין

מן האמור לעיל אין להסיק כל עיקר, שלא נמצאו בין התושבים היהודיים של קורלאנד גם שומרי־מצוות. להיפך, היו ביניהם, ולא מעטים, שומרי מסורת מובהקים, אם כי נטולי ידיעה יסודית בערכי היהדות, ולפעמים גם בורים במה שנוגע לפירוש המלים של התפילה. ולעומת זאת היו מצויות, ביחוד בין אלה שהיגרו לקורלאנד במאה ה־19, שכבות שלמות של יהודים שהיו קשורים, בתחום הדת וההשכלה, עם ליטא, צור מחצבתם. אכן, בלטביה לא היו קיימות ישיבות, אשר בהן יתחנכו נערים ואברכים על טהרת התורה, כמו בליטא הסמוכה, פרט אולי לישיבה בפילטן, שלא ידוע כמה זמן התקיימה ואם העמידה תלמידים הרבה.[6] בעלי־הבתים החרדים בקורלאנד היו שולחים את בניהם ללמוד בישיבות ליטא המפורסמות: ולוז'ין, סלובודקה, מיר, טלז' ואחרות, וכן היו לוקחים לבנותיהם חתנים מתוך הישיבות ואלה היו סמוכים על שולחנם („אויף קעסט").

בשורה של ערים בקורלאנד כיהנו רבנים מפורסמים, וביניהם הרב י. מרדכי אליאשברג מבויסק, שהוזכר כבר, הרב יצחק הכהן קוק — רב ראשי בארץ־ישראל, שהיה זמן ידוע רב בבויסק, ורבים אחרים. כן היו שושלות של רבנים: רבינר (בויסק, שינברג), סמונוב (מיטוי, וינדוי), ליכטנשטיין (טוקום), נורוק (מיטוי).[7]

ייתכן שהתנאים המיוחדים של קורלאנד, מיזוג של יראה ודרך־ארץ, הם שהשפיעו על פתיחת בית־ספר בגרובין, בשנות ה־70 של המאה ה־19, שהוקם על־ידי ר' שמחה זיסל, אחד מתלמידיו של ר' ישראל ליפקין־סלנטר, מייסד „תנועת המוסר".

האחים ישראל־דב ואליעזר דסלר, סוחרים אמידים מליבוי, קנו מבעל אחוזה בגרובין מיבנים גדולים אשר אליהם הועבר בית־הספר, שנמצא קודם בקלם.[8] נוסף על לימודי תורה ומוסר, היתה בבית־הספר גם תכנית מצומצמת של לימוד לשונות וידיעות כלליות.

בית־הספר החזיק מעמד רק מספר שנים (נסגר בשנת 1886). בין חניכי בית־הספר היו כאלה שהמשיכו את המסורת והיו לרבנים מפורסמים

---

6. לפי תקנות פנקס פילטן היה השמש צריך לגבות נדבות להחזקת הישיבה — ל. אווצינסקי, עמ' 177.
7. בחלק השני בספרו של ל. אווצינסקי, ניתן תיאור מפורט של רבני קורלאנד.
8. דב כ"ץ, „תנועת המוסר", כרך חמישי, עמ' 152.

כמו הרב יוסף לייב בלוך, אחד מראשי הישיבה בטלז׳. היו גם ש.,נפגעו״, כמו הסופר יהמבקר .,בעל מחשבות״ (א. אלישיב).

חיי היהדות המסורתית בקורלאנד, עם ההווי המיוחד שלהם, נמשכו עד מלחמת העולם הראשונה. הגירוש מקורלאנד בשנת 1915 פיזר את הקהילות ברחבי רוסיה. אחרי המלחמה, כאשר החלו החיים בלטביה חוזרים למסלולם, חזר רק חלק מהמגורשים, וגם אלה שוב לא התיישבו כולם במקומם הקודם, אלא נמשכו, בגלל התנאים החדשים, על פי רוב לעיר הבירה, לריגה. קהילות שלמות נמחקו כמעט כליל ואורח החיים שמלפני המלחמה הפך לנחלת העבר.

* * *

יהדות קורלאנד היתה הקדומה, המקורית והטפוסית ביותר בקרב יהדות לטביה. בכמה ערים זעירות: מיטוי, טוקום, פילטן, האזנפוט, וינדוי, גולדינגן, צבלן, טלסן, סמקן ואחרות, גרו יהודים במשך דורות. ההסתגרות בתוך ד׳ האמות של אותה סביבה פרובינציאלית, ויחד עם זאת בקיאות בשפות שונות — בשל ישיבתם על הגבול אשר בין רוסיה והמערב, היניקה המתמדת מן התרבות הגרמנית מתקופת הרומנטיקה, השמרנות הקפדנית בהילכות המסורת היהודית ללא העמקת־יתר בפירושה וטעמיה — כל זה יצר טיפוס מיוחד של יהודי קורלאנדי, שפוגה בפי אחיו — יהודי לטביה — בשם .,קורישר״: הרי כינוי שמשמעותו אדם שיש בו תמימות וצרות־אופק — מזה, ופשטות ויושר ואצילות — מזה.

ג. ריגה: ח׳ מפיצי השכלה; בתי־ספר יהודיים וכלליים; סטודנטים בפוליטכניקום הריגאי; מוסדות ציבור וצדקה

בפרקים הקודמים תיארנו את דרך־הסבל בת מאות השנים של יהודי ריגה עד שזכו להתאזרח בעיר בשנים 1841—1842. מספרם היה אז למעלה מ־400 נפש (ראה עמ׳ 123).

אולם אחרי שנות ה־60—70 של המאה ה־19 הלך מספרם וגדל בצעדי ענק: מ־2641 נפש בשנת 1864 ל־33,651 בשנת 1913, משמע, שבמשך 50 שנה גדל מספרם ב־31,000 נפש.

רובם של יהודי ריגה הגיעו אליה, בזכות או בלעדיה, מהפלכים ויטבסק וקובנה הסמוכים: ביניהם סוחרים גדולים, שפיתחו את סחר־היצוא, תעשיינים

ובעלי־מלאכה מכל הסוגים — ציבור שתפס את כל השלבים בסולם הכלכלה הענפה של העיר, כפי שפירטנו באחד הפרקים הקודמים (ראה עמ' 139).

בתנאי גידול מתמיד ובתקופה כה קצרה גם אי אפשר היה שיווצר משהו משותף לכולם, עם קווים אופייניים כלשהם, פרט לשותפות הכלל־יהודית. היו בין יהודי ריגה דוברי אידיש, גרמנית ורוסית, חרדים וחופשים, חסידים ומתנגדים, לאומיים ונוטים להתבוללות, בעלי השכלה גבוהה, בינונית וחניכי ה„חדר" הישן.

ובסולם הכלכלה — שכבה עליונה של בעלי יכולת, ביניהם גבירים גדולים, ושכבה הרבה יותר רחבה של מיעוטי יכולת: פועלים, פקידים, בעלי מלאכה וחנוונים זעירים, שכבה שבה לא מעטים היו זקוקים לטפול הן בשדה ההשכלה והתרבות והן בשדה העזרה הסוציאלית.

ולזכות יהודי ריגה של תקופת הגידול יש לרשום, שלמרות הקשיים של אותם זמנים בהשגת רשיון למוסד ציבורי, הצליחו מנהיגי יהדות ריגה להתגבר על מכשולים ולהקים שורה של מוסדות בשדה ההשכלה, וכן מוסדות עזרה וסיוע לנזקקים.

בשנת 1898, אחרי השתדלויות הרבה מצד העסקנים לייב שליט ופאול מינץ, נפתח בריגה סניף של חברת „מפיצי השכלה". מרכז החברה נמצא בפטרבורג, שם נוסדה בשנת 1863, וסניף אחד ויחיד נמצא באודיסה. בריגה היה זה הסניף השני ולפי תקציבו עמד הסניף הריגאי מיד אחרי המרכז בפטרבורג.

בראש הסניף הריגאי עמדו העסקנים הבולטים ביותר בתקופה זו: ל. שליט, פ. מינץ, ו. לונץ, ד"ר ב. מאייר, ד"ר מקס שינפלד, הרמן כהן, ד"ר אליאשברג, אל. אטינגן, ז. טרון, ד"ר א. זלקינד ואחרים.[9]

בריגה היה קיים בית ספר ממשלתי אחד משנת 1840 (ראה עמ' 125), אשר נודע בציבור בשם „קפלנס שול", על־שם אחד ממנהליו. לבית־ספר זה התווסף כעבור זמן רב בית ספר שני (סטופלס־שול). בבתי־ספר אלה, ששפת ההוראה בהם היתה רוסית, ניתנה רק השכלה יסודית כללית. הורגש הצורך בחינוך בעלי מלאכה מקצועיים וזו היתה משימתה הראשונה של חברת מפיצי השכלה בריגה. בעזרת כספים מ„קורובקה", הוועד המרכזי של החברה, חברת יק"א ותרומות פרטיות, הוקם בית ספר למלאכה,

---

9. אל. אטינגן, „זכרונות" — „יהדות לטביה", עמ' 201—205.

שנפתח בשנת 1906 ברחוב הקוזקים, בבנין של 4 קומות, עם מחלקות: מסגריה, מפחה, נגריה, מכונאות וחשמלאות.

על־יד בית הספר התקיימו שיעורים (קורסים) להשכלה כללית ומקצועית, וכן ספריה גדולה עם אולם קריאה. החברה החזיקה גם בית ספר של אחר־הצהרים לילדים וקייטנה, וכן טיפלה החברה במתן עזרה למתלמדים בבתי־ספר אחרים.

חברות של „חדרים מתוקנים" ו„חדרים כלליים" הקימו רשת של חדרים לדוגמא, שבחלק מהם היתה שפת ההוראה עברית. כמו כן התקיימו שורה של חדרים מהטיפוס הישן.

כתוצאה מחוק שנת 1887, בימי אלכסנדר השלישי, שאו הונהגה „מיכסת האחוזים" בשביל תלמידים יהודיים בבתי־ספר תיכוניים וגבוהים, ניטלה האפשרות מהנוער היהודי להמשיך בלימודים בבתי־ספר עירוניים וממלכתיים, ונתרבה מספר הסטודנטים היהודיים בבתי־הספר הגבוהים בחוץ־לארץ.

כן קמו בריגה ובקורלאנד כל מיני בתי־ספר תיכוניים־פרטיים, ביניהם כאלה שהוענקו להם כל הזכויות של בתי־ספר ממלכתיים, וחלק עם זכויות חלקיות בלבד, דהיינו: שתלמידיהם טעונים בחינות בהשגחת מיניסטריון ההשכלה.

מייסדי בתי־ספר אלה היו ברובם לא־יהודים (פ. גרמן, א. מילר ואחרים), אולם בכמה מהם היוו היהודים 90 אחוז מן התלמידים, מאחר ולא מצאו להם מקום בבתי־הספר הממלכתיים והעירוניים.

בפוליטכניקום הריגאי היו קרוב ל־200 סטודנטים יהודים, 10 אחוזים בקירוב ממספר הסטודנטים הנוצרים.

היו שני ארגונים של הסטודנטים היהודים: „ויטוליה" — לפי המתכונת של הקורפורציות הגרמניות. לארגון זה לא היו אמנם הזכויות שהיו לקורפורציות אחרות להופיע בפומבי בתלבושת המסורתית, וחבריו הסתפקו בטקסים במועדון הפנימי שלהם; ארגון שני, שהיה לפי מהותו יותר דמוקרטי, ושאליו השתייכו רוב הסטודנטים, היה הארגון „ידיניניה" — „אחדות".

המוסד שאיחד את כל הסטודנטים היתה „קופת־העזרה" — מוסד בעל ותק ומסורת (נוסד בשנת 1883), שעזר למאות סטודנטים יהודיים לגמור את חוק לימודיהם. התקיים גם קשר הדוק בין הקופה ובין גומרי הפוליטכניקום — „פיליסטרים".

הודות להקלה שניתנה בשנת 1916 לסטודנטים יהודיים שנתמכו על־ידי חיילים המשרתים בצבא, לפיה נתקבלו לבתי־הספר הגבוהים מעל ל„מכסת האחוזים", נכנסו לפוליטכניקום, שהועבר בעקבות המלחמה למוסקבה, סטודנטים במספר ניכר. שליחי הקופה פנו לגומרי הפוליטכניקום שתפסו עמדות חשובות כמהנדסים ברחבי רוסיה, ואספו סכום מספיק כדי לשלם את שכר־הלימוד עבור הסטודנטים החדשים דלי־האמצעים.

גם בריגה, כמו בכל הזמנים והמקומות, היוו הסטודנטים במידה רבה בבואה של הלך הרוחות בקרב הנוער המתקדם.

בעת היווצרותן של תנועות פוליטיות ולאומיות נזכרים הסטודנטים היהודיים בריגה כחוג לחילופי־רעיונות וגיבושם.

לא מעטים היו הסטודנטים שהצטיינו וסבלו בזמן המהפכה של שנת 1905 (סרגי־בראון, לצקי־ברתולדי). היו גם שנהרגו בעת הגנה והפגנות.

בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה — תקופת הריאקציה בחיים הפוליטיים וצעדים ראשונים במסגרת תנועת הציונות המתגשמת — היו רק מתי מספר בין הסטודנטים בריגה אשר נהו אחרי תנועות פוליטיות ולאומיות.

הלשון הרוסית היתה לא רק שפת ההוראה אלא גם שפת הדיבור של יום־יום. לספרות היהודית היו רק הדים קלושים. הרצאה, בשנת 1914, על ביאליק, היתה בגדר של חידוש; וכאשר הופיע באסיפת סטודנטים במוסקבה אחד הסטודנטים בנאום באידיש — קמה סערת מחאות.

מובן שהלך הרוחות השתנה עם פרוץ המהפכה של שנת 1917, והתעצמות הפעילות הפוליטית בזירה הכללית והיהודית.

היהודים בריגה אירגנו גם כמה מוסדות תרבות או לבילוי חברתי. המועדון „עבריה" היה מרכז לפעולה ציונית (ראה עמ' 148), מועדון כרמל — חוג דרמטי, איחד בתוכו אלמנטים יותר שמאליים והמועדון Еврейское Общественное Собраніе היה קלוב טיפוסי לבילוי בשביל השכבות האמידות.[10] על־יד המועדון היתה גם ספריה, היו הרצאות, נשפים וכדומה.

בריגה פעלו גם חברות צדקה ועזרה, כבכל תפוצות ישראל: חברת „ביקור חולים", „לינת הצדק", חברת עזרה לילדים של מעוטי־יכולת

10. בתקופת לטביה העצמאית בנה „המועדון היהודי" בית מפואר משלו ברחוב דזירנבו פינת סקאלו.

וכדומה. כן התקיים בית־יתומים עוד משנת 1882. כמו כן נבנה בית מיוחד במרכז העיר, ברחוב מרשטל, אשר שימש מטבח עממי שסיפק ארוחות זולות לכל נצרך. תמחוי זה שימש מרכז לניהול עבודות העזרה לפליטי ומגורשי קורלאנד משנת 1915.

נוסף לבית־הכנסת הראשון, שניבנה בשנת 1871 (ראה עמ' 126), הוקמו במשך השנים בתי כנסת גדולים ומפוארים: „הגדול", ברחוב גוגול, שנחשב לבית־הכנסת הרשמי של יהודי ריגה, ברחוב סטבו, ברחוב פיטוי — במרכז העיר, שבבית מדרשו, במרתף, לא פסקו מנינים ולימוד תורה במשך כל היום,[11] מנין של החסידים (3 מנינים בבנין אחד) ברחוב איליה, שנקרא „דער רייסישער מנין", בית כנסת של חיילים (סאלדאטן שול) ומנינים מרובים מכל הסוגים בכל חלקי העיר.

הפרטים, שאותם הבאנו לעיל, רחוקים ממיצוי תכנם של החיים היהודיים בריגה, שהיתה קהילה תוססת ורבת־עלילה לפני מלחמת העולם הראשונה, ואשר ממוסדותיה צויינו רק הבולטים שבהם. רוב המוסדות שנחרבו בזמן המלחמה קמו לתחיה בלטביה העצמאית, כאשר ריגה קלטה לתוכה חלק גדול מתושבי ערים ועיירות שחזרו ללטביה עם תום מלחמת העולם הראשונה.

ד. העתונות היהודית[12]

הקיבוץ היהודי בלטביה התחיל לחיות חיים עצמאיים רק אחרי הקמת לטביה העצמאית. לפני המלחמה העולמית הראשונה היתה יהדות לטביה תלושה מתחום המושב ונתונה תחת השפעת תנאים תרבותיים מיוחדים. הגרעין היסודי של יהודי לטביה — יהודי קורלאנד וריגה — היו משך שנים רבות נתונים להשפעתה של התרבות הגרמנית.

הדיבור הגרמני היה שגור בחיי יום־יום, במסחר וכיוצא בזה, ובלשון זו ניתן סיפוק גם לצרכים התרבותיים — כגון עתון, ספר לקריאה וכדומה. בשנים מאוחרות יותר, בהשפעת בתי־הספר הרוסיים, הלכה הלשון הרוסית ודחקה את רגלי הגרמנית, אך אותו חוג קטן בקרב יהודי לטביה, שחש

---

11. היחידי מבתי הכנסת שנשאר לפליטה אחרי שלטון הנאצים: אי אפשר היה להציתו בלי לסכן את המיבנים בסביבה.

12. מתוך מאמר: מ. בובה, „העתונות היהודית בלטביה", „יהדות לטביה", עמ' 150.

בצורך לבוא במגע בלתי־אמצעי עם המוני יהדות רוסיה, יכול היה להגיע לכך רק על־ידי קריאה בעתונים הגדולים באידיש, שהגיעו מווארשה ומשאר המרכזים של יהדות רוסיה.

בשנת 1881 נעשה נסיון להוציא בריגה ירחון, בשפה הרוסית, המוקדש לעניינים יהודיים.

הירחון — Еврейскія Записки — הופיע בעריכתו של אהרן פומפיאנסקי (1835—1893), ששימש בעשרים שנות חייו האחרונות כרב־מטעם בריגה.

פומפיאנסקי, חניך בית המדרש לרבנים בווילנה, לקח חלק בעבודה פובליציסטית יהודית של התקופה, וכן פעל כסופר ומתרגם. הוא גם הופיע, כפי הנראה מטעמים פורמליים, כמו"ל של הירחון.

בסך־הכל הופיעו 12 חוברות. החוברות כללו סקירות היסטוריות ובלשניות, כרוניקה של החיים היהודיים — ציבוריים ופוליטיים — המקומיים, ברוסיה ובחו"ל, וכן חומר ספרותי, ברובו מתורגם מגרמנית.

מרבית החומר נכתב על־ידי פומפיאנסקי עצמו: בין היתר כתב מאמר מפורט (בחוברות 1—6) על „היהודים בפלכים ליפלאנד וקורלאנד", מאמר שהיה מבוסס בחלקו המכריע על ספרו של ר. וונדרבאר, בתוספת פרטים על עבודתן של חברות עזרה וסעד. כמו כן פרסם בירחון דרמה (חתומה בפסבדונים י. היימן) בשם „שלמה החכם".

פרט לפומפיאנסקי עצמו לא השתתפו בירחון שום כוחות פובליציסטיים או ספרותיים אחרים ידועי־שם, שפעלו באותה תקופה ברוסיה.

בחוברת האחרונה, שהופיעה בדצמבר 1881, הודיעה המערכת שהיא נאלצת לסגור את הירחון מפאת היחס הצונן אליו מצד האינטליגנציה היהודית, וכן מחמת הפרעות נגד היהודים שהחלו להשתולל ברוסיה בשנות השמונים.

המערכת פנתה לקוראיה בקריאה שיתמכו בירחון „ווסחוד", שהחל להופיע באותו זמן.[13]

כדי להקים עתונות יהודית בתחומי לטביה, לא די היה, איפוא, ביצירת עתון יהודי — מן ההכרח היה ליצור גם את הקורא היהודי.

כן נכשלו גם מאמצים להקים עתונות יהודית בשפת הדיבור — באידיש: בגלל חוסר קוראים והון מספיק שיהא מכסה את הגרעונות.

13. Евр. Энцикл., XIII — 117; X — 268.

לפני מלחמת העולם הראשונה נעשו שני נסיונות לייסד בלטביה עתונות יהודית. בשנת 1907 נוסד על־ידי בארון גרמני, פון־בודנברג, העתון הראשון באידיש בתחומי הארץ. שם העתון היה „נאציאנאל־צייטונג". לא הוברר הדבר די־צרכו, אם לא היתה כאן אלא מעין קפריזה של הבארון, או שכוונותיו היו מרחיקות־לכת, כגון נסיון להשפיע על היהודים לפני הבחירות ל„דומה" הרוסית. תקופת קיומו של העתון, שלא הופיע אלא אחת־עשרה פעמים, החל מיום 14 באוגוסט 1907, היא תקופה קצרה כל־כך, שלא נוכל לפתור את חידת הבארון הגרמני אשר ייסד עתון באידיש. מכל מקום, אנשים שעיינו בגליונותיו של העתון זמן רב לאחר שנסגר, מעידים, כי החומר היה הוגן, ללא כל משוא פנים. בראש העתון עמדו עתונאים בעלי שם. המערכת היתה מורכבת מה. ד. נומברג, ליליפוט (ג. ה. קרצ'מר) ודוד דרוק. כבר בעתון ראשון זה היה טבוע עיקר התפקיד אשר הוטל על כל עתון יהודי בלטביה: מלחמה בהתבוללות, מלחמה לחיים לאומיים עצמאיים בקרב הקיבוץ היהודי, וזיקה אל כוחות־הקדמה מבחוץ.

הנהלה לקויה, חוסר האמצעים, המחסור בפועלי־דפוס יהודים במקום, והקשיים בסידור זכות־ישיבה לפועלי־דפוס מבחוץ — כל אלה גרמו לסגירת העתון עוד בטרם החל להתפתח.

בשנת 1910 נעשה נסיון שני להוציא בריגה עתון יהודי. היוזם הפעם היה הסופר והפובליציסטן הידוע ד"ר יהודה לייב קנטור.

חלק משנות פעילותו בילה יהודה־לייב קנטור בליבוי ובריגה. משנת 1890 עד 1904 היה רב־מטעם בליבוי ומשנת 1909 ועד פטירתו בשנת 1915 — בריגה. השתתף מטעם יהודי ריגה בוועידת קובנה בשנת 1909, והיתה לו השפעה רבה על התפתחות הציבור היהודי בקורלאנד ובריגה.

ביזמתו התארגנה קבוצה של עסקנים ונדבנים, ביניהם אל. אטינגן, מ. בלומנטל, מאיר ברלין, ד"ר מ. י. פינס (מחבר היסטוריה של הספרות היהודית), ל. פישמן, זלמן שליט ואחרים, שאספו סכום של 2000 רובל (סכום די ניכר באותם הימים), ובעזרתו הנמרצת של ז. לויטאס, שהעביר מווארשה לריגה את הוצאת הספרים „יבנה", יסדו את העתון „די אידישע שטימע". העורך הראשי היה המבקר הידוע בעל־מחשבות (ד"ר א. אלישיב) ועוזריו הראשיים י. מ. לייזרוביץ (איזידור לזר) ומ. בן־אליעזר.

ב־13/26 באוגוסט 1910 הופיע גליונו הראשון של „די אידישע שטימע" ובמאמר הראשי מסביר העתון כי כוונתו ליצור בקיבוץ היהודי

בריגה אוירה יהודית ולהרגיל את האינטליגנציה היהודית לראות באידיש ובעתון המופיע בלשון זו את כלי־הביטוי הלאומי של הקיבוץ היהודי.

העתון עמד על רמה גבוהה הן מבחינת החומר הספרותי והן מזו של איכות הפובליציסטיקה. מלבד מאמרי העורכים הודפסו בעתון יצירותיהם של שלום־עליכם, ש. אנ־סקי, ז. שניאור, מקס וויינרייך, יעקב לשצ׳ינסקי ואחרים.

אבל באוקטובר 1910, לאחר 51 גליונות, נאלץ גם עתון זה להיסגר. מצד אחד עוד לא נוצר במקום חוג ניכר של קוראים, ומצד שני היה העתון רציני מדי ולא דיבר אל לבם של המוני הקוראים הפשוטים, ועל־כן לא היה ביכולתו להתקיים מקוראיו. הכסף שנאסף בעת ייסודו הוצא על מכונות, דפוס וכיוצא בזה. הלשנה מצד עתון רוסי מקומי, שראה בעתון החדש מתחרה מסוכן, הביאה לידי חיפושים במערכת וגם אצל כמה מן העסקנים והנדבנים שתמכו בו. נוסף על כך היו קשיים עצומים בהשגת זכות־ישיבה לסדרים. כל זה גרם לחיסולו של „די אידישע שטימע״.

בכך מסתיימת פרשת העתונות היהודית בלטביה מלפני המלחמה. בימי לטביה העצמאית קיבלה עתונות זו תנופה חזקה והתפתחה לעתונות ששירתה את האינטרסים של הקבוץ היהודי.

פרק שמונה־עשר

מלחמת העולם הראשונה

א. היחס ליהודים בתחילת המלחמה

מלחמת העולם הראשונה פרצה באוגוסט 1914. לטביה, הקרובה לגבול ולזירת הקרבות, החלה מרגישה את השפעת המלחמה כבר בחדשים הראשונים. אחרי מפלות צבאיות במזרח פרוסיה היה ברור שקרובה הפלישה לקורלאנד, ואכן, עד מהרה נכבשו ליבוי והגלילים האזנפוט וגרובין. בריגה החלו לתכנן את העברת בתי־החרושת החיוניים לפנים המדינה.

בתחילת המלחמה לא הורגש שינוי ביחס ליהודים. ראשי היהדות הביעו את בטחונם בנצחון הרוסי, יהודים סייעו בהקמת בתי־חולים לפצועים וכדומה, ואלפים רבים של יהודים שלחמו בחזית שימשו כאילו מגן וערובה לבטחונם של משפחותיהם שנשארו בעורף.

אולם לא כן היתה דעת השלטונות. במידה שהמפלות הצבאיות הלכו והתרבו, היה צורך בחיפוי על חוסר־כושרם של המצביאים ועל מידת השחיתות בצמרת הצבא ובשלטון האזרחי, ובמציאת קולר כדי לתלות בו את סיבת כל התלאות והתבוסות — וזאת, כמובן, כדי להפנות את תשומת הלב ממצב־הדברים האמיתי. עם התקרבות החזית רבו גם העלילות: היהודים מאותתים לצבא הגרמני, מחביאים גרמנים במרתפים כדי שהללו יוכלו להתנפל על הרוסים מהעורף וכדומה. בהפצת ידיעות כוזבות והסתה אנטישמית לקחה חלק גם העתונות הלטבית.

הדבר הגיע לידי כך, שהאשמות יהודים בבגידה הודפסו אפילו בעתון הרשמי של הממשלה.[1] מקור ההסתה היתה המפקדה העליונה, שבראשה עמדו דודו של הצאר — ניקולאי ניקולאיביץ, והגנרל ינושקביץ — שניהם צוררי יהודים מובהקים.

כתוצאה מההסתה בא גירוש המוני של יהודים משטח של 50 ורסטאות לעומק החזית.

בסוף 1914 החלו לגרש קהילות שלמות מפלך וארשה ובאביב 1915

---

1. יוו. סטרינה, 1918, עמ' 222.

החלו הגירושים מהחלקים המערביים של פלך גרודנה, סובלק, קובנה וקורלאנד.

ב. גירוש יהודי קורלאנד בשנת 1915

הפקודות לגירוש היהודים מהחלק המערבי של קורלאנד פורסמו ב־27 ו־28 לאפריל 1915.[2]

לפי האומדן גורשו מקורלאנד 40,000 יהודים. ביניהם היה גדול מאד אחוז הילדים, נשים וזקנים, מכיוון שחלק גדול של הגברים בגיל הגיוס — או שלא נמצאו כלל יחד עם משפחותיהם, כתוצאה מהגירה, או שהיו מגויסים בצבא.

הגירוש בוצע בשיטתיות ובאכזריות. לא נעשה שום יוצא מן הכלל. בגליל טלסן היתה הוראה מפורשת: לגרש את הזקנים, החולים וה„תשושים" (Дряхлые).

השלטונות בריגה סירבו לשחרר מחובת הגירוש ולוא גם את הקיטע שבחבורה. מ־24 עד 36 שעות — זה משך־הזמן שניתן למגורשים כדי להכין עצמם לדרך.

הרב מרדכי נורוק, שהיה באותו זמן הרב הראשי במיטוי, מספר, כי פנה למפקד החזית בבקשה להארכת משך־הזמן, ולאחר משא־ומתן מייגע עלה הדבר בידו: למגורשים ניתנו שבעה ימים תמימים.[3]

רוב המגורשים נשלחו לפלכים: וורונז', יקטרינוסלב, ולדימיר, פולטבה — מחוץ לתחום־המושב.

כל הגירושים צריכים היו להסתיים ב־5 למאי. הגירוש הביא להרס כלכלי מלא של המגורשים. על פי רוב אפשר היה לקחת רק אי אלה מטלטלים קלים. הרכוש שנשאר, גם אם הופקד בידי שכנים, נשדד על־ידי הצבא או על־ידי האוכלוסיה המקומית.

הגירוש הביא לשיתוק מלא של חלק גדול של החיים הכלכליים בקורלאנד: חוסלו עסקי מנופקטורה ותבואות. במיטוי נסגר בית־חרושת ליציקת ברזל. נסגרו רוב בתי־המרקחת, בנקים ומוסדות אחרים.

גם הצבא חזה מבשרו את תוצאות הגירוש, הואיל והספקים היהודיים לא יכלו לעמוד בהתחייבויותיהם. מטעם זה ניתנו, כבר בימים הראשונים

---

2. יוו. סטרינה, 1918, עמ' 221. 3. הרב מ. נורוק: „העבר" ה', עמ' 85.

לאחר הגירוש, תעודות כניסה לספקים יהודיים למקומות מהם גורשו והיתר להמשיך בעיסוקיהם שם.

ג. ועד עזרה למגורשים; בני ערובה בריגה ובקורלאנד

מצד השלטונות, פרט להעמדת קרונות משא לרשות המגורשים, לא היתה שום התעניינות בגורלם. לולא מוסדות העזרה הציבוריים שאורגנו על־ידי היהודים עצמם: „ועד העזרה לנפגעי מלחמה" („יקופו") בפטרבורג ובמוסקבה, וועדי העזרה במקום — היה הגירוש בבחינת שואה לגבי עשרות אלפי אנשים.

רוב הפליטים מקורלאנד וגם חלק מקובנה רוכזו בריגה ומשם נשלחו למקומות מגוריהם החדשים. בריגה התארגן ועד עזרה רחב, בראשו עמדו: פאול מינץ, אל. אטינגן, וו. לונץ, אל. שליט, ב. מאייר, מנדל לולוב, מ. מגידסון ואחרים.

ועדות שונות, שאורגנו על־ידי הוועד, דאגו להקבלת פני המגורשים ומטעניהם, ולסידורם הארעי בבתי־ספר, בתי־כנסת ודירות שהועמדו לרשות הוועד. סודר אוכל חם, הוגשה עזרה רפואית; ועדה יורידית טיפלה בכמה מקרים מיוחדים, שבהם נדרשה עזרת עורך־דין, וכדומה.

חלק פעיל בעבודות־העזרה לקח הנוער היהודי. ביחוד התמסרו לכך הסטודנטים היהודיים של הפוליטכניקום הריגאי, שעבדו במקום וגם היו מלווים, מטעם הוועד, את המגורשים למקומות שבפנים רוסיה.

השלטונות בריגה רצו להיפטר מהמגורשים במהירות האפשרית. ייתכן גם שקיבלו פקודות בקשר לכך. ועד העזרה, מצידו, היה מעוניין לתת לפליטים שהות, כדי שיחליטו באשר למקומות שאליהם היו רוצים לעבור. הדבר היה בידי הגוברנטור קורלוב, שלפני העברתו לריגה כיהן באותו תפקיד בעיר מינסק. לכן הובא לריגה יהודי ממינסק, שידע את ה„דרך" לגוברנטור, ובעזרתו זכה הוועד בריווח־זמן בשביל הפליטים כדי שיתארגנו ויעברו למקומות הרצויים להם...[4]

מחאות מעל במת ה„דומה" על סבל ואי־צדק שנגרמו ליהודים המגורשים — על לא עוון בכפם, שיגור משלחות של עסקנים לראש

---

4. אל. אטינגן, „זכרונות" — „יהדות לטביה", עמ' 206.

הממשלה גורימיקין ולמיניסטר־הפנים מאקלאקוב,[5] וההרס הכלכלי שנוצר בקרבת החזית — כל אלה הביאו להפסקת הגירושים.

הצבא הסכים אמנם להפסקת הגירושים, ולא עוד אלא שדובר על החזרת אלה שכבר גורשו מקורלאנד, אבל זאת בתנאי שיינתנו בני־ערובה מקרב נכבדי היהודים „אשר ייתלו במקרה של בגידה מצד היהודים"...

דרישה זו — לא זו בלבד שבהכרח היתה כרוכה בה השאלה בדבר העמדת „בני־הערובה" במצב של סכנת־נפשות, אלא שהיה בה, כמובן, גם משום פגיעה בכבוד היהודים כאזרחים, ועל־כן עוררה ויכוח סוער ביותר הן בוועד העזרה בריגה והן בחוגי העסקנים בפטרבורג.[6]

הדעות נחלקו. חלק — מטעמים מעשיים של שמירה על רכוש או אי־רצון להתנגד לדרישות הצבא — היה בעד מתן בני־ערובה, ואילו הרוב התנגד להצעה מטעמים מוסריים: הם יצאו מתוך הנחה, שעצם ההסכמה עלולה להתפרש כהודאה מצד היהודים עצמם כאילו עשויים בוגדים להימצא בתוכם...

השאלה של מתן בני־ערובה עבור החזרת המגורשים מקורלאנד ירדה מהפרק, מכיוון שכל קורלאנד נכבשה על־ידי הצבא הגרמני.

שונה היה המצב בריגה. כאשר החליטו השלטונות לקחת בני־ערובה מבני המקום — נעשה הדבר בצורה שלא נשאר מקום לוויכוחים.[7]

המועמדים לשמש כ„בני ערובה" הוזמנו ללשכת שר־הפלך: בסך־הכל 10 אנשים — כולם אנשי־שם, מנכבדי העדה היהודית בריגה — עסקני ציבור ואנשי־מעשה, ידועים בעולם התעשיה, הבנקאות והמסחר, ובראשם הרב דמתא — הרב מנחם־מנדל אווין, וו. לונץ, פאול מינץ, א. פרידמן, טוביה שליט, יוסף מאייר, האחים לייב ובינוש ברלין, יוסף כהן ויונה אטינגר.

הוקראה להם פקודה מטעם המפקדה הראשית של הצבא, לפיה עליהם לשמש בני־ערובה ליהודי ריגה. ניתנה להם, בו במקום, שהות קצרה לשם התייעצות. היו כאלה שהסכימו מיד, אחרים הביעו את הדעה שבני־ערובה בכל מקום ובכל הזמנים שילמו בראשם עבור אחריות שכזו. על השאלה

---

5. מ. נורוק, „גירוש היהודים במלחמת העולם הראשונה", „העבר" ה', עמ' 86.
6. הרב מ. נורוק, שם, עמ' 88.
7. הפרטים על בני־הערובה בריגה ודרך החתמתם נמסרו לנו מפי אחד מהם, מר טוביה שליט, שהיה הצעיר בין בני־הערובה, והנמצא כיום בארץ.

שהוצגה לשר־הפלך מה יהיה במקרה שיסרבו לחתום — באה התשובה: לא תהיה ברירה אלא לאסרם.

החליטו, בדלית ברירה, לחתום מתוך הנחה, שבדרך זו יוכלו לטכס עצה בעת הצורך — דבר שיימנע מהם במקרה שיימצאו במאסר. ההצהרות שעליהן הוחתמו חייבום עונש גופני, כולל מיתה בתליה, והחרמת רכושם במקרה שיתגלה מעשה־בגידה כלשהו.

בני־הערובה נמצאו תחת השגחת המשטרה. כעבור פחות משנה נתקבלה באמצעות המשטרה הודעה, שלפיה שוחררו בני־הערובה מאחריותם.

בני־הערובה ביעקובשטט היו: גרשון לנדמן, בר שרידר ויוסף גרפונקל. בפרידריכשטט — רוברט וולקין, ושני אנשים בשם כ"ץ.[8]

ד. השפעת המלחמה על מספר יהודי לטביה

ההרס הכלכלי של רוב יהודי קורלאנד עקב הגירושים היה כמעט מלא. בא הקץ על עמדות שנכבשו ברוב עמל במשך דורות.

גם ריגה ויתר חלקי לטביה נכבשו על־ידי הגרמנים. רבים עזבו את מקומותיהם ועקרו לפנים רוסיה, וזאת בגלל פירוק עסקיהם, העברת בתי־חרושת לפנים רוסיה, הפחד מפני הכיבוש, העברת מוסדות השכלה גבוהים, כגון הפוליטכניקום הריגאי, וכדומה.

לפי ספירת האוכלוסיה בשנת 1897 היה מספר היהודים בלטביה 142,089 איש, כלומר 7.4 אחוזים מכלל האוכלוסיה; ערב מלחמת העולם הראשונה היה מספר תושבי לטביה 2,552,000; אם להניח שמספר היהודים נשאר באותו יחס, הרי מספרם היה בשנת 1914 — 190,000 בקירוב.

בשנת 1920, כלומר, בזמן לטביה העצמאית, שאז בוצעה ספירת אוכלוסיה, היה מספר היהודים 79,644 איש, משמע — יהדות לטביה ירדה ב־58 אחוז,[9] ובכל תקופת קיומה של לטביה העצמאית לא עלתה על 100,000 נפשות ולא חזרה עוד לגודלה שמלפני מלחמת העולם הראשונה.

---

8. יוו. סטרינה, 1918.

9. מ. בובה, „יהדות לטביה במספרים" — „יהדות לטביה", עמ' 22.

פרק תשעה־עשר

לטגאליה

א. לטגאליה תחת שלטון פולין עד 1772

בתוקף חוזה השלום עם רוסיה משנת 1920, צורפו ללטביה שלושה גלילים של פלך ויטבסק: גלילי דוינסק, רזשיצה וליוצין — איזור הנקרא „לטגאליה". איזור זה, שהיה מקדמת דנא מאוכלס שבטים לטביים, נמצא כמו יתר חלקי לטביה תחת שלטון המסדר הטבטוני ועבר לפולין אחרי הכנעת המיסדר בשנת 1561. כך התאחד הגרעין העיקרי של יהודי לטביה — יהודי קורלאנד וריגה—ליפלאנד — עם יהודי לטגאליה ויחדיו היוו את אותה היחידה ששמה היה „יהדות לטביה".

בעוד שליפלאנד נכבשה על־ידי השוודים לאחר 70 שנות שלטון פולין, נשארה לטגאליה חלק של פולין—ליטא למעלה ממאתים שנה, דהיינו: עד שנת 1772 — שהיא שנת חלוקתה הראשונה של פולין.

בפרק קודם (עמ' 27) עמדנו בקצרה על מידת ההשפעה של התרבות והדת של מדינת פולין על אוכלוסיית המקום: רוב התושבים עברו לדת המדינה — הקתולית — וגם השפה הלטבית קיבלה בפיהם גיב מיוחד וכונתה: לטגאלית.

האיזור, שבממלכת פולין היווה יחידה אדמיניסטרטיבית מיוחדת תחת השם Ksienstwo Inflanckie או בקיצור Inflantia חולק לארבעה מחוזות: ליוצין, רזשיצה, דוינסק ומאריינהויזן, עם „ווייבודה" בראש, שמונה על־ידי המלך. נוסד גם „סיים קטן", בו השתתפה רק האצולה: באי־כח של לטגאליה, פולין וליטא.

ב. הגירת היהודים לאיזור

עד כמה שידוע הגיעו יהודים לאיזור זה בתקופה יותר מאוחרת מאשר ביתר חלקי פולין—ליטא — וזאת בגלל תנאי המקום: המצב הגיאוגרפי — ריחוק מהמרכזים העיקריים של פולין—ליטא; סביבה המוקפת ממזרח ומערב בשכנות עוינת להגירה יהודית — רוסיה

וקורלאנד—ליפלאנד, ובלתי מפותחת ודלה במובן הכלכלי — כל זה לא משך את יהודי ליטא־פולין להתיישבות באיזור זה.

מצב־הדברים השתנה במחצית השניה של המאה ה־17. התקוממות הקוזקים בהנהגת בוגדן חמלניצקי, התקוממות שהיתה מלווה פרעות ביהודים, וכן המסע הצבאי של רוסיה הקשור בהתקוממות זו, גרמו לחורבן חלק ניכר של יהדות ליטא—פולין באיזורים הסמוכים לאוקראינה.

החלק הצפוני של ליטא—פולין, ובתוכו גם איזור לטגאליה, נשארו מחוץ לתחום מסעות הקוזקים והרוסים, וחלק מהנמלטים מפרעות 1648—1658 התיישב בחלק זה של ליטא.[1]

התעסקות היהודים באיזור, כמו ביתר חלקי ליטא, היתה בחכירת מכס בתחנות המעבר, בהחזקת פונדקים, בתיווך, חנוונות זעירה ורוכלות בכפרים, ויותר מאוחר — בחכירת אחוזות, ובסחר חוץ בתבואה ובעצים.[2] הודות להתעסקות זו נמצא חלק ניכר של האוכלוסיה היהודית בכפרים ובאחוזות. במאה ה־18 עלה מספרם של העוסקים במלאכות.

בסוף המאה ה־17 ותחילת המאה ה־18 נמצאים כבר ישובים יהודיים בקריצבורג, דינאבורג (דוינסק), קרסלבקה.[3]

על מספר היהודים באיזור ניתן לדון מתוך הספירה לצרכי מס בשנת 1766 : 2996 נפשות יהודיות היו ב„אינפלנטיה".[4] במספר זה לא כלולים תינוקות. לכן יש לשער שמספר היהודים בזמן העברת האיזור לרוסיה בשנת 1772 היה בין 4000 ל־5000 נפש. אחרי הסיפוח לרוסיה נכלל האיזור בפלך פולוצק ומשנת 1802 בפלך ויטבסק, ועל־פי חוקת 1835 השתייך ל„תחום המושב".

---

1. „היסטוריה של יהודי רוסיה", ס. מרק, מבוא, עמ' 4.
2. והרי תיאור על השפעתם של היהודים בסחר עצים ותבואה כפי שניתן במונח Slowniek Geografiecny Krolestwa Polskiego, Tom III, ב־ Inflanty 1882, Col. 285 (אגב, מקור הספוג אנטישמיות גסה) :

„אי אלה מהם (כלומר היהודים) הגיעו, החל מן המסחר הזעיר דרך סחר עצים ותבואה, למצב של אמידות ועשירות. זה שנים רבות שהיהודים תפסו את כל סחר־העצים, והשפעתם היא כל כך גדולה, שהם קובעים מראש את מחירי התבואה ושאר תוצרת חקלאית"...

3. „היסטוריה של יהודי רוסיה" — ליטא, עמ' 105.
4. „היסטוריה של יהודי רוסיה" — ליטא, עמ' 121.

ג. תחת שלטון רוסיה; גירוש מהכפרים

תחילה לא הביא שינוי הנתינות גם לשינויים במצב הפנימי והכלכלי של יהודי לטגאליה. כאן יש לזכור את ההכרזה שפורסמה בקשר לסיפוח אדמות פולניה לרוסיה, בשם יקטרינה השניה (עמ' 95), בה נאמר

לטגאליה

בפירוש, ש„הקהילות היהודיות יהנו מכל הזכויות שנהנו מהן בענייני דת וקנין עד כה".

הקהילות המשיכו בקיומן שמזמן שלטון פולין, והיהודים נרשמו ברשימות מיוחדות; ואילו במקומות שבהם לא היו קהילות קיימות, היה השלטון מעוניין בהווסדן, כדי להקל על גביית המסים מן היהודים. המצב השתנה לחלוטין כאשר הונהג, בשנת 1778, ברוסיה הלבנה, שאליה השתייך פלך פולוצק, משטר הערים שלפיו חולקו התושבים לשני מעמדות: סוחרים — שרכושם היה למעלה מ־500 רובל ו„עירוניים" (мещане). רוב היהודים נרשמו למעמד העירוניים, למרות זה שבחלקם המכריע ישבו בכפרים — אם כי לא היו אכרים עובדי־אדמה, אלא התפרנסו, כפי שתארנו לעיל, מעבודות הקשורות בכפר ובאחוזות, כגון בישול יי"ש ושיכר, החזקת פונדקים, תיווך ומסחר בתוצרת חקלאית, וכדומה.

כשפורסם החוק שחייב את תושבי המעמד העירוני להתיישב בערים, נוצל הדבר לשם נישול היהודים מעמדותיהם וממקורות מחייתם, עם שלבעלי האחוזות ניתנו הוראות חמורות שלא לתת ליהודים מקום מקלט.[5]

הדבר הביא לידי הרס כלכלי של רוב האוכלוסיה היהודית. תלונות היהודים משנת 1786, וכן גם הנזקים שנגרמו לבעלי האחוזות בגלל חוסר חוכרים יהודיים במשרפות היין וכיוצא בזה — כל אלה הביאו שינוי לטובה: היהודים הורשו לחזור לעסקיהם הקודמים, פרט לרכישת נכסי דלא ניידי בכפרים.

הגזירה, שביצועה הושהה בשנת 1786, הוצאה לפועל ביתר שאת בשנת 1808, כתוצאה מחוקת 1804, שעובדה על־ידי „הועד לתקנת היהודים", והגירוש מפלך ויטבסק התנהל עתה באכזריות מיוחדת.[6] כתוצאה מכך, כפי שנראה מהסטטיסטיקה בשנים הבאות, רוכזו רוב יהודי לטגאליה בערים, וריכוז יתר בערים הביא בעקבותיו מצב חמרי ירוד האופייני כל־כך לתושבי תחום המושב.

ד. מספר היהודים בלטגאליה ומצבם החמרי

לא קיימים מספרים בנוגע להתפתחות האוכלוסיה היהודית בלטגאליה במשך 75 השנים הראשונות של שלטון רוסיה, דהיינו עד שנת 1847.

---

5. ש. דובנוב, ז', 141, 142. 6. ש. דובנוב, ח', 189.

הספירה של שנה זו מוכיחה, כי מספר היהודים בלטגאליה היה קרוב ל־11,000 נפש; ואילו בשנת 1897 היה מספרם — 64,000.

לפי הערים והעיירות התחלק מספרם כדלקמן:

מחוז דוינסק	1847		1897	
דוינסק וגריבה	2918		32,400	
קרסלבקה	1483		4051	
ליונהוף	186		1406	
קריצבורג	1090		3164	
גלאזמנקה	192		1976	
פריל	284		1375	
וישקי	194		668	
דגדה ואחרים	1255	7602	2792	47,832
מחוז רזשיצה				
רזשיצה	542		6478	
וורקליאן	250		1365	
מלטה ואחרים	164	956	2309	10,152
מחוז ליוצין				
ליוצין ואחרים		2360		6255
		10,918		64,239

בשנת 1897 היוו היהודים 12.8 אחוז מכלל האוכלוסיה בלטגאליה. לפי החישובים של מחלקת הסטטיסטיקה בלטביה היה מספר תושבי לטביה ערב מלחמת העולם הראשונה 2,552,000 איש, ומהם בלטגאליה 660,000; לפי חישוב זה היה מספר היהודים בלטגאליה בשנת 1914 — 80,000 בקירוב.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1920, נמצאו בלטגאליה בסך הכל 30,311 יהודים ובשנת 1925 — 31,760. מאז הלך מספרם וקטן. חלק מיהודי לטגאליה עבר בזמן לטביה העצמאית לערים הגדולות, ביחוד לריגה. אך אין ספק, שחלק ניכר לא חזר מרוסיה, אליה יצאו בימי המלחמה.

רוב יהודי לטגאליה התפרנסו כבעלי מלאכה, פועלים ושכירים. בפלך ויטבסק היוו היהודים 71 אחוז מכלל בעלי המלאכה. עיקר המלאכות והפרנסות היו בענף ההלבשה (36.9%); ענף ההנעלה (16.2%); נגרות ועבודות עץ (10.8%); ענף המזון (11.6%); מתכת (9.3%). בתי המלאכה

היו על פי רוב קטנים: 2—3 איש. כמה בתי חרושת גדולים היו בעיר דוינסק; בחקלאות היו עסוקים רק 3.3 אחוזים.

המצב הכלכלי היה בדרך כלל ירוד, כתוצאה מהתנאים ששררו ברוב ערי ה„תחום". לפי הנתונים של יק"א משנת 1898 — היו 18.5 אחוז של המשפחות היהודיות בפלך זקוקות לעזרה סוציאלית ולאחר מכן הלך האחוז וגדל.[7]

בדוינסק, שנחשבה לפי מושגי הזמן עיר תעשייתית, היה מספר הנזקקים לסעד במקום השני בתחום, אחרי העיר וילנה.

ה. המצב התרבותי

השפה השלטת בין רוב יהודי לטגאליה, שפת הבית ובחיי יום־יום, היתה שפת אידיש. הדור הצעיר, במידה שקיבל, פרט לחדר, השכלה בבית ספר יסודי או תיכוני, שלט גם בשפה הרוסית.

בערי לטגאליה הגדולות, כמו דוינסק, רושיצה וליוצין, היו בתי־ספר ממלכתיים יסודיים. בדוינסק התקיימו גם שני בתי־ספר למלאכה, שנתמכו בחלקם על־ידי „אורט" ו„יק"א". היו גם כמה בתי־ספר פרטיים. בכל המקומות היו „חדרים" מהטיפוס הישן, ובשנים האחרונות הפך חלק מהם למתוקנים; וכן „תלמודי־תורה" מהטיפוס החדש, אשר פרט ללימודים יהודיים הוכנסו בהם גם הוראה של השפה הרוסית, חשבון, טבע ומקצועות אחרים.

בניגוד ליהודי קורלאנד וריגה, שהיו תלושים מהגוש העיקרי של יהדות רוסיה, היתה לטגאליה חלק בלתי נפרד ממנו. התלאות שפקדו את יהודי התחום במישור הפוליטי והכלכלי, פגעו גם ביהודי לטגאליה, אבל באותו זמן היו קשורים עם יהדות התחום בכל מה שנוגע למסורת ותרבות יהודית, קלטו את זרמי התחייה הלאומית והיו כר פורה לרעיונות פוליטיים וסוציאליים שהופיעו והתפשטו ברחוב היהודי.

לטגאליה — לא זו בלבד שקלטה רעיונות מהחוץ, אלא גם הוסיפה להם גיוון משלה, ולא פעם צויינה כבעלת יזמה ודעה מיוחדות, כמו בוועידת פועלי־ציון בווילנה בשנת 1903 (עמ' 157). יהדות לטגאליה היתה מלאה עירנות, נאה דורשת ונאה מקיימת בתנועת הבונד ומהפכת 1905, בהגנה עצמית, בתנועה הציונית ובעליה חלוצית.

---

7. Евр. Энцикл., VII — 638.

יהדות לטגאליה היתה ידועה בתפוצות ישראל, הרחק מעבר לגבולותיה, גם הודות לגדולי התורה שכהנו פאר ברבנות בעריה ובעירותיה. נזכיר רק מהדור האחרון את שושלת הרבנים דון־יחיא בליוצין ובמיוחד את גאוני הדור התורני — רבני דוינסק: רבי מאיר שמחה כהן ורבי יוסף רוזין — ה„רוגאצ׳ובי״.

בשביל יהודי לטביה היתה לטגאליה, על עריה ועירותיה, למרות מצבם החמרי הקשה של תושביה, מקור עממיות יהודית מושרשת. היתה זאת אותה יהדות לטגאליה שנתנה את הקולות הדרושים לבחירת נציגי צ.צ.—צ.ס. וה„בונד״ לסיים הלטבי — היתה כאן אותה הנאמנות של שכבות עמלים מימי התנועות המהפכניות במלחמתן נגד אי צדק ושעבוד פוליטי וסוציאלי.

כתוצאה ממיזוגם של שני היסודות, השונים זה מזה, דהיינו: יהדות קורלאנד הפרובינציאלית, השמרנית וה„אריסטוקראטית״ — מצד אחד, ויהודי ה„תחום״ של לטגאליה — מצד שני, עתידה היתה להתפתח במרוצת הזמן החטיבה הסינטתית המיוחדת ששמה „יהדות לטביה״, המצויינת בתכונות החיוביות של שני הצדדים הללו גם יחד.

אנו חוזרים למה שנאמר במבוא לספר זה: תהליך זה, הודות לאכזריותה של ההיסטוריה, נפסק בעודנו באבו.

נספח

ההיסטוריונים של יהדות לטביה

ראובן יוסף וונדרבאר
ד"ר יצחק יפה
הרב לוי אווצינסקי
אנטון בוכהולץ

* * *

בזמן עבודתי על תולדות יהדות לטביה, התעניינתי להשיג פרטים ביוגרפיים על אלה מבין יליד‌י ותושבי לטביה, שהתמסרו לחקר ולרישום היסטוריה זו.

מטבע הדברים, הרי כל תיאור היסטורי מושפע, למרות האובייקטיביות שבמסירת העובדות, על־ידי ההיסטוריון, תקופתו וסביבתו. יש קשר הדוק בין האיש שכתב ובין תיאור והארת המאורעות, ושני הדברים האלה משלימים זה את זה.

מצאתי, איפוא, לנכון לתת בסוף הספר, כנספח, ביוגרפיות של כמה מן ההיסטוריונים האלה, ועל ידי כך להרחיב את היריעה ולהוסיף להבנת ההיסטוריה, במידה שהיא באה לידי ביטוי על־ידי יחס־הגומלין שבין המאורעות ורושמיהם.

* * *

ראובן יוסף וונדרבאר[1]

הספר הראשון שעניינו היסטוריה של יהודי קורלאנד וליפלאנד, כתוב גרמנית בידי ראובן בר' יוסף וונדרבאר, תושב העיר מיטוי, פלך קורלאנד, הופיע לפני למעלה מ־110 שנה, בשנת 1853.

---

1. מאמר זה הודפס לראשונה בחוברת י"א של „העבר", תחת השם: „ההיסטוריון הראשון של יהדי ליפלאנד וקורלאנד".
מקורות: Allgemeine Zeitung des Judentums, 1869, 19—20, 37—38; Jewish Encyclopedia, XII, 570; — Еврейская Энциклопедия т. 5

שמו של וונדרבאר ידוע היום רק למעטים. הוא היה משכיל מהמאה הקודמת, אוטודידקט שרכש לו השכלה יהודית וכללית רחבה, פעל כמורה וסופר בתחומים שונים וערכן של כמה מעבודותיו קיים ועומד עד היום הזה.

ר. י. וונדרבאר נולד במיטוי ב־ח"י לתשרי תקע"ג (12 לספטמבר 1812). הוא קיבל בבית הוריו — במשפחה דלת אמצעים — חינוך יהודי מסורתי אצל מורה פרטי ממוצא ליטאי. כבר בצעירותו הצטיין בכשרונותיו ובנטייתו לכתיבה. בן 18 הצטרף לעסקי אביו ובשנת 1834 נשא אשה. כל השנים הללו המשיך ללמוד ולהשתלם בכוחות עצמו.

במהרה הפסיד בעסקיו את כל רכושו ונשארה לפניו הדרך היחידה, שהיתה פתוחה בזמנו לפרנסת משכיל יהודי ברוסיה — שדה ההוראה. וונדרבאר לא הסתפק במעמד של „מלמד" רגיל, אלא עמד בשנת 1835 בבחינה, וקיבל תואר „מורה" — תואר שפתח לפניו את הדרך להורות בבתי־ספר ולהתקיים בכבוד.

בשנת 1840 התארגנה קבוצה ניכרת מקרב תושבי קורלאנד על מנת להצטרף אל תנועת ההגירה לפלך חרסון וליהפך לעובדי אדמה, „קולוניסטים". תנועה זו נהנתה מתמיכתה של הממשלה הצארית.

ד"ר מקס ליליינטאל, שהתפרסם כעבור זמן מה כמארגן ומטיף מטעם הממשלה הרוסית בתקופת „ההשכלה ברוסיה מטעם הממשלה" (1840—1844), עמד באותה תקופת־זמן בראש בית־הספר המתוקן בריגה (אחד מארבעת בתי הספר המתוקנים הראשונים ברוסיה: אומן, אודיסה, קישינוב וריגה). ליליינטאל בא למיטוי כדי לנאום ולהלהיב את המהגרים היהודיים היוצאים ל„פרודוקטיביזציה" — לעבודת האדמה. בהזדמנות זו נפגש וונדרבאר עם ליליינטאל. הד"ר ליליינטאל, שבא מגרמניה והיה בעל השכלה וידיעה רבה במדעים הכלליים ובמדעי היהדות כאחד, עשה על וונדרבאר רושם עצום. הקשרים והקירבה ביניהם נתהדקו על אחת כמה וכמה אחרי שוונדרבאר פרסם את חוברתו הגרמנית: „הרהורים על המשפחות היהודיות מקורלאנד המהגרות לקולוניות בפלך חרסון". ולבסוף הזמין ליליינטאל את וונדרבאר לריגה לכהונת מורה בבית־הספר שתחת הנהלתו.

העיר ריגה וספרייתה הידועה שעל יד העיריה נתנו הזדמנות לוונדרבאר להרחיב את ידיעותיו; וכאשר יצא ליליינטאל בשנת 1841 לפטרבורג, נשאר וונדרבאר כממלא־מקומו הזמני בהנהלת בית־הספר.

מקץ כמה שנים חזר וונדרבאר למיטוי כמורה־דת בבית־הספר הממ־

שלתי שם, ונתמנה כמו־כן לתורגמן מוסמך מטעם הממשלה של כתבי־יד עבריים בפלך קורלאנד. במשך תקופה מסויימת היה גם ממלא־מקום של הרב מטעם הממשלה במיטוי.

מתוך רשימת הפרסומים שחוברה על ידו (בספרו על תולדות יהדות ליפלאנד וקורלאנד, עמ' 74—77) מסתבר שהיה משכיל רב־צדדי: במדעי היהדות, ספרות כללית, היסטוריה, בלשנות וכיוצא בזה. חיבר בין היתר ספרי־לימוד ללשונות העברית והגרמנית, קיצור „שולחן־ערוך", בהתאם לצרכי תכנית הלימודים בבתי־הספר היהודיים, כמו כן פרסם שורה של מאמרים, מסות ודברי ביקורת שעניינם מנהגים יהודיים, הלוח העברי, ביבליאוגרפיה, בעיות הבודהיזם ועוד. חלק מעבודותיו פורסמו בשעתם בצורת ספרים ובחלקם הופיעו כמאמרים בכתבי־עת Literaturblatt des Orients (Leipzig), Allgemeine Zeitung des Judentums ואחרים.

ספריו, שנושאיהם שונים זה מזה לחלוטין ושערכם עומד עד היום, הם:

א. Biblisch-talmudische Medicin, Riga u. Leipzig, 1850—1860 ב־4 חלקים.

הגני מביא מתוך מאמרו של החוקר בתולדות הרפואה, פרופ' יהושע ליבוביץ,[2] את ההערכה הבאה על ספרו זה של ר. י. וונדרבאר. ההערכה אינה מקצועית בלבד אלא משמשת גם להעלאת דמותו של וונדרבאר כאיש וכמלומד:

„...ספרו של ר. י. וונדרבאר הוא יסוד ואבן פינה לכל החקירות על קורות הרפואה העברית... וונדרבאר לא היה רופא... משנתו קב ונקי, החוש הדידקטי מפותח להפליא (הוא היה מורה), עם כל אהבתו העזה לנושא — ספרו הוא כמעט עבודתו הגדולה היחידה שלו — אין הוא מפריז בערך ההישגים הרפואיים בתולדותינו. אין בו מאומה מן האפו־לוגטיקה, הוא האריסטוקרט בין ההיסטוריונים שלנו בחקר הרפואה היהודית. יש בו מן הישרנות והפשטות של יהודי קורלאנד במאה שעברה. הוא איש הפרובינציה הבלטית השקטה... לא תמיד אנו מסכימים עמדו... מדי קראנו בספרו של וונדרבאר אנו מבינים כמה צדק גדול החוקרים במקצוע שלנו, פרופ' פרידנולד מבלטימור, בהערכתו הקצרה: הספר לא הפסיד כלום מערכו אפילו בזמן הזה..."

---

2. ד"ר יהושע ליבוביץ, „מאה שנה לחקר תולדות הרפואה בישראל", שנתון דבר תו־שין־וו, ת"א, תש"ז.

מחבר הערך „וונדרבאר" באנציקלופדיה היהודית־רוסית[3] מדגיש ואומר שעל אף העובדה שוונדרבאר לא מיצה את כל החומר הרפואי המצוי בתלמוד „יש להתפלא האיך הצליח אדם, נטול כל השכלה מקצועית, ללקט פרטים מפוזרים בחלקים שונים של התלמוד, המתיחסים להיגינה פרטית וציבורית ולבנות מהם שיטה אחידה".

ב. הספר השני, המקנה לוונדרבאר את התואר של היסטוריון ראשון של יהודי ליפלאנד וקורלאנד, הוא ספרו:[4]

Geschichte der Juden in den Provinzen Liv- und Kurland, Mitau, 1853.

המחבר מציין בהקדמתו כי הוא אסף את החומר מתוך מסמכים מקוריים, כתבי־יד ודפוסים נדירים — „כדי מצד אחד לחסוך עמל ואבוד זמן למדינאים הזקוקים לחומר זה. ומצד שני בתקווה שהיהודים, ביחוד תושבי המקום, ילמדו מהספר את קורות חייהם של אבות אבותיהם, סבלותיהם ושמחותיהם". הספר נחשב למקור ראשון, וזמן רב גם כיחידי, לידיעת תולדות היהודים בליפלאנד וקורלאנד, שכן שימש יסוד לשורה של מחקרים בפרק זה של דברי ימי יהדות רוסיה.

ההיסטוריון י. ברוצקוס אומר במאמרו על יהודי קורלאנד („ווסחוד", 1896, חוברות יולי־אוגוסט): „בנידון זה — (כלומר, היסטוריה של יהודי קורלאנד), יש רק עבודה מקורית אחת — זו של וונדרבאר", כמו כן מסתמכים על מחקר זה י. הסן, א. בוכהולץ ואחרים.

ההיסטוריון של יהודי קורלאנד, הרב לוי אווצינסקי, מיוצאי מיטוי גם הוא, שהוציא 55 שנים אחרי וונדרבאר ספר על אותו נושא בעברית, עם חומר עשיר ותיאור מפורט של קהילות קורלאנד ורבניה,[5] מכנה בהקדמה לספרו את ר. י. וונדרבאר „החכם התמים". לכאורה יש בכינוי זה כאילו טעם לפגם, אלא שלמעשה מאשים הרב אווצינסקי את וונדרבאר רק ב„שגיאות ושיבושים" בביאוגרפיות של כמה רבנים שהוזכרו בספרו של

---

3. ראה כרך 5, עמ' 849 באנציקלופדיה היהודית־רוסית. יש להניח כי מלים אלו נכתבו על־ידי ד"ר י. ל. קצנלסון, עורך האנציקלופדיה, שהיה אף הוא מחוקרי הרפואה התלמודית.

4. הספר הוא היום יקר־המציאות. בעזרתה האדיבה של „ייווא", ניו־יורק, קבלתי מהספר מיקרופילם שצולם מטופס הנמצא ב־Public Library, New-York.

5. הרב ל. אווצינסקי: „תולדות ישוב היהודים בקורלאנד", פיעטרקוב 1908; הוצאה שניה עם הוספות הופיעה בשנת 1911. תרגום של הספר באידיש הופיע בריגה בשנת 1928 תחת השם: „די געשיכטע פון די אידן אין לעטלאנד".

וונדרבאר, אבל אינו נמנע מלצטט אותו בכל יתר הדברים הנוגעים לתולדות היהודים בקורלאנד.

לא נצא ידי חובתנו בהבהרת אישיותו של וונדרבאר, אם לא נעמוד על מגמת הספר ועל השקפות המחבר כהיסטוריון וכיהודי.

לצורך זה כדאי להביא תמצית של „הסיכום וראית העתיד" בו מסיים וונדרבאר את ספרו והריני מוסר, במידה האפשרית, את הדברים בסגנונו של וונדרבאר:

...יהודי ליפלאנד וקורלאנד הגיעו (בשנים 50—60 של המאה ה־19 — זמן חיבור הספר) לדרגה די גבוהה של זכויות אזרחיות, וזאת בהשוואה עם מצב אחיהם במקומות אחרים, בתקופת־זמן קצרה למדי. הם הראו את עצמם ראויים לדרגה זו הן לפי אורח חייהם והן לפי רמתם המוסרית.

אחת הסיבות העיקריות ליחס המעציב מצד הסביבה הנכרית כלפי היהודים נעוצה בעובדה שהיהודים בידלו את עצמם, ביודעים ובלא יודעים, מן הסביבה שבתוכה חיו, ועל־ידי כך נתפסו למצב של קפאון, ששלל מן החברה הנכרית את האפשרות לעמוד על טיבם ולהבין לרוחם כראוי.

ברם, כל אימת שההמון היהודי המדוכא והבזוי הראה פה ושם אילו התעוררויות של התחדשות, התעורר גם בלב קהל המבזים הרצון לבדוק מחדש את הגוף הקם לתחיה, על מנת שיכיר את הכוחות הגנוזים בו ולהפיק ממנו את התועלת האפשרית הרצויה.

יהודי האיזור הוכיחו בעליל שהם בעלי הכרה המכבדים את המשימה המוטלת עליהם — שהיא הבאת תועלת אזרחית מלאה.

ובאשר למצבם ההשכלתי והמוסרי הרי הוא חיובי בהחלט, שכן משתדלים גם דלי־האמצעים לספק לילדיהם השכלה יסודית ואילו בקרב המבוגרים מצויים רק מעטים בלבד שאינם שולטים בשפה הגרמנית.

יש להודות, שעדיין נוהגים בהרבה משפחות להשתמש בשפת הז׳רגון הפשוטה והמשובשת, אם כי תופעה זו הולכת ונעלמת. בדור הצעיר ובחוגי השכבות הגבוהות אנו שומעים על פי רוב שפה גרמנית צחה ולפעמים גם את השפה הרוסית והצרפתית. בעל־העסק היהודי אינו מפגר בהשכלתו אחרי עמיתו הנוצרי, כן גדול והולך מספר האנשים בעלי השכלה תיכונית ואוניברסיטאית. אשר למוסריות, הרי הוכח על־ידי סטטיסטיקה רשמית שמספר היהודים בכל מיני פשעים הוא כמעט אפסי.

לפי התעסקותם עוסקים היהודים בכל המקצועות, פרט לאלה הסגורים בפניהם לפי החוק.

בבתי המלאכה, ולא בקלים שבהם, הננו מוצאים הרבה יהודים המצטיינים לטובה ומספר השוליות בהם הולך וגדל. בציבור הסוחרים נמצאים היהודים בכל העמדות: החל מרוכלים בבגדים ישנים ועד בנקאים ממדרגה ראשונה. אבל בכל העמדות, הן במלאכה והן במסחר, היהודי אינו פחות ישר ואחראי מחברו למקצוע הנוצרי.

ואם פה ושם נתפס יהודי העוסק בסחורה מוברחת הרי זה שריד מתקופה בה לא היה ליהודי מוצא אחר. אבל תופעה זו הולכת ומתחסלת גם הודות לתקנות החמורות של השלטון.

אשר להאשמות שהיהודים מתחרים באוכלוסיה המקומית, הרי האשמות כאלה נשמעות מזמן לזמן והיו גם חומר לחקירות מיוחדות.

אין לשכוח שגידול האוכלוסיה משמש גם גורם לגידול ההזדקקות לכל מיני סחורות וכך באה לידי ביטוי ההשגחה העליונה שקבעה בחכמתה חוק לפיו הטבע והחברה האנושית יוצרים שרשרת אחת גדולה, וכל חוליה בלי יוצאת מהכלל קיימת ופועלת האחת בשביל השניה...

אנו מוצאים בסיכום זה של וונדרבאר את רוב הסימנים המובהקים של תקופת ההשכלה: התקרבות היהודים לסביבתם על־ידי הריסת מחיצות, וקודם כל שימוש בשפת האוכלוסיה המקומית — גרמנית, וכתוצאה מזה — יחס של ביטול ובוז לשפת אידיש; הטפה לפרודוקטיביזציה של ההמונים על־ידי חדירה למלאכות ואומנויות; ציון מידת־המוסריות הגבוהה של היהודים, והטעמת ה„תועלת" שהללו מביאים למדינה, וכיוצא בזה.

אין זכר בסיכום זה להערכה חיובית של ערכי היהדות — אם כי אין מקום לחשוד בוונדרבאר, שהיה תלמיד־חכם וכתב הרבה על נושאים בחכמת היהדות, באי־החשבת ערכים אלה: הוא, פשוט, לא מצא בכך חשיבות מן הבחינה של חתירה לזכויות אזרחיות מלאות...

זכותו של היהודי בחיי המדינה נמדדת עדיין במידת התועלת שהיהודי מביא למדינה.

אין גם זיקה ללאומיות יהודית — שכן החלה תנועה זו לתת אותותיה רק בשנות השבעים, זמן רב אחרי הופעת הספר.

לבסוף אין גם לשכוח שהספר נכתב בתקופה קודרת ליהדות רוסיה: בשנות מלכותו האחרונות של ניקולאי הראשון — תקופת נגישות, גירושים, ביטול אוטונומית הקהילות, שירות בצבא לפי שיטת הקנטוניסטים, עלילות דם וכיוצא בזה.

כפי שהגנו רואים, לא היה ר. י. וונדרבאר נביא בדורו או מפלס דרכים חדשות, הוא היה בן תקופתו — תקופת ההשכלה — ושאיפתו היתה לעזור לעמו לפי הכרתו ומיטב הבנתו.

ר. י. וונדרבאר נפטר במיטוי בכ"ח באלול תרכ"ח (16 לאוגוסט 1868), בבית הכנסת הגדול במיטוי הוצב לוח להנצחת זכרו.

בן 56 היה במותו.

ד"ר יצחק יפה

י. יפה נולד בשנת 1871. בשנת 1896 גמר את הפקולטה לרפואה בדורפאט והתיישב בריגה. הוא היה חבר פעיל בתנועה הציונית, ועמד כמה שנים בראש המחלקה הסניטרית של עירית ריגה.

מיד אחרי הקמתה של לטביה העצמאית נערכה ועידה של הקהילות היהודיות ונבחר ועד מרכזי: „צענטראלער־ועד", במקוצר — „צע־ועד".[6]

אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה ניהל הג'וינט, באמצעות ועד זה, את כל פעולות השיקום בלטביה. בראש הוועד עמדו העסקנים: ד"ר י. יפה, הרב מרדכי נורוק וד"ר י. הלמן. בשנת 1922 נכנס מרדכי דובין במקומו של ד"ר י. הלמן.

ד"ר י. יפה היה הרוח החיה של הוועד. הקדיש לעבודת הוועד מדי יום ביומו שעות על שעות: בשנים הראשונות, אחרי קום המדינה הלטבית הדמוקרטית, היתה עדיין חזקה התקווה שיתגשם החלום של „אבטונומיה לאומית", ושהוועד המרכזי של הקהילות ישמש גרעין שסביבו אפשר יהיה להקים את מוסדות האבטונומיה הזאת.

לרגל עבודתו בוועד המרכזי התמסר ד"ר י. יפה לאחת ממשימותיו העיקריות של הג'וינט: ארגון רשת של בנקים קואופרטיביים בלטביה. ארגון הבנקים הצליח עד מאד וד"ר יפה נבחר ליושב־ראש איגוד־הבנקים.

משנת 1925 כיהן כמנהל בבית החולים היהודי הגדול „ביקור חולים" שנפתח בבניינו החדש בשנה זו. עם כניסת הרוסים ללטביה הודח מתפקידו. לא ידוע מה עלה בגורלו במלחמת־העולם האחרונה.

ד"ר יפה היה לא רק רופא ועסקן ציבורי, אלא גם היסטוריון.

---

6. ראה מאמרי ב„יהדות לטביה", עמ' 221.

זכותו הגדולה הוא אוסף תעודות מקוריות על קורות יהודי לטביה שפרסם בספר:

Regesten und Urkunden zur Geschichte der Juden in Riga und Kurland; Riga, 1910, 1911, 1912.

שהוצא על־ידי הסניף הריגאי של „חברת מפיצי ההשכלה".

במבוא לספרו זה מספר ד"ר יפה שבעקבות חברת מפיצי השכלה בפטרבורג, שהוציאה מסמכים מקוריים לקורות היהודים ברוסיה תחת השם: «Регесты и надписи». Свод матеріалов для исторіи евреев в Россіи, T I, (80—1670), T II (1671—1739). (הכרך השלישי טרם הופיע אז). החליט הסניף הריגאי של החברה להתחיל גם הוא בחיבור דומה — במידה שהדברים קשורים בהיסטוריה של יהודי קורלאנד וליפלאנד.

וכך מסביר ד"ר יפה את חשיבותו של חיבור כגון זה בשביל ההיסטוריה הכללית של יהודי רוסיה:

„להיסטוריה היהודית בארצות הבלטיות נודעת לא רק חשיבות מקומית: היא עשויה להוסיף גוון חשוב משלה להיסטוריה הכללית של יהודי רוסיה. מצבן הפוליטי והתרבותי המיוחד של ליפלאנד וקורלאנד, הקשר ההדוק מזמנים קדומים בין ארצות אלה למערב אירופה, ביחוד עם גרמניה, הטביעו באופן טבעי את חותמם על יחס המוסדות והתושבים המקומיים כלפי היהודים והשפיעו גם על התפתחותם החמרית והתרבותית.

בתיאור כללי של ההיסטוריה של יהדות רוסיה, שוני זה בתכונותיהם של יהודי קורלאנד וליפלאנד אינו חסר־חשיבות, הואיל והוא השפיע על יהודי פולין וליטא, כי רוב רובם של היהודים שהגיעו במאות הראשונות לקורלאנד וריגה היו יוצאי ארצות אלה"...

בשנת 1901 נבחרה ועדה מיוחדת לשם איסוף חומר ארכיוני מקומי בהרכב זה: עורך־דין פ. אדל, ד"ר י. אליאשברג, ד"ר י. פיארטאג, ד"ר י. יפה, ד"ר ב. מאייר, ד"ר א. נויברג, י. ח. טביוב, עורך־דין ז. טרון ועורך־דין ב. וינברג.

הוועדה ערכה תכנית רחבה לפעולותיה: איסוף חומר מתוך ספריות, מוזיאונים, בתי־כנסת, בתי־קברות וכדומה — תעודות וכתובות הקשורות בהיסטוריה של יהודי קורלאנד וליפלאנד.

לשם הרחבת הפעולה וייעולה פנתה הוועדה במכתב חוזר לכל הקהילות היהודיות, בו נתבקשו הללו לעזור בהשגת חומר מתאים ואיסופו.

התוצאות היו מאכזבות עד מאד: רוב הקהילות לא נענו, או שהסתפקו באישור קבלת המכתב.

לא טוב מזה היה המצב בוועדה גופא. חלק מחבריה עזבו את העיר והנשארים עסקו איש במקצועו. קיצור, משנת 1904 נשאר ד"ר יפה יחידי!

הספר שהופיע בשנת 1910 היה, איפוא, פרי עבודתו של איש אחד.

מתוך ארכיונים של העיריה ומוסדותיה, פרטי־כלים של „החברה להיסטוריה וקדמוניות בארצות הבלטיות" ובתי המשפט, אוספים המכילים מסמכים של האזור הבלטי, ספרי היסטוריה שנכתבו קודם לכן, כמו ספריהם של ר. וונדרבאר, של א. בוכהולץ ואחרים — מכל המקומות האלה הובאו בצורה מקורית, בסדר כרונולוגי, עם מראי־מקומות, עם תרגום תמציתי במקרים שהאוריגינלים הם בשפה הלטינית, עם ציון המקום שאליו מתייחס המסמך וכיוצא בזה: כל מסמך או ידיעה תחת מספר סידורי מיוחד, החל משנת 1536 ועד שנת 1740.

הכוונה היתה שספר זה יהיה הראשון בסדרה, אבל מלחמת העולם הראשונה גרמה להפסקת המשך העבודה.

פרט לספר שהוזכר לעיל ידועות לי העבודות הבאות של ד"ר י. יפה שהופיעו בדפוס:

1) Ueber einige juedische Chroniken oder Pinkosim aus der Ostseeprovinzen; Sitzungsbericht der Ges. fuer Geschichte und Altertumskunde in der Ostseeprovinzen, Riga, 1904.
2) Из жизни первой еврейской общины в Риге. Пережитое, 1910, т. II.
3) Борьба бюргерстве с евреями в Курляндіи XVIII в., Еврейская Старина, 1911, IV.

אלה שהכירו את ד"ר י. יפה מקרוב יכולים להעיד עליו שהיה יהודי גאה, פיקח ונטול סנטימנטים, שהתמסר במרץ לעבודה ציבורית; קרבתו לציונות — הוא היה חבר המרכז של הציונים הכלליים וחבר הסוכנות היהודית בלטביה — נבעה לא כל כך מאהבת ישראל, אלא מתוך שלילה וסלידה מוחלטת של ההשפלה שהטילה הגלות על עם ישראל ובתקווה שהציונות, כשינוי רדיקלי במצב, עשויה לתקן את המעוות.

ייתכן שהתעסקותו בהיסטוריה של יהודי ליפלאנד וקורלאנד סייעה לא במעט לגבוש השקפתו זו...

הרב לוי אווצינסקי

מוצאו מעיר קטנה בפלך וילנה. את ראשית השכלתו קיבל בבית הוריו. מצבם החמרי היה דחוק ביותר וידם קצרה להעמיד לבנם את המורים שהיה ראוי להם לפי כשרונותיו. כדוגמת צעירים רבים בני התקופה — סוף המאה ה־19 — עבר ממקום תורה אחד למשנהו, חי חיי צער ודוחק. בגיל 16 בא לשוינצן, בה היה מבאי ביתו של הרב י. ריינס. משם עבר לעיר סמלק, פלך קובנה, ולבסוף הגיע לישיבה המפורסמת בלידא. משם חזר לשוינצן והתחתן.

בשנת 1890 יסד ישיבה, אבל היא החזיקה מעמד שלוש שנים בלבד. ניסה כוחו כשליח של אחת הישיבות הגדולות, אבל מטבעו לא התאים לתפקיד של איסוף כספים. בשנת 1897 נבחר לרב בעיר אלט־אויץ, פלך קורלאנד, ומשם עבר לכהן בעיר מיטוי גם בתפקיד של רב־מטעם.

ל. אווצינסקי היה רב מקובל על קהילתו ונשא ברמה את משרתו כמנהיג רוחני של עדתו. לפי נטיותיו היה הרב אווצינסקי היסטוריון. כפי שהוא מספר באוטוביוגרפיה שלו, היתה לו תשוקה מיוחדת לספרים היסטוריים וכשרון מיוחד לרשום תולדות אישים ומאורעות.

ספרו הראשון הוא ספר „נחלת־אבות" — תולדות גדולי ישראל. מאותו סוג הוא גם ספרו „הדרת צבי" — תולדות הרבנים ר' נתן אידל מרגליות ור' צבי הירש נורוק.[7]

ספרו ההיסטורי הוא „תולדות היהודים בקורלאנד" שיצא בעברית בשתי מהדורות (פיעטרקוב, בשנים 1908 ו־1911) ובריגה בשנת 1928, בתרגום באידיש, עם הוספות תחת השם: „די געשיכטע פון די אידען אין לעטלאנד".

החלק הראשון של ספר זה, הדן בהיסטוריה של יהודי קורלאנד, התבסס ברובו על ספרו של ר. וונדרבאר, שחובר 55 שנה לפני חיבורו של אווצינסקי, וכן על המאמרים של י. ברוצקוס וי. הסן ב„ווסחוד". רק פה ושם מוסיף המחבר הערות משלו על סמך ידיעותיו הוא על המאורעות או על סמך מסמכים אבטנטיים.

חוסר השכלה שיטתית מורגש בחיבור הספר. המאורעות לא תמיד מובאים על־דרך הרציפות, לפעמים חסר הקשר הדרוש בין חלקים שונים

---

7. הרב זאב־אריה רבינר: „רבנים ואנשי תורה שניספו בשואה" — „יהדות לטביה", עמ' 368.

של התקופה, וכן יש חזרות באופן שלא תמיד מתקבלת תמונה בהירה מן ההתרחשויות.

אבל את מקומו המיוחד בהיסטוריוגרפיה של יהודי לטביה רכש המחבר הודות לחלקו השני של הספר: תולדות הרבנים והקהילות בקורלאנד. פה מתגלה כשרונו הרב וזכרונו המופלא. בפרטי פרטים הוא מתאר כל קהילה וקהילה על סמך פנקסים, רשימות של חברה־קדישא או מסמכים אחרים — על ייסודה, מוסדותיה ועל כולם — על אישיה ורבניה ופרנסיה.

בתולדות הרבנים הוא מפליג בתיאור ענפיהם המשפחתיים המרובים, על פעלם והיבוריהם, והודות לו נשאר זכרם של כל אותם הרבנים, העסקנים וצאצאי־צאצאיהם, שניהלו את קהילות קורלאנד במשך דורות.

אין הוא פוסח גם על תיאור מאורעות מיוחדים שאירעו בקהילות אלה, על צוואות נדירות ואופייניות, וכן מובאים סיפורים שיש בהם טעם של פולקלור עממי וכיוצא בזה.

הרב לוי אווצינסקי נספה עם משפחתו בשואה שפקדה את יהודי לטביה בשנים תש"א—תש"ה.

אנטון בוכהולץ

הגרמנים שלטו באיזור הבאלטי מאות בשנים. המיסדרים הגרמניים הם שכבשוהו והשליטו בו את הנצרות. הם שיעבדו את האוכלוסיה המקומית, לקחו לעצמם את הקרקעות ונעשו לבעלי אחוזות וכדומה. המיסדרים בנו את הערים, והגרמנים היו אלה שארגנו את הסוחרים ואת בעלי־המלאכה בגילדות, שלא ניתנה בהן דריסת־רגל ללא־גרמני. דורות אחרי שהשלטון המדיני יצא מידי הגרמנים החזיקו התרבות והשפה הגרמנית מעמד. שנים על שנים, אחרי הכיבוש הרוסי, היתה הגרמנית השפה של השלטון המקומי: בריגה התנהלו ישיבות מועצת העיר בשפה הגרמנית ובשפה זו פורסמו צוים, תקנות, תעודות וכיוצא בזה.

הגרמנים היו גם ההיסטוריונים הראשונים של האיזור. הכרוניקה הראשונה נכתבה על־ידי כומר גרמני, הנריק דה לון, עוד במאה ה־13. ושורה של כרוניקות כתובות על־ידי גרמנים עובדו ופורסמו, וקשה לתאר את שחזור ההיסטוריה המלאה של המקום בלעדיהם. בעבודה זו — חקירה היסטורית של האיזור — המשיכו הגרמנים בהתמדה ובמסירות וגם באהבה,

כי בלב לבם ראו את האיזור, אם לא במובן הגיאופוליטי, הרי במובן התרבותי, כחלק בלתי נפרד של גרמניה.

המוסד שהתמסר במיוחד להיסטוריה של המקום, ושביזמתו הוצאו שורה של ספרים ומחקרים, היתה החברה:

"Gesellschaft fuer Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Ruslands".

חברה זו היתה מארגנת הרצאות שהיו מופיעות אחר־כך בדפוס. בין המרצים היו גם שהוזמנו מבחוץ. ד"ר יפה מספר, שהוא הופיע בהרצאה על נושא הקשור עם פנקסי חברה־קדישא במיטוי.[8]

הודות לחברה זו נמצא בידינו ספר שהוא המובחר מכל מה שנכתב אי־פעם על תולדות יהדות ריגה — ספרו של אנטון בוכהולץ:

"Geschichte der Juden in Riga", bis zur Begruendung der Rigischen Hebraergemeinde in J. 1842.

שהוצא על־ידי חברה זו בריגה, בשנת 1899.

אנטון בוכהולץ היה גרמני, שנולד בריגה בשנת 1848. גמר את האוניברסיטה בדורפאט. השתלם באסטרונומיה, ארכיאולוגיה ונומיסמטיקה של האיזור הבלטי. היה פעיל זמן מה במוזיאון של הכנסיה „דום" בריגה (Dom־Museum), והיה גם פקיד בעירית ריגה. הוא פרסם שורה של ספרים ועבודות הדנים בהיסטוריה של האיזור הבלטי.

א. בוכהולץ לא מסתיר בספרו את התנגדותו לשאיפתם של היהודים להתאזרח ולהשתרש בריגה. כמו כן אינו נמנע מלהדגיש את יחסו השלילי לכמה מהתכונות של המהגרים הזרים...

אולם יחס זה לא הפריע לו במאומה לחבר את הספר תוך קפדנות ויסודיות גרמנית מובהקת. כל החומר מבוסס על מסמכים מקוריים, כמו דינים־וחשבונות של מועצת עירית ריגה, בית הדין העירוני, ארכיון של שר הפלך, וכדומה. בכל מקום מובאות הערות מדוייקות בנוגע למקורות, ומקום הימצאם של אלה. כמו כן הועתקו בספר מספר תעודות בעלות חשיבות מיוחדת, כגון: צו הוועדה המלכותית, משנת 1598, בדבר גירוש היהודים מליפלאנד; תקנות של בית־מחסה ליהודים, מן השנים 1666, 1724 ו־1765; תקנות, משנת 1783, הנוגעות לזקן העדה היהודית; רשימה

8. י. יפה, עמ' 189.

שמית של יהודי החסות משנת 1788 ורשימה שמית של משפחות 517 היהודים שהוצעו להיות רשומים כאזרחי העיר ריגה בשנת 1841, וכן תעודות אחרות.

כאשר עמדו בשנת 1842 לתת ל־517 יהודים את הזכות להירשם כתושבים קבועים בעיר ריגה, הביעו אבות העיר את החשש שרישום זה יביא בעקבותיו את הצפת העיר ריגה על־ידי יהודים.

א. בוכהולץ מוצא שחשש זה של העיריה היה מוצדק בהחלט: מספר היהודים בריגה הגיע בסוף המאה ה־19 ל־20,000 נפש — והוא מסיים את ספרו במלים הבאות:

„כבר בשנת 1811 שם לב שר הפלך דאז, רפייב, למספר היוצא מגדר הרגיל של יהודים בריגה — ובסך־הכל היה אז מספרם 736 איש. איזו השתוממות היה מביע היום אילו היה מטייל בפרבר המוסקבאי, או אילו היה מהלך בשעות הבורסה דרך כמה מרחובותיה הפנימיים של העיר"...

א. בוכהולץ היה עקבי ומסור למורשת אבותיו שניהלו מאות בשנים ועד תחילת המאה ה־20 מאבק נגד חדירת היהודים לריגה.[9] הוא לא יכול היה להשלים עם העובדה שה„בורג" הגרמני לא עצר כוח לעמוד נגד ההסתערות היהודית והוא מביע את אכזבתו במלים שהבאנו לעיל.

לא נגזים אם נאמר שאנטון בוכהולץ היה אחד האבות הרוחניים של אלה מבני עמו שבאחור של 40 שנה, אחרי הופעת ספרו זה, קנאו את קנאתו לראות את ריגה נקיה מיהודים וקיימו, הלכה למעשה, את צוואתו הרוחנית של אנטון בוכהולץ...

---

9. הרב מ. נורוק מוסר שבשנת 1903 היו סיכויים לכלול את קורלאנד וריגה בתוך תחום המושב, אבל האצילים הגרמנים התנגדו וסיכלו את ההצעה (ראה „יהדות לטביה", עמ' 12).

ביבליוגרפיה

היסטוריה של האיזור הבלטי (פרק ראשון)

L. Arbuzow, Grundriss der Geschichte Liv, Est- und Kurlands, Riga, 1918.

יצחק מאריין, לעטלאנד, ריגע, 1929

E. Seraphim, Geschichte Liv, Est- und Kurland, Rewal, 1896.

היסטוריה של יהודי ליפלאנד וקורלאנד (פרקים שני—ארבעה־עשר)

הקיצורים הבאים בהערות:

R. J. Wunderbar, Geschichte der Juden in den Provinzen Liv- und Kurland, Mitau, 1853.

ר. וונדרבאר

Anton Buchholz, Geschichte der Juden in Riga, Riga, 1899.

א. בוכהולץ

Dr. J. Joffe, Regesten und Urkunden zur Geschichte der Juden in Riga und Kurland, Riga, 1910, 1911, 1912.

י. יפה

די געשיכטע פון די אידן אין לעטלאנד, הרב ל. אווצינסקי, ריגה, 1928.

ל. אווצינסקי

Р. (Ильиш), Очерк исторіи рижских евреев, «Восход» 1885, 2.

ווסחוד 1885

Ю. Бруцкус, Исторія евреев в Курляндіи до присоединенія с Россіей, «Восход» 1896, 7—8.

ווסחוד 1896

Ю. Гессен, Дарованіе гражданских прав евреям в Курляндіи, «Восход» 1904, 11—12.

ווסחוד 1904

Д-р І. Іоффе, Борьба бюргерства с евреями в Курляндіи 18-го в. «Евр. Старина», 1911—4.

יוו. סטרינה 1911

Ю. Гессен, Евреи в Курляндіи, «Евр. Старина», 1914 — 2, 3, 4.

יוו. סטרינה 1914

Д-р І. Іоффе, Из жизни первой Еврейской общины в Риге, «Пережитое», 2, 1910.

פרז'יטויה 2

ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, מהדורה ו', תל־אביב, 1958

ש. דובנוב

Еврейская Энциклопедія, С — Петербург, 1911.

Регесты и надписи, том 2, — 1910, том 3 — 1913. С — Петербург.

„יהדות לטביה" — תל־אביב, תשי"ג

הזרמים הלאומיים והפוליטיים בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 (פרק חמשה־עשר)

ג. בוכבינדר

ג. א. בוכבינדר, די געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער בעוועגונג אין רוסלאנד, ווילנע, 1931

א. צנציפר

אריה צנציפר (רפאלי), פעמי הגאולה — ספר הציונות הרוסית I, תל־אביב, תשי״ב

מ. זינגר

מ. זינגר, בראשית הציונות הסוציאליסטית, חיפה

י. הלפרין

ישראל הלפרין, ספר הגבורות, חלק ג׳, ת״א, תש״י

ע. הדני

עבר הדני, חדרה, ששים שנות קורותיה, ת״א, תשי״א

י. קלנברזינש

J. Kalnberzins, Ten Years of Soviet Latvia, Moscow, 1951.

מאבק לזכויות, תרבות והשכלה, ערב מלחמת העולם הראשונה (1905—1914) (פרקים ששה־עשר—שבעה־עשר)

דו״ח סטנוגרפי:

Совещаніе еврейских общественных деятелей в г. Ковне; 19 — 22 Ноября 1909; Спб — 1910.

«Разсвет». 1907 — 1913.

American Jewish Year Book 1907/8.

Книга о русском Еврействе, Нью-Йорк, 1960.

מלחמת העולם הראשונה (פרק שמונה־עשר)

יוו. סטרינה 1918

Из черной книги россійского еврейства, Матеріалы для исторіи войны 1914 — 1915, «Еврейская Старина» — 1918, т. X.

לטגאליה (פרק תשעה־עשר)

היסטוריה של יהודי רוסיה

Исторія евреев в Россіи, т. XI, Москва, 1914.

פרט לביבליוגרפיה העיקרית הנ״ל רשומים יתר המקורות בגוף הספר; באי־אלה מקומות — בפרקים חמשה־עשר—שמונה־עשר — הסתמכתי על זכרונות אישיים מהתקופה הנסקרת.

מפתח השמות

א

אברמסון, זלמן 157
אדל, פ. 146, 203
אהרון, נח 97
אוגוסט השלישי, מלך פולין 55, 60
אווין, מנדל, הרב 187
אווצינסקי, לוי 199, 205
אוורבוך, מניה 158
אוסישקין, מ. 166
אורלוב, גנרל 155
אטינגון, נ. 165
אטינגן, אליעזר 146, 147, 177, 182, 186
אטינגר, יונה 187
אידס, יצחק משה 70
איוון האיום 49
איזק, סמואל 111
איזקוביץ, דוד 75
אלברט, הגמון 19
אליאשברג, יול. 177, 203
אליאשברג, מרדכי, הרב 144, 175
אליניקוב 171
אלישיב, איזידור 176, 182
אלכסנדר הראשון 115, 129
אלכסנדר השני 136, 140
אלכסנדר השלישי 140, 178
אלכסנדר נייבסקי 20
אנדראס, מלך הונגריה 20
אנוקנטיוס השלישי, אפיפיור 19
אנטין־גוטמן, ר. 149
אניסביץ, מרדכי 145
אננה יואנובנה 29, 82
אנ־סקי, ש. 183
אסטן־סאקן 53
אסטרמן, פון 76, 78, 79, 80
אפשטין, יאנקל 152
ארנשטם, לזר 153

ב

בארטן, יעקב 34
בוגרוב, דמיטרי 169
בודברג, ברון 87
בודנברג, פון 182
בוטליאר, פון 60, 61
בוכהולץ, אנטון 13, 34, 39, 40, 47, 81, 84, 89, 91, 196, 204, 206
בומש, מאיר 171
בורוכוב, בר 156, 158
ביליס, מ. 169
בילופולסקי 161
בירון, יוהן 29, 30, 56, 59, 60, 62, 63
בירון, פטר 29, 63
בלוך, יוסף ליב, הרב 176
בלומנטל, מ. 182
במברג(ר), דוד לוי 93, 94, 97, 100, 102, 103, 104, 107, 110
בן־אליעזר, מ. 182
בנקן, יוהן 96, 97
בר, בנימין 93, 97, 98, 99
בראון, אברהם (סרגי) 153, 179
בראון, יועץ חצר 65
בראון, שר פלך 93, 100, 109
בראמסון, 171
ברוצקוס, יוליוס 13, 199
ברטולד, הגמון 19
בריגן, ארנסט 63
ברלין, ביניש 187
ברלין, לייב 187
ברלין, מאיר 148, 182
ברנדנבורג, וילהלם 25
ברנס, ראש עיר 87
ברקוביץ, נ. 121
ברקוביץ, פיסק 111
ברקום, אחים 52
ברקום, קלמן 69

ברקלאי, די טולי, ראש עיר 124

ג

גולדברג, ס. 157
גולדמן, י. 170
גוסטב־אדולף 26
גורביץ, יחזקאל 170, 171, 172
גורביץ, ש. 165
גורדון, א. ד. 149
גורימיקין, מיניסטר 187
גפון, ג. 154
גפנוביץ, יהושע 145, 146
גריליכס, י. 165
גרינבאום, י. 171
גרפונקל, יוסף 188

ד

דובין, מרדכי 202
דובנוב, ש. 37, 162, 164, 171
דוד, יעקב 87, 89
דולגורוקי, נסיך 109
דון־יחיא, רבנים לבית 195
דורנובו, מיניסטר 141
דייטש, מנדל 160
דלמדיגו, יוסף שלמה 41
דסלר, אליעזר 175
דסלר, ישראל דב 175
דרוק, דוד 182

ה

האן 55
הון 87
הורביץ, ירוחם 148
הייקינגס, קרל 129
הילכן, ד. 37
הינדין, יעקב 145
הינצן, בנדיקט 39
הירש, אהרון 97, 102, 103
הירש, וולף 111
הירש, זונדל 75, 78, 80
הירש, נפתלי 75, 78
הלמן, יעקב 202
הלפנד־ליטוואק, ח. 165
המבורגר, ה. 121
הסן, יול. 13, 50, 56, 57, 199, 206
הר, שמואל 158
הרץ, מרדכי (מרקוס) 173
הרצל, ת. 143, 146, 148

ו

ואל, פון, שר פלך 153
וולף, יודל 111
וולף, יעקב 102, 104, 111
וולף, רפאל 97, 103, 107, 108, 111
וולפברג, אליעזר 145
וולקין, רוברט 188
וונדרבאר, ראובן 13, 31, 34, 35, 41, 48, 50, 56, 57, 59, 62, 69, 126, 173, 181, 196, 204, 206
ווינריך, מקס 183
וורונצוב, גרף 109
וזה — שושלת 25
ויטולד, דוכס 31
ויטינג, קרל 77, 80, 82
ויטנשטין, ויטה, פון 64
וילהלם, דוכס 28
וינאבר, א. 162, 164, 171
וינברג, ב. 203
ויניק, ירחמיאל 150
וינרמן, י. 146
ויס 146
ויתקין, י. 149
ולדמר הרביעי 20

ז

זובטוב 152
זיגמונד־אוגוסט 25, 26, 28, 34
זיסל, שמחה 175

זלמנוביץ 148
זלמנוביץ, וילי 148
זלצה, הרמן, פון 20
זלקינד, א. 146, 177
זסטנקין, י. 165
זקס, ש. י. 146

ח

חסידוב, שמואל 161

ט

טביוב, י. ח. 203
טיומקין, ז. 145
טיץ, א. מ. 146, 147
טרויב, ישראל 149
טרון, ז. 146, 147, 177, 203
טשרניקוב, שר פלך 80

י

יגלו, דוכס 28, 52
יודוביץ, משה 87
יליזבטה, קיסרית 85, 88, 90
ינושקביץ, גנרל 184
יעקב, דוד 87
יעקב, דוכס 28, 52, 53, 95
יפה, אלתר 157, 161
יפה, הלל 146
יפה, יצחק 13, 60, 104, 202, 207
יקטרינה הראשונה 78
יקטרינה השניה 62, 83, 90, 109
ירגן, גרבה 45
ירופקין, שר פלך 87
ישראל, חיים 93
ישראל, לזר 93

כ

כאספרי, מלכיור 76, 79, 80
כהן, הירש 51
כהן, הרמן 177
כהן, יוסף 187
כהן, ישעיהו 51
כהן, מאיר שמחה, הרב 195
כ"ץ, מ., הרב 165

ל

לאכמן, ד"ר 65
לאסי, שר פלך 86, 87
לבנברג, זאב 149, 150
לוי, אהרן ליפמן 70
לוי, בנדיקט 110
לוי, בן־ציון 146, 147
לוי, יחזקאל 111
לוי, ליפמן 59
לוי (במברג), מוזס 111, 112
לויטס, זלמן 182
לוין, וולף 93, 94, 97, 100
לוין, יהודה 148, 149
לוין, סמואל 111
לוין, שמריהו 162
לולב, מנדל 186
לונץ, וולף 144, 177, 186, 187
לזר, ישראל 93
ליב, יעקב 111
ליבוביץ, יהושע 198
ליברזון, תחיה 149
ליטמן 158
לייזרוביץ 182
ליכטנשטיין, רבנים לבית 175
ליליינבלום, מ. ל. 144
לילינטל, מקס 126, 197
ליפקה, יוהן 46
ליפשיץ, יקותיאל 73
לנדאו, ג. 165
לנדמן, גרשון 188
לצקי־ברתולדי, זאב 161, 179
לקרט, הירש 153
לרמן, משה 145
לשצינסקי, יעקב 183

מ

מאייר, בנו 165, 177, 186, 203
מאייר, יוסף 187
מאיר, משה 89
מאקלאקוב, מיניסטר 187
מגידסון, מ. 186
מגנוס, פון הולשטין 48, 49
מוזס, אהרון 93, 94, 97, 100, 102
מוזס, דוד אהרון 111
מוזס, סמואל סלומון 111, 115
מונציק, אליהו 149
מיליך, גיאורג, כומר 66
מינהרט, הגמון 19
מינכהויזן, יוהן 48
מינץ, פאול 177, 186, 187
מלכין, שרה 149
מלר־זקומלסקי, גנרל 155
מנדלסון, משה 173
מץ, יחזקאל, הרב 113
מרגליות, נתן־אידל, הרב 205
מרקוס, יעקב 93, 130

נ

נויברג, א. 203
נוימן, אב. 126
נומברג, ה. ד. 182
נורוק, רבנים לבית 175
נורוק, אהרון, הרב 165
נורוק, מרדכי, הרב 147, 172, 185, 202
נורוק, צבי הירש, הרב 205
נח, אהרן 97
נחמן, ב. 112
ניסלוביץ, לזר 164, 166, 168, 169, 170
ניקולאי הראשון 137
ניקולאי ניקולאיביץ 184
נתן, אברהם 93
נתן, בן־זרח 41, 42

ס

סגל, יעקב 145
סגל, ס. 165
סובורוב, רוזן 126
סונסקה 87
סטוליפין, מיניסטר, 140, 141, 169
סיפיאגין, מיניסטר 153
סלומון, אליקים 130
סלומון, יצחק מרקוס 76, 78, 80, 84, 87, 89
סלומון, יצחק 124
סלומון, סמסון 76, 78, 80
סלומון, שמואל 87, 104, 107, 111
סלוצקי, אליהו 145
סליוזברג, ה. 162, 164, 171
סלנטר (ליפקין), ישראל, הרב 175
סמולניק, אברהם 145
סמונוב, רבנים לבית 175
סמונוב, יצחק 148
סמונוב, מרדכי אורי, הרב 174

פ

פאבל, קיסר 112, 129
פאולוצי, שר פלך 118, 119, 125, 132, 133
פויכטונגן, זיגפריד 32
פומפיאנסקי, אהרון 181
פוקרוב, שלמה 160
פטקול, יוהן 26, 27
פיארטג, י. 203
פיוטר הראשון 27, 29, 85
פיטינגוף, פון 87
פינס, מ. 182
פינסון, דוד 148
פינסון, צבי 158
פינסקר, ל. 144
פיסק, שלמה 97, 105, 107, 111
פישמן, ל. 182
פלווה, מיניסטר 148, 153

פלוטניק 146
פלן, פון, שר פלך 122
פלקרזם, ברון 170
פרדיננד, דוכס 29, 54, 59
פרובסקי, מיניסטר 126
פרומקין 171
פרידלנדר, דוד 173
פרידמן, א. 187
פרידמן, נפתלי 164, 166, 168, 169, 171
פרידריך, דוכס 28
פרידריך, מלך דנמרק 48, 49
פרידריך־וילהלם, דוכס 29
פרידריך־קזימיר, דוכס 50, 53

צ

צדיקוב, אליעזר 149

ק

קבלקין, ז. 146
קולישר 164
קונרד, מלך מזוביה 20
קוק, יצחק, הרב 175
קורילוב, שר פלך 186
קטלר, גוטרד 24, 25, 27, 28, 34, 49
קלס, דוב 145
קנטור, י. ל. 165, 182
קסו, מיניסטר 171
קסטרל, חיים ברוך 149
קפלינסקי 152
קפלן, אליעזר 149
קצנלסון, ניסן 148, 165, 167
קריינין 171
קרל השנים־עשר 26
קרל, דוכס 56, 60, 62
קרניבד, אבא 149
קרצמר, ג. ה. 182

ר

רבינר, רבנים לבית 175
רדזיוויל, כריסטיאן 39
רוזוב 171
רוזין, יוסף, הרב 159
רוזן, הנריך 44
ריניס, י., הרב 205
רכמילביץ, אפרש 39
רפיב, איוון, שר פלך 113, 208
רפנין, נסיך 82
רקה, גיאורג 63

ש

שינגסון, נ. 121
שינפלד, מכס 162, 165, 177
שיק 91
שלום־עליכם 183
שליט, אל. 165, 186
שליט, זלמן 182
שליט, טוביה 187
שליט, לייב 144, 145, 146, 177
שניאור, ז. 183
שניאורסון, הדסה 149
שניאורסון, שניאור צ. 145
שפירא, יעקב 168
שקצר, משה 145, 146
שרדר, קורט 77, 82
שרידר, בר 188

ת

תגר, קל. 146